

ІВАН ФРАНКО
ЛЕРЕХРЕСТНІ
СТЕЖКИ

КИЇВ — ЛЯЙПЦІГ —
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

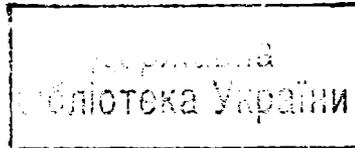

Dr Ivan Spanko.

ІВАН ФРАНКО

ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ

Повість

Київ-Ляйпціг

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

КОЛОМІЯ
Галицька Накладня.

WINNIPEG MAN.
Ukrainian Publishing.

Передмова.

»Перехресні стежки« — це образ того страшного болота, яке витворювало гнилу атмосферу, що від неї живій людині або дуріти приходило ся або топитись, якщо в неї не було якоїсь ясніщої мети, та не було відповідної енергії, щоб могли до тої мети прямувати. І в такій атмосфері доводило ся души-тись галицькій провінції не так то дуже ще давно, бо оповідання йде всього двацять літ після заведення конституції в Австрії, і ще живі люди, що брали участь у польському повстанні 1863. р. — це вісімдесяті роки XIX. століття. А се саме час першого прокиду зі сну українського селянина в Галичині, час, коли він пробував ставити перші кроки в політичному життю, і »Перехресні стежки« малюють ті страшні труднощі, які треба було переборювати всім, що забирали ся до цеї великої народньої праці.

Над цілим краєм нависала гнітюча сітка тої страшної системи, що давить, придушує кожную оди-ницю й не дає їй вирвати ся з тої задушливої атмо-сфери. Та ще як у кого тільки свої особисті цілі, коли він своєю роботою не роздирає сіток системи,

коли він, сам не добачаючи, погрузне враз із усіма в болоті і кисне в ньому, то скрізь йому й рада й допомога. Але ж як у кого такий погляд, що він »не має права вдоволяти своїх забаганок, коли мільйони його народу не мають чим удоволити найконечніших потреб життя« (стор. 208), коли в кого така думка, що »всі балачки про права індивідуальності, про право на вживання життя та його радощів — се софізми, брехня, облудна маска самолюбства й безхарактерности« (стор. 207) — коли хто »вихований і вигодований хлібом, працею й потом свого народу« скоче йому відплатити ся своєю працею для нього — то його зпочатку ніби то не розуміють, далі йдуть батьківські повчання старих життєвих практиків, потім — перестороги, а далі вже обсновують його сїткою незримих шпигів, і починаєть ся боротьба при допомозі топтання законів і з допомогою того страшного випробуваного галицького шляхецько-польського апарату, від якого тільки незломною силою енергії можна оборонити ся. Це одна з тих »перехресних стежок«, що стрічають ся в життю таких людей, та ще в багато иньчих: і загальної породи, й особистого характеру, і в громадській роботі такої людини прийдесть ся насамперед ізрівнювати ті стежки, заки вона до самої роботи добереть ся. Тут же важно, щоб нічим не зражувати ся, бути »невлічимим оптимістом« (стор. 112), ні на що не дивитись, навіть на те, що ті, що для них працюєш — зраджують тебе перед своїми таки ворогами, »раняють свіже й сильне деревце твоєї громадської діяльності, святу віру в народ, у не-

пропащу моральну силу рідної нації, в її кращу будуччину» (стор. 178).

І ось із того боку носильник тих ідей, адвокат Рафалович, вихованець «того європеїзму, якому в Галичині виборов горожанство Драгоманов» (стор. 103), являєть ся синтезою не тільки думок Франка про те, яким шляхом можна було повести працю над відродженням галицького селянина, але й синтезою тої великанської боротьби, що до неї дало почин молоде свідоме українське громадянство Галичини, яке й виросло під благодатним впливом Драгоманова. Через те «Перехресні стежки» являють ся немов історичним документом праці над економічним і національним усаможиттєнням галицького селянина. Молоде покоління відразу виступило проти тих вічних балачок української інтелігенції в Галичині — про потребу просвіти народу, і замість балачок виставило постулять *«школи життєвої освіти»*, яка могла вивести його з того його становища «диких людей у пралісах, що поза межами свого вігману вважають усе ворожим» (стор. 143). Воно ясно підносило, що тільки економічна незалежність дасть змогу нашому селянинові повести систематичну боротьбу з визиском, і що вміру зросту економічної сили в народі «всі ми здобувати мемо права й повагу для своєї національності» (стор. 87). Роботу свою почало воно здолини, й відразу на всіх ділянках життя проводило організацію, бо ж для українського села все було тоді однаково важне: і школа, і читальня, і крамниця, і каса, і зсип збіжжя, і громадська рада, і сейм, і державна рада...

Маючи на увазі обставини та таку тяжку атмосферу, се покоління визнавало, що громадський робітник може повести успішно роботу тоді, коли в нього «відважне серце, сильний характер, завзяття» (стор. 342), широка освіта, і теоретична і, передусім, життєва, та найважливіше: коли — він незалежний. Бо ж тільки незалежна людина могла нарушити той спокій всевладного старости «in politicis», пана, що не терпить «жадних віч, зборів, читалень, агітацій, товариств» (стор. 40), тільки вона могла виступити проти тих, в кого «закон — це брама, й від волі і зручності адміністратора залежить, чи і для кого сю браму відчинити, а кому її замкнути» (стор. 351), тільки незалежний міг як слід стежити за тим, щоб ся брама для всіх однаково відчиняла ся, щоб у законах не роблено «розгалужень, закарлюк» (стор. 348), щоб «параграфи законів не прикривали самоволі суддів, щоб ніхто ними не гордив собі плота, який забезпечував би безкарність кривдження й визискування народу» (стор. 254), тільки незалежний міг із успіхом поборювати злочинців, що тішили ся опікою провінціональних сатрапів. А все до купи давало змогу людині вдержати ся серед тої страшної задухи, де «кожний бризкає жовчею на свого ближнього з великої любови, обкидає його болотом з найчистішої прихильности, підрізує його добру славу зі щирої гуманности й заповняє твої вуха поганню з найчемніщими перепросинами» (стор. 45). Все разом пособляло їй працювати серед тої зграї донощиків, підлизників, хабарників і дефравдантів, серед публіки, де всякий думає тільки

»пршпилити латку« другому, в тому акустичному осередку, що як у одному кінці чхнеш, то в другому тебе чути (стор. 38), де докладно знають, чи багато людей приходить, чи дома ночуєш, »чи пізно приходиш уночі, чи бувають у тебе які дівчата« (стор. 193) і т. д.

Та того всього мало. Тут нераз треба було вміти »в відповідній хвилі закусити зуби (стор. 329), і все треба було оглядати ся на задні колеса, щоб і найменьчою особистою угодою (купівля ліса в Буркотині, н. пр.) не скомпромітувати себе не так ув очах матадорів, як перед селянами. Бо й так особисті відносини все ще сильно заважають у громадській роботі, й кожний крок ті »вгорі« використовують, щоб скомпромітувати нелюбого суперника, »революціонера й Русина«, що заколюче їм святий їх спокій. І ще треба було лічити ся з тим, що в тій роботі можеш нераз лишити ся сам один, як палець — тільки з тими самими безпорадними, вивченими в галицькій нужді, ще мало свідомими селянами.

Якоїсь окремої програми в роботі для того обідраного села »з головатими вербами при дорозі, з обламаними садками, болотняними вигонами, сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами, з коршмою, що, мов пащека, готова проковтнути всі здобутки цілорічної праці, з двором, що мов зуби якогось величезного звіря все готові гризти, калічити і смоктати кров« (стор. 192), з народом, що гне спину перед кожним »паном«, що, навчений довголітнім досвідом, нікому не вірить — для села без правної, лікарської під-

помоги, без читальні, без каси... для того села окремої якоїсь програми не було.

Те, що робить Рафалович, являєть ся програмою і максимум і мінімум, а було програмою мінімум того громадівства, за яким так гаряче промовляв Франко в «Захарі Беркуті», виставляючи його як одинокий порятунок для української народности в Галичині. Але як у «Захарі» ще тільки загально, і то на зразку з давноминулих днів виставляєть ся громадівство цілющим ліком на наші народні рани — то в «Перехресних стежках» бачимо вже почин практичного переводжування в життя цієї програми громадівства. Маючи на увазі низький політичний рівень галицької суспільности загалом, а селянства зокрема, Рафалович не розводить далекої перспективи, не зачіпає ні словечком соціалізму, про який між селянами ходять дивовижні чутки (стор. 240), хоч виховане на Драгоманові покоління звало себе соціалістами й роботу свою називало соціалістичною. Це цікаве для особи самого автора, який саме під той час (1899 р.) покинув був ряди радикальної партії і пробував було зійти ся з відсталими елементами українського суспільства в національно-політичній роботі. Це, зрештою, пізнати і зі становища Франка до духовенства. Не замикаючи очей на недостатки цього стану (з погляду на громадську роботу), він усе-таки находить деяке виправдання їх поступовання — давніше (гл. Основи суспільности) того у Франка не бувало. Ми вже не бачимо тої різькості, як давніше: видно, в тому часі вже її Франко не по-

требував, бо ж тоді духовенство перестало вже бути самотніми провідниками галицького народу, а їх місце заступили ті, з якими так довго воювали наші пан-отці, керма в народній політиці дістала ся в руки світській інтелігенції.

»Перехресні стежки« друкували ся частинами в »Літературно-Науковому Віснику« на протязі цілого 1900. року, звідкіля й переписано повість для цього видання. Вона вийшла ще й окремою відбиткою з журналу, але ми не мали змоги нею користувати ся. Пишучи повість розділами для »Літ.-Наук. Вісника«, від книжки до книжки, Франко часто забував назви, які давав своїм персонажам [бурмістр зветь ся з початком повісти Ресельберг (стор. 48), на кінці староста зве його Зільберг гляндом (стор. 377), служницю Стальський кличе на початку Орисею (стор. 75), далі вже Франко зве її й Гануською (стор. 386), і навіть місцевостям (село, де попує о. Зварич назване раз Бобківці (стор. 100), а далі Бабинці (стор. 200)¹⁾] — а то й не додивляв ся до цілості. Через те, здаєть ся, таким страшно трагічним вийшло закінчення повісти. Хоч психологічно автор старав ся вмотивувати вчинок Регіни, але ж усе-таки лишаєть ся вражіння, що поет застелив поле свого оповідання трупами,

¹⁾ Не маючи під рукою відбитки, я не можу сказати, чи в ній Франко проредактував та посправляв ці дрібниці, та чи загалом поробив які зміни. У цьому виданню заведено одну назву скрізь, і саме ту, яка стрічаєть ся перша в повісти. Загалом за текст я не дуже ручу, бо відписував ся він серед дуже важких обставин, тай у переписувачів, здебільшого, було більш доброї волі, ніж розуміння свого завдання.

бо ж кінчився рік видання журналу, і з дванацятою книжкою треба було закінчити цілу повість...

Зосередившись на героєві повісти, Рафаловичеві, Франко тільки цей тип провів від початку до кінця послідовно, і йому в жертву попали такі пасивні типи, як Регіна й Баран. Загалом Франкові, як активній людині загалом куди краще вдають ся активні люде, ніж ті, що страждають — цілком усупереч, н. пр., Достоевському, що являєть ся майстром у мальованню скорблящих, понижених і кривджених. За те деяку схожість видно між Франком і цим найбільшим повістяром світа у тому, що оба залюбки виставляють жорстокі типи. Жорстокий Стальський — це у Франка не новина (пор. Торський у «Основах» суспільности», Коструб ув оповіданню »Гриць і панич«, Мій злочин), тільки Стальський доходить уже до тонкостей у своїй жорстокости. Муки, які від цієї звірюки з людською подобою дістають ся колишній коханій Рафаловича, ці муки проведені систематично, з вирахуванням, засолоджені езуїцькою ніби-то-прихильністю — можуть придумати тільки звироджені, кримінальні типи, можливі хиба серед тих обставин, типи, що їх викидали на верх життя відома галицька господарка або колишній царський режим у Росії.

Дуже цікавий у повісти, на той час, може, ще не дуже реальний, але ж у теперішні часи уже дійсний (пор. стор. 373) представник нової течії серед галицького жидівства, що тягне до porozуміння з Українцями й гостро осуджує жидівську асиміляцію. Вагман робить це, правда, у

Франка з особистих мотивів, але ж аргументи його, ідеологія його така, що її може взяти за свою кожний »фаховий« політик. Що правда, і такі типи у Франка не нові (пор. Вляйберг у повісті »Петрії й Добуцуки«, Хаїм Штенгель у поемі »По-людськи«) — їх устами Франко від 1875 р. проповідував українсько-жидівське порозуміння, яке що-тільки кілька літ перед війною почало вилити ся у конкретні форми, а в теперішніх часах чим раз більше стає фактом. Бо ж як узяти по правді, то се була велика аномалія, що від віків жило побіч себе два угнетених народи, кожний жив своїм власним життям, не знаючи (пор. Сурка), не цікавлячись глибше долею сусіда, а тільки підлягаючи аргументації, збудованій на расовій ненависті й давніх пережитках...

Малюнком непрошених »підпор громадянства«, тих »шпичок«, як їх називає Стальський (стор. 40), та батьків повіта доповнює Франко той образок галицької господарки політичного безправства, економічного визиску, національного гнету, образ, для якого накинув він чудові контури в »Основах суспільности«. Тільки за плечима таких батьків можливий такий фізик, що безкарно вбиває людські діти, тільки під їх покровом може безкарно волочити ся шайка визискувачів, такі злочинці, як Шнадельський і Шварц, тільки в ім'я їхнього розуміння спокою може використовувати церкву той Єзуїт, що робить із Рафаловича Антихриста, та на їх послугах урядовці можуть кожную й найновішу хату зробити небезпечною для людського життя, і такий злочинний тип, як Стальський, може займати

урядову посаду, і напів-ідіот Страхоцький може поводити ся з селянами, як зі звірятами, і може пройти безкарно патримоніяльний «вимір справедливости» з боку різних великих панів, що не можуть ізжити ся з думкою, що панщини немає. Річ у тім, що воно потрібно, щоб тільки наверх усе сходило ся — се сполука відомого польсько-шляхецького фалшу з давньою австрійською девізою: *man soll gedeckt sein!* Лиш у такім осередовищі можливі цьоці Зюзі зі своїми салонами, в яких вироблюють ся посади, в яких виковуєть ся протекція для усіх її прихильників, та постійних гостей — у всіх тих президентів, маршалків, радників і иньчих «шпичок». У повісти всі ці «шпички» проходять немов у калейдоскопі, і неначе в калейдоскопі змінюють вони і свою вдачу, і свою шкуру, якщо тільки це потрібне для їх інтересів!

За те просто зворушливо — без якоїсь окремої ідеалізації — виходять ті безправні, пообдирані, темні, беззахисні селяни, що прокидають ся до світла й виявляють такі таланти, що ними можна б здивувати цілу Европу, як можна зробити «ефект у Европі галицькою нуждою, як би тільки вона була там більш відома» (стор. 460). Яка велика різниця між обома світами, і як виходить вона на користь — і це без тенденції, бо на хиби селян Франко очей не замикає — бідного селянства!

Попри те порушено в повісти ще й багато иньчих питань (н. пр., залежність галицької жінки), так що вона дає майже всебічний образ життя галицького суспільства 80. років XIX. століття.

Коли лічити відбитку з «Літературно-Наукового Вісника» — першим виданням «Перехресних стежок», то це видання треба вважати другим. Через те, що його способлено і для наддніпрянських читачів, необзнайомлених із обставинами в Галичині — то необхідно було водноостайнити мову, та подати річеві пояснення під текстом. Думаємо, що від того самому творові ніякої шкоди бути не може.

Василь Верниволя.

I.

— А, пан меценас!¹⁾ Гратулюю, гратулюю!²⁾ Може тішити ся наше місто, що дістало такого блискучого оборонця. О, такої оборони наш трибунал³⁾ давно не чув!

Се було на вулиці, перед будинком карного суду в однім із більших провінціональних міст. Власне вибила перша, карна розправа скінчила ся, і з суду виходили купами свідки — селяни, Жиди, якісь ремесники, поліційні стражники. Адвокат др. Євген Рафалович вийшов також, вирвалши ся зпоміж своїх клієнтів, цілої купи селян, що були оскаржені за аграрний бунт і тепер, дякуючи його блискучій і вмілій обороні не тільки були увільнені трибуналом, але надто мали надію в дорозі цивільного процесу виграти те фатальне пасовисько, зза котрого знялась була буча. Вони зі слізьми в очах дякували д-рові Рафаловичеві, та сей збув їх коротко, навчив, що мають робити далі й вийшов із темнуватого судового коридора, де, що правда, було

¹⁾ У Галичині «меценасами» звуть адвокатів.

²⁾ Гратулювати — бажати, витати, латинське слово, що вперто держить ся між укр. інтелігенцією Галичини.

³⁾ Суд, звичайно — найвищий суд.

холоднійше, ніж у салі розправ, але проте стояла курява від давно неметеної долівки, було брудно й тісно. Він пішов на вулицю, глибоко відітхнув розігрітим, але хоч трохи свіжішим повітрям і, не зупиняючи ся, йшов наперед, байдуже куди, щоб тільки вийти зпосеред тої купи людей, у котрій — він знав і чув се — всі звертали на нього очі, всі шептали про нього. Се ж нині був його перший адвокатський виступ у сьому місті, куди він отсе тільки-що переніс ся. Від нинішньої оборони мало залежати його дальше поведженнє на новому ґрунті, і він чув се, що нинішній виступ удав ся йому дуже добре. Він був дуже задоволений, але, держачи ся старого правила „*æquam servare mentem*“, мав вид не то байдужно-спокійний, не то зайнятий чимось, і йшов, не озираючись, не спішачись і не звертаючи уваги ні на що постороннє.

Оклик, що залунав із другого краю вулиці, вивів його з тої рівноваги. Він озирнув ся й побачив, як півперек вулиці, кланяючись капелюхом і весело балакаючи, наближав ся до нього середнього росту, підстаркуватий панок із коротко остриженим ріденьким волоссєм, рудими, сивавими вусами, одягнений у чорний витертий сурдут. Др. Рафалович мав бистре око й добру пам'ять, але не міг пригадати собі, щоб денебудь знав сього панка. Панок, видно, й сам догадав ся сього.

— Що, не пізнають мене пан меценас? ¹⁾ —

¹⁾ Звична балакати в 3. особі множ., в додатками: прощу і т. д. це надмірна чемність (з-польська), яку прикладають у Галичині, н. пр., учні до вчителів, селяни до пан-отців, низчі рангою урядовці до вищих, незнайомі молодчі до старших і т. д.

говорив він радісно й дуже голосно, немов бажав, щоб і прохожі чули його слова. — А не диво, не диво! Давні часи, як ми бачились. Ще й як бачились! А ну, прошу придивити ся мені добре, прошу пригадати собі, га, га, га!...

Він стояв на тротоарі, всміхнений, спотілий, із капелюхом, зсуненим на потилицю, простягнувши до меценаса обі руки, немов готов був на перший даний знак кинути ся йому в обійми.

Меценас мовчав добру хвилину, заложивши цвікер¹⁾ на ніс, придивляв ся панкові, всміхав ся, покашлював, а далі сказав:

— Даруйте, пане, не могу пригадати.

— Валеріян Стальський! — з тріумфом скрикнув панок і знов зробив рух руками, мов би хотів кинути ся в обійми д-ра Рафаловича. Але сей усе ще стояв непорушно, з поважним лицем, на котрому видно було напруження й надаремне шукання в закамарках споминів.

— Стальський... Стальський, — повторяв він механічно. — Даруйте, пане!... Будьте ласкаві, допоможіть моїй пам'яті! Йй-Богу, стидно мені, але ніяк не могу

Та нараз він ударив себе долонею в чоло.

— Ах! Ото, з мене забудько! Пан Стальський, мій домашній інструктор²⁾ у третій... ні, pardon, у другій гімназіальній класі!

— Так, так, так! — притакував Стальський і руками, і головою, і всім тілом. — Видно, пан

¹⁾ пенсне

²⁾ домашній учитель, іще зветь ся инакше: корепетитор

меценас не забули. А якже, а якже, домашній інструктор... неправильні латинські *verba*, пам'ятаєте?

— Га, га, га! Партиціпіяльні конструкції, *ablative absolutus*! Ну, якже ж вам поводить ся, пане Стальський?

Меценас узяв подавані йому віддавна обі руки Стальського і, стиснувши їх у своїх пухких долонях, випустив. Стальський урадуваний, балакучий, ішов обік нього.

— Дякую, дякую! От жию, аби жити.

— Маєте тут яку посаду?

— А вже ж, а вже ж! Я в суді. Пан меценас іще тут незнайомі... Я тут офіціал¹⁾ при помічній уряді, маю під собою реєстратуру. О, я служу вже п'ятнадцять літ!

— Але ж ви, здається, були в війську?

— Так. Власне тоді, як я пана меценаса вчив, мене з шостої класи відібрали до війська. Дурний чоловік був. Було шанувати ся, стати офіцером... Ну, я там зразу трохи шарпав ся... Знаєте, в війську мусить бути субординація. Так я й став на фельдфеблю. А, вислуживши десять літ, чоловік авансував²⁾ — ось вам і вся моя кар'єра.

Вони йшли довгою, простою вулицею, що вела на двірець залізниці. Липнєве сонце стояло майже над головами й пекло немилосердно, а довкола вулиці були самі мури і стіни, ніде ані садка, ані дерева. Духота. Меценас ізняв капелюх і мов

¹⁾ низчий, канцелярійний урядовець; ними стають звичайно вислужені (зверхсрочні) фельдфеблі

²⁾ дістав підвищення у службі; аванс — підвищення

вахлярем¹⁾ холодив ним спітніле лице, обтерши пердтим краплистий піт із чола хустиною.

— Але ж то пражить! — промовив він.

— Пан меценас, певно, на двірець ідуть? — запитав Стальський.

— Ні.

— А чого ж пан меценас ідуть сею вулицею? Маєте тут діло до кого?

— Борони, Боже! Я властиво хотів іти на обід.

— На обід? Тут пан меценас у когось обідають?

— Ні. Хочу пошукати якоїсь реставрації. Вчора й позавчора, поки була розправа, я не мав часу шукати й обідав у готелю.

— Так, то пан меценас до готелю заїхали?

— Так. »Під Чорного Орла.« Знаєте, я тут чужий. Маю кількох знайомих урядників²⁾ і професорів гімназіяльних, але всі вони на урльопах³⁾, на вакаціях, пороз'їздили ся. То я заїхав до готелю й там сиджу, поки знайду собі помешканнє. Але їда там не смакує мені.

— Ну, певно! Прошу, я пану меценасові покажу дуже добру реставрацію. Прошу отсюди!

І Стальський зігнув у бокову вуличку і йшов обік Рафаловича, не перестаючи говорити.

— Ах, тає! То пан меценас у готелю! Ще не маєте помешкання! Ну, в такім разі, надіюсь, не відкинете моєї послуги. Дозвольте, щоб я до-

¹⁾ польське слово (з німецького Fächer), вживане інтелігенцією замість народнього — віяльце

²⁾ урядовців, тих, що служать по урядах, чиновників

³⁾ на відпусках (нім. Urlaub)

поміг вам винайти помешканнє. Я ж тут усюди знайомий!

— Але ж навпаки, пане Стальський! Дуже вам буду вдячний. Тим більше, що в мене й писанини ще купа, нема коли бігати по місті, шукаючи хати.

— О, я вам се зроблю живо! Будете вдоволені. А де ж ваша фамілія? ¹⁾ Також у готелю?

— Фамілія? У мене жадної фамілії нема. Я сам-самісінький.

— Як то? Пан меценас нежонаті?

— Ні, пане.

— А, так! На кавалерській ²⁾ стопі! Ну, так, то що инше! Так же мені й кажіть! Але ось ми вже й прийшли. Чи волите обідати у спільній столовій, чи, може, окремо?

— Та мені байдуже, — мовив адвокат. — От хиба як би ви були такі добрі обідати зо мною, то можна б замовити окремий покоїк.

— Я такий рад, що здибав пана меценаса...

— Ну, як так, то добре, обідаємо разом! Замовляйте покоїк! — мовив меценас, і юба ввійшли до реставрації.

II.

Поки Стальський бігав та балакав із кельнером, потім із старшим кельнером, далі зі самим шефом реставрації, др. Рафалович стояв на вузенькій веранді перед реставрацією, відділеній від вулиці за-

¹⁾ Сімя, родина

²⁾ Кавалер = нежонатий, парубок

лізними штахетами й обставленій великими олеандрами в деревляних шапликах. На веранді стояло кілька деревляних столиків, круглих і обтягнених цератою¹⁾ так, що здалека могли виглядати як мармурові. Веранда виходила на південь і пеклася на сонці, то при столиках не було нікого, тай із нутра реставрації не чути було такого шуму, який свідчив би про велику купу гостей. Місто жило ще переважно патріархальним життям; найбільша частина людей, із тих, що могли дозволити собі на порядний обід, столувалися дома, в сінях. До того ж се було літо, пора вакацій; заможніші, що бували тут звичайними гістьми, повибирали ся на село, на купелі, або й так у гори, і в реставрації було досить пусто.

Та др. Рафаловичеві байдуже було до сього. Походжаючи по веранді, поки там для нього готували окремих покій, і поки Стальський третій раз розповідав, якого то незвичайного гостя має реставрація, і як близько він із ним знайомий, меценас силкував ся відсвіжити у своїй пам'яті образ сього свого колишнього вчителя. Правда, його незвичайна пам'ять допомогла йому по кількох хвилинах напруженого шукання віднайти його назву, розпізнати фізіономію Стальського, хоча від часу, як вони видали ся, минуло звиш двадцять і пять літ. Але Рафалович чув, що за тим першим образом у його тямці тягнеть ся ще щось, якесь неясне, але болюче, неприємне чуття, і тільки ненастанне балакання Стальського не дає тим споминам виплисти наверх

¹⁾ Воцанка, те, що в рос. мові зветься клеёнкою

і дійти до повної свідомости. Та тепер, коли Стальський віддалив ся на хвилину, Рафалович напружив іще раз свою пам'ять, і давні спомини звільна почали виринати в душі.

Ах, так! Стельський ' був поганим інструктором. Рафалович, малий, слабовитий хлопчина, дуже бояв ся його, вусатого і зовсім уже дорослого парубка. І мав причину бояти ся. Знаючи, що хлопчина сирота й має тільки опікуна, сільського священника, Стальський держав хлопчика гостро, не стільки вчив, скільки бив, штовхав і всякими способами карав його. Облесний супроти його опікуна, він був брутальний супроти нього, ніколи не заговорив щиро, а все або з гнівом або з кпинами. Рафалович іще й тепер аж стрепенувся мов від наглого подуву холодного вітру, коли пригадав собі той настрій вічного страху, суму й отупіння, в якому находила ся його дитяча душа цілого півтора року, поки Стальський був його інструктором. Йому живо стала в пам'яті та дика, безтямна радість, із якою він повитав відомість про те, що його інструктора відібрали до війська, і що він уже не буде під ним.

І ще одно пригадало ся д-рові Рафаловичеві, одна дрібниця, що не мала звязку з його шкільною наукою, але характеризувала Стальського, найсильніше вбила ся в його дитячу пам'ять і довгі літа мулила його, мучила й боліла, мов тернина, вбита в живе мясо. Факт був такий. Стальський жвив на одній квартирі з малим Рафаловичем. Опікун привозив малому харчі з села і одного разу перед святками привіз добрий шмат ковбаси також для

Стальського. Сей поділив собі ту ковбасу на рівні порції так, щоб вистачила йому на два тижні, а, боячи ся, щоб хто не вкрав йому сього добра — на квартирі жило ще кілька школярів, — сховав її десь у скриток, знаний тільки йому самому. Мудро виміркував він той скриток: жаден школяр не міг найти його. Кілька день усе було добре, та одного разу Стальський влетів до кімнати ввесь червоний, лютий, і накинув ся на першого-ліпшого школяра, що попав йому під руку:

— Де моя ковбаса?

— А хибя я сторож від твоєї ковбаси? — відповів сей на-пів зі страхом, і на-пів зі сміхом.

— Ти мусиш знати! А-во, смієш ся! — кричав Стальський, попадаючи що раз у більшу лють. На щастє, школяр, до якого він причепив ся, був із одної кляси з ним і, хоч молодший, та проте сильний і відважний. На меньшого був би Стальський зараз кинув ся з кулаками, на нього не смів.

— Смію ся, бо мені смішно, — відповів сей.

— Чого смішно?

— Того, що ховаєш ся з тою смердячою ковбасою, мов би ми всі тут тільки й чигали на неї, а проте таки наскочив на якогось злодія.

— Певно, кіт занюхав! — докинув мов ізнехотя иньший школяр, що сидів при столі й робив задачу.

Стальський став раптом мов облитий водою.

Справді! Він і не подумав про се! Не що, тільки кіт! Бо коли б людина, то була б узяла всю ковбасу; а то щось розірвало бібулу¹⁾, якою вона

¹⁾ Промочний папір

була обвинена й витягло тільки один кусняк. Він постановив собі допильнувати, зловити злодія! Пів дня ходив він у глибокій задумі, вимірковуючи, як би се зробити. Врешті видумав хитре сильце, наставив його у своїй криївці¹⁾ й пізно вночі ліг спати. Десь коло півночі всіх у хаті збудив страшенний м'явкіт на стриху²⁾. Стальський зіскочив зі своєї постелі, немов і досі не спав, і тільки й ждав сього.

— Ага, маю злодія! Маю злодія! — шептав він, затираючи руки. Засвітив свічку і встромив її в ліхтарню, а потім, узявши мішок, подав ся на стрих. За хвилю вернув ся з закрівавленими руками. Кіт, видно розуміючи, що йому грозить, хоч у сильці, боронив ся завзято. Але Стальський мав його в мішку, потрясав ним, бив до одвірків, копав ногами, а потім, завязавши добре, замкнув до своєї скриньки й ліг спати.

Те, що було потім, чотири чи пять день, Рафалович згадує, як якийсь страшний, обридливий сон. Стальський мучив kota найріжнішими способами: бив його в мішку наосліп, вішав за шию, прищепивши хвіст розколеним із одного кінця поліном, виривав пазурі, випікав очі, колов пилом, напихав у ніс товченого перцю і скла. М'явкіт, жалібний писк нещасного kota чути було здалека, хоча Стальський робив свої катівські операції в садівницькій будці, що стояла серед широкого саду, далеко від людських хат. Рафалович іще раз здригнув ся, пригадавши собі, як він усї ті ночі, чуючи далеко той

¹⁾ Схованка

²⁾ Горище

мявкіт, не міг заснути, і як одного вечора зі сльозами цілував руки Стальського, просячи, щоб дарував життє котові. Але його просьба була даремна. По п'ятьох днях кіт таки здох; здасть ся, його доконав сильний мороз. Але малому Геневі¹⁾ ще довгий час що-ночі причувало ся жалібне мявканнє й котячий писк, мов плач малої дитини; він кидав ся крізь сон, кричав і плакав, а рано вставав змучений, з болем голови й закислими очима.

Все се згадав тепер др. Рафалович, ходячи по веранді. Колишній страх перед сим чоловіком змінив ся на обридженнє і глибоку антипатію.

— Чого се він признаєть ся до мене? — думав Рафалович. — Чого тішить ся і засакає, мов би ми були Бог-зна якими приятелями?

На сї питання він не знаходив відповіді. Він не був забобонний і не вірив у стрічі, але його думка зі старої традиційної привички склала ще одно питаннє: »Що воно значить, що на вступі в нове життє мені перебігає дорогу отся скотина в людській подобі?«...

III.

— Перепрошую пана меценаса, що трошки забарив ся, — скрикнув Стальський, вибігаючи на веранду. — Але прошу, прошу! Пан меценас певно вже десь голодні. Адже ж то швидко друга

¹⁾ Здрібніле ім'я Євгена в Галичині, Женьо

година буде! Ну, дякую, від снідання до тепер бути натще!...

— О, ні, я підчас павзи ходив на перекуску, — спокійно промовив Рафалович, ідучи обік Стальського тісними і брудними сходами на перший поверх. Тут було «касино», тепер зовсім порожнє, зложено з трьох покоїв і салі для танців. У білярдному стояв уже заставлений на дві особи столик, а при нїм кельнер із реєстром страв і серветою під пахою.

— Прошу, чим можу служити пану меценасові? — промовив він, кланяючи ся Рафаловичеві.

Сей замовив обід на дві особи. Перед обідом випили по чарці старки¹⁾ »на відновлення старої знайомости«, як мовив Стальський. Рафалович справді, був голоден, а відновлені перед хвилиною спомини не дуже заохочували його до розмови з паном офіціялом. За те Стальський, і пючи, і їдючи, балакав, мов рад був, що знайшов когось охочого слухати його.

— Го, го! Я то знав, що з пана Євгена Рафаловича будуть люде. Ще як се був малий Генцьо, то вже було видно, що то голова не-аби-яка. Я то ніби строгий був, свою повагу показував, але я так любив малого Генця, як свою дитину! Прошу не гнівати ся... Я вже тоді був парубок під вусом. Що правда, то правда. Тай потім я не перестав інтересувати ся... О, яка то була радість, коли я прочитав у »Народівці«²⁾, що мій елев, пан Євген

¹⁾ Рід польської горілки (starka litewska)

²⁾ Скорочене: Gazeta Narodowa, — львівський консервативний польський часопис

Рафалович, одержав на львівськiм унiверситетi ступiнь доктора прав. Прошу вiрити!... Ну що, адже пан ані брат мені, ані сват... а вже таке дурне серце в чоловіка, тiшить ся чужим щастем, сумує чужим смутком так, як своїм власним:

Євгенів, не знати чому, в тій хвилині причуло ся жалiбне м'явкотання катованого кота. Він поклав ложку і, з виразом не то здивовання, не то тривоги, видивив ся на Стальського.

— Що пан меценас побачили на мені? — запитав сей, перериваючи балаканнє й озираючись по собі.

— Нічого, — вiдповiв Євген. — Прошу, пане, iдьте!

— Ах, я такий рад, що бачу пана меценаса, що буду мати те щастє бачити вас частiйше — дозволять пан меценас говорити собі »ви«?

— Прошу, прошу!

— Се краще! Якось бiльше вiд серця розмова йде. Не люблю того передавання через третю особу ¹⁾. Перепрошую, правда, що пан меценас практикували в Тернополі?

— Так, я був там три роки в адвоката Добрицького.

— О, знаю, знаю! Я докладно слiдив за кожним кроком пана меценаса на публичній, так сказати, арені. Особливо, вiдколи ви стали оборонцем у карних справах. Знаєте, пане, скажу вам без компліментів... я чув тiльки одну, нинiшню вашу оборону, але читав справоздання з кiлькох процесiв,

¹⁾ Польська конструкція: передавання третьою особою, вiдзивати ся, балакати третьою особою

де ви боронили... Такого оборонця наша адвокатура давно не мала.

— Прошу, пане Стальський, будьте ласкаві, обідайте! Бачите, я їм за двох і не думаю бути ситим вашими ласкавими компліментами.

— О, що те, то ні! Борони, Боже! Жадні компліменти, — живо заговорив Стальський, махаючи руками, озброєними: одна в ніж, друга в вилки. — Се навіть не моя думка. Се загальна думка в тутешнім суді. Сам пан президент — ви завважили, як пильно він прислухував ся вашій обороні, як ішов за вашими слідами у своїм резіме? — отже сам президент по розправі, виходячи зі суду, сказав до прокуратора: »З таким оборонцем — то приємно вести розправу«. А прокуратор йому на се: »О, так, се одна з найяснійших голів у галицькій адвокатурі. Шкода, що не пішов на суддю, міг би був зробити карієру.« О, так, пан меценас приносять із собою до нас найліпшу славу.

Щоби звернути розмову на иньшу тему, Рафалович попросив Стальського оповісти йому дещо про відносини в тутешнім суді, що, може, могло б бути йому придатне в дальшій діяльності. Стальський і овшім!¹⁾ І з уст, що тільки-що так і бризкали симпатією та компліментами, полили ся потоки неймовірного бруду, спліток і погані.

Президент був колись здібний суддя, але тепер стуманів, дома ним командує кухарка, проста, погана баба, а в суді його канцеліст, хитрий Жид і страшенний хабарник. У суді правило, що з Жидом

¹⁾ Ще й як (поль. owszem)

ніхто не виграє справи. Дехто не хоче вірити, щоби президент брав половину хабарів, які одержує його канцеліст, але він, Стальський, певний у тому, бо хоча президент удовець і бездітний, але має цілу купу свояків по братові, неробів та марнотратників, що ссуть його, мов п'явки. А радник Н. і з роду був вісімнадцятий туман¹⁾. Се той сам, що, ще будши ад'юнктом²⁾ у Печеніжині³⁾, засудив сам якогось хлопа⁴⁾ на смерть і зараз же написав до Оломуца⁵⁾ по ката; аж коли кат зателеграфував до надпрокуратора у Львові, чи має їхати до Печеніжина, довідали ся вищі власти про сей незвичайний засуд і взяли його відтам. Про-око його зробили хорим на умі, якийсь час продержали в Кульпаркові⁶⁾, а потім вернули знов на посаду. Кажуть, що в нього сильні плечі, протекція. Іншого були б спенсіонували, йому дозволяють дослугувати до повної пенсії, але самостійно він ніяких справ не веде, тільки все сидить у трибуналі, заробляє на пенсію, як кажуть, не головою, а — гм, гм... За те радник М. картяр. До канцелярії прийде на годину. справи за нього провадить практикант, він тільки перегляне, попідпише, що треба, таї далі до кавярні. Там уже жде його партія, в кожній порі дня иньша. Жінку має язю — не дай, Господи! Проста, ординарна Мазурка, ростом ґренадир, обе-

1) Звичайна назва дуже дурної людини

2) Перша судова ранга після практиканта, тепер зветь ся просто: суддею

3) Містечко недалеко Коломиї

4) Селянина, мужика

5) Оломуц — місто в Чехословачії

6) Відомий заклад для божевільних піді Львовом

мом — бодня, язик — десять перекупок. То вона вже знає, де його шукати. Пан радник скоро перечує, що вона пошукує за ним, зараз дає драпака, бо як маґніфіка¹⁾ зловить, то не питає, що то пан радник, і що народ збігаєть ся, а бере пана радцю²⁾ за боже пошитте й тягне додому, та ще приговорює по дорозі, та так приговорює, що аж на третю вулицю чути. О, то страшна баба! Можу сказати, що в нашім суді її найгірше боять ся всі. Навіть пан президент трепеще перед нею. Знаєте, раз була історія...

Скінчили обід, позакурювали цигара. Євген велів принести чорну каву. Стальський усе ще оповідав міські сплітки й судові скандали: про третього радника, про ад'юнктів, далі перейшов на політичну владу, перемив кістки панові старості³⁾, пані старостині, панам комісарям і лагодив ся перескочити до податкового інспектора, коли Євген, випивши каву, зирнув на годинник.

— Ну, пане Стальський, — мовив він, устаючи, — дуже мені приємно в вашім товаристві, але пора мені до мойого готелю.

— Ай, ай! — мовив Стальський, зирнувши також на годинник. — Ото я забалакав ся, а то вже далі третя. У мене в канцелярії також трохи ре-станцій⁴⁾. Не буду заходити додому, а піду просто.

Євген подзвонив, заллатив і вийшов. Йому хо-

¹⁾ Жінка

²⁾ Зичайна назва радника (поль.)

³⁾ Начальник політично-адміністраційної влади в повіті

⁴⁾ Технічний вислів на те, як хто не позалагоджував справ — залишка непозалагоджуваних справ

тіло ся спекати ся Стальського, балаканне котрого псувало йому пообідній гумор, але Стальського не так легко було спекати ся.

— Пане меценас! — мовив він зворушеним голосом, — дозвольте мені віддячити ся вам за вашу добрість і за нинішнє вгощенне!

— Але ж, пане, нема за що. Мені самому все-таки краще удвох, ніж самому обідати.

Вони були на вулиці перед реставрацією, відки їх провели кельнери з низькими уклонами.

— Ви куди тепер? — спитав Євген.

— О, я ще проведу пана меценаса до готелю. До канцелярії ще маю пару мінут вільного часу.

— Я не хотів би забирати вам час.

— Але ж прошу! Що мені з ним робити! Додому не хочеть ся йти, а канцелярія не втече.

— Значить, і ви кавалер, коли вас не тягне до дому? — з усміхом промовив Євген.

— О, не вгадали! — мовив Стальський. — Я жонатий, уже десять літ. Але моя жінка — ге-ге-ге — уцивілізована настілько, що не скаже нічого.

— Нічого не скаже? Коли ви не прийшли на обід?

— Так, пане, не скаже нічого.

— То, певно, її тут нема, виїхала кудись на село?

— Ні, пане, сидить дома.

— Ну, то, може, німа, — вибачайте, що так кажу.

— Ні, не німа.

— Ну, в такім випадку се якась ідеальна жінка. Перший раз чую про жінку, котра може нічого не сказати чоловікові, коли не прийде впору на обід.

— Видите, пане меценас, се все залежить, як би то сказати — від цивілізації... від дресури. Котрий мужчина не вмів поводити ся з жінками, той ліпше зробить, коли не буде женити ся. А, вмюючи, можна все зробити.

І знов Євгенові, не знати чому й відки, причув ся розпучливий м'явкіт катованого kota. Він іздрігнув ся, попрощав ся зі Стальським і пішов до свого готелю.

IV.

Другого дня була неділя. В суді не було ніякого діла, тож др. Рафалович спав трохи довше, спочиваючи по труді. Була вже осьма. Звішені стори готелевого вікна пропускали лагідне, червонясте світло. Євген тільки-що прокльнув ся, простягнув ся, позіхнув і смакував розкіш безжурного спокою. Попід його вікнами гуркотіли вози, здалека чути було гомін народу, гук дзвонів, свист і гуркіт раннього залізничого поїзду, що саме в тій годині виходив до Львова. Але все се не докучало молодому адвокатові, здавна привичному до міського шуму. Навпаки, вся ся музика многолюдного, рухливого міста, особливо в деякому віддаленню, настроювала його на якусь добродушність, розвивала в

його душі чуттє якоїсь повноти буття, якоїсь любові домашності, подібне до чуття того чоловіка, що з лісової самоти вернув ся додому на тоно многолюдної та говіркої сімї.

Та нараз до дверей його покою застукано і, заки ще він успів відізвати ся, двері відчинили ся, і в них показала ся руда голова Стальського.

— Добрий день! — промовив він весело. — О, пан меценас іще спочивають. Перепрошую, перепрошую... я думав...

— Але, прошу! Я не сплю. Власне хотїв уставати.

— Ну, то я зажду... Піду пройти ся, поки пан меценас...

— Але ж ні! Ввійдїть! Я не панночка, мене не заженуєте¹⁾.

Стальський увійшов і запер двері за собою.

— Прошу, сїдайте! Я зараз устаю. Так чоловік намучив ся в останїїх днях...

— Але ж то зовсім розумно, що спочиваєте. Треба шанувати сили, — мовив Стальський, поклавши на одному кріслі капелюх і ліску²⁾ й сїдаючи на друге. В лагіднім полусвітлі було видно, що він сьогодні був одягнений чистїйше, краще, нїж учора, підголений і підстрижений; очевидно, він ішов сюди просто від фризїєра³⁾, бо від нього пахло ще кольонською водою, й вуса були свіжо нафіксовані.

— Я гадав, — говорив він, поки Євген мив ся,

¹⁾ інтелїгенське слово — не засоромите

²⁾ цїпок, паличку (поль. laska)

³⁾ голяр, парикмахер

брав чисту сорочку й одягав ся, — я думав, що пан меценас мають сьогодні трохи більше часу, та підемо разом оглянути помешканнє.

— Яке помешканнє?

— Як то? Пан меценас уже забули, що вчора говорили мені, чи не міг би я знайти...

— Ага, ага! Ну, так що ж?

— Я вже знайшов. Гарне помешканнє, по-верховий дім, фронт на вулицю, довкола сад, а затильні вікна виходять на міський парк. Чудесне положеннє, при головній вулиці, недалеко ринку й недалеко руської¹⁾ церкви. Немов сотворене на канцелярію для популярного адвоката.

— О, пане Стальський, дуже вам вдячний!

— І надіюсь, що будете мати за що дякувати. Я знайомий із власником. Як на ваше щастє, від першого²⁾ опорожують ся внизу два покої з передпокоєм — то була б гарна канцелярія, і на поверсі також два покої з кухнею, то було б помешканнє для пана меценаса. Здасть ся, вам обширнішого помешкання не треба?

— О, ні, не треба! Дуже мене зацікавив ваш опис. Надіюсь, що мені сподобасть ся те помешканнє. А яка ж ціна?

— Жид дорожать ся трохи. Прийдець ся ще

¹⁾ себто: уніятської всупереч до римокатолицької, яку звуть у Галичині «костелом» або польською церквою; автор уживає скрізь історичних назв: Русь (Україна), Русин (Українець), руський (український), які жили скрізь на заході України до війни

²⁾ від першого (числа) найближчого місяця

поторгувати ся. Хоче за обі партії по 25 ринських¹⁾ місячно.

— Значить, разом 50 місячно або 600 річно? І кажете, що в добромu місці?

— Можуть пан меценас бути певні! Я б на лихе навіть не дивив ся.

— І се, на вашу думку, дорого?

— Ну, як на Львів, то не було б дорого, але як на наше місто, то трохи солоно. Треба буде поторгувати ся. Думаю, що коли пану меценасові сподобасть ся хата, і схочуть наймити на рік, то він дасть за 500 ринських.

— Ну, се було б дуже гарно!

— Чи вже пан меценас готіві? Можемо зараз піти оглянути.

Меценас був готов до виходу. Але, вийшовши, він пригадав собі, що ще не снідав. Зараз коло готелю була цукорня, де він звичайно пив каву, то й тепер він звернув ся туди.

— Я ще не снідав, — мовив він до Стальського. — Прошу, зайдіть зо мною на сніданнє!

— Дякую, я вже по сніданню.

— Ну, то випете келішок²⁾ коняку. Прошу, не робіть церемонії.

Сидячи при круглому мармуровому столику й попиваючи гарячу каву, др. Рафалович придивляв ся Стальському, що не переставав балакати й оповідав йому притишеним голосом різні міські новинки. На лиці Стальського видно ще було білі плямки з пудру, яким обсыпав його фризієр; зрештою, на

¹⁾ 50 корон, ринський (гульден) — 2 корони

²⁾ чарочка

ньому малювало ся щире вдоволення. Не знати, чи з того вдоволення, чи, може, після випитих двох келішків коняку, кінець його носа трохи зачервонів ся і в очах грали вогники. Меценас дивив ся на нього тепер далеко ласкавійшими очима, ніж учора, може, під впливом доброї новини, яку приніс йому Стальський, а, може, і для того, що сей оповідав сьогодні веселійші річі, ніж учора. Сьогодні в місті мали відбутися збори робітників, що хочуть домогати ся загального голосовання, але пан староста заборонив, га, га... »Доки я тут старостою« — сказав комітетові, — »доти ніякого віча, ані збору в моім повіті не буде«. Вчора до старости привезли величезного сома, зловленого в сусідній ріці, і староста дав за нього рибакам два ринські. Жид, у котрого меценас має винаймати помешканне, се перший міський багач і лхвар; він будує тепер три нові доми; от би пан меценас добре зробив, як би відкупив від нього ту каменіцю, в котрій тепер має оселити ся!...

Зі слів Стальського віяла сьогодні щирість; не чути було тої злобної ноти, яка так немило доторкала Євгена вчора. Кинувши оком на ранішні газети, меценас заплатив, і вони оба вийшли з кавярні. Ринок і вулиця, що вела до церкви, були повні святочно поприбираних міщан і передміщан. Дзвони гули і грали в повітрі. Сонце сіпало золотим, ще не дуже палким проміннем із безхмарного неба. Від ріки, що широким луком обтинала місто з двох боків, тягло вогким холодом. Було чудово, гарно, весело, привітно довкола, і меценас ішов звільна, роздивляючи ся приязно на

всі боки, немов знайомлячи ся з цілим оточенням. Се перший раз сьогодні він почував себе в цьому місті, як дома.

Нараз щось немов шпигнуло його; він стрепнувся, мов би несподівано діткнув ся проводу електричної батареї. Озирнувся направо, не зупиняючись на ходу. Напроти нього йшла висока, струнка жіноча постать у скромній чорній сукні, в чорнім капелюшку з простеньким білим пером, з лицем, заслоненим чорним, досить густим вельоном¹⁾. Здалека він не міг розпізнати її лиця; те, що так торкнуло його, було явесь неявне загальне вражіння, вражіння її постави, росту, рухів, ходу — рівного, повільного і плавного. В тім усім було щось таке, що відразу порушило в його душі якісь давні спомини і прошибло його наскрізь. Вона йшла напроти нього, й його очі силкували ся пізнати її лице під вельоном. Але не доходячи яких десять кроків, вона звернула направо, вмішала ся в густу купу міщан, що сунули до костела, і щезла. Євген був би радо пішов за нею, але не міг цього зробити, маючи обік себе Стальського й направивши ся з ним разом оглядати помешкання. Стальський, занятий оповіданням якоїсь новини, а потім хвиливою шептаною розмовою з якимось стрічним міщанином, не бачив чорної дами.

В Євгена сильно забило ся серце, в голові затуманило ся, і він зупинив ся та оглянув ся за Стальським.

— Що се таке? — думалось йому. — Вона, чи

¹⁾ Вуаля, серпанок (поль.)

не вона? Ледви, щоб вона! Відки б вона взяла ся тут? Але постава її, хід її, той хід, котрий я, здаєть ся, пізнав би між тисячами! Та ні, не може бути, се не вона! Тихо ти там! Тихо!

І він долонею натиснув на груди в тому місці, де сильно било ся його серце.

Стальський, переговоривши з міщанином, надбіг. Вачучи, що Євген держить ся за груди, він зирнув на нього уважно.

— Ов, а се що? Пану меценасові щось недобре?

— Мені? Борони, Боже! Або що?

— Що пан меценас!

— Се нічого! — мовив Євген, пускаючись іти далі. — Се в мене часом буває... такі маленькі атаки. Давнійше то було гірше, але тепер, Богу дякувати, вже рідко.

— Але то, може, бути небезпечно. Може, яка серцева хйба?

— Щось там таке, але, властиво, нема про що й говорити.

— Але все-таки треба б зарадити ся лікаря.

— О, я вже лічив ся. І, власне, лікарі вспокоїли мене. Ходімо, пане! Далеко ще до того помешкання?

— Ні, вже близенько. У нас тут загалом нема великих віддалень. Передмістя як ковбаси, порозтягали ся кожде на пів милі і ще дальше, а середмісте все прикупі, мов на тарелі. Се має свої вигоди, але має й невигоди. Занадто акустичне місто.

— Акустичне?

— Так! У одним вінці чхнеш, у другим чути.

Ні з чим найменшим не сховаш ся перед цікавими очима. А що цікаві очі побачуть, те цікаві язики розмолотять, роздують, розбовтають удвоє, вдесятеро. Се вже у нас так. Усі від того терплять, бо кожному можна пришпилити латку, але при тім усі займають ся тимже ремеслом. Усякий думає: пришпилюють мені латки, давай буду й я пришпилювати иньшим! І так живемо. Не один зразу лютить ся, обурюєть ся, почувши децо на себе, а потім перестане, втягнеть ся, а головно: переконаєть ся, що кождий у такій самій кваші, як і він. Ну, та ось ми дійшли. Прощу сюди у хвіртку. Та дай, Боже, щасливо!

V.

Др. Рафалович швидко мав нагоду переконати ся, що Стальський не пересолив, говорячи, що місто збудоване дуже акустично. Відповідно до принятого звичаю, йому прийшло ся зробити візити у всіх гонораціорів¹⁾ міста. Він був у президента суду, потім у старости, потім у бурмістра²⁾; далі пішов до віцепрезидента суду, до податкового інспектора й до директора гімназії; потім прийшлось обійти всіх судових радників по старшині, бути у латинського й руського пароха, в комісаря від

¹⁾ Видатніщі люде, почесніщі, представники, влади; урядів, лікар, пан - отець, нотар і т. д.

²⁾ Городський голова

староства, в декого з лікарів і декого з гімназійних учителів, і, вкінці, в колегів-адвокатів, у нотаря і у виднійших міських купців та багачів. І він міг завважити, що наскільки жіноча часть товариства дуже зацікавлена ним і приймає його надзвичайно чемно, як кавалера й дуже добру партію, настільки «урядові шпички» (так перекладав Стальський німецький термін *Spitzen der Behörden*) виявляли супроти нього певну добродушну протекційність, а деякі в чотири очі давали йому дружні поради й науки. Староста мовив:

— Тішу ся дуже, що наш повіт дістав такого здібного адвоката, але... Пан меценас не візьмуть мені того за зле, коли скажу по щирости... Я старий чоловік і хотів би мати в повіті спокій in politicis. Жадних там віч, зборів, читалень, агітацій, товариств. Я чув, що пан меценас мають трохи демагогічні амбіції. Прошу не гнівати ся, кажу, що думаю. Я просив би дуже й дуже, щоб мені не теє... Я мусів би виступити проти того як найгострійше, і в таким випадку не сумніваю ся, що й канцелярія пана меценаса мусіла б потерпіти. А користи з того й так не буде ніякої. А я, обіймаючи власть у повіті, присяг собі, що доки жию, то піддержу авторитет влади без ущербу й отсе, Богу дякувати, двацять літ стою, як той журавель на своїй сторожі. Прошу, пане меценасе, до побачення, і нехай се буде між нами, але памятайте, не робіть мені неприємности!

Пан президент суду мовив:

— Дуже мені приємно... Щиро рад... Справді,

по вашій першій розправі я сказав до прокуратора: »Ну, з таким оборонцем — то приємно провадити розправу, ніколи не дасть заснути«. Йй-Богу! Тільки... даруйте, пане меценасе... ви тут у місті чужі, не обзнайомлені з відносинами, а те, що ви наняли помешканнє в домі Ваґмана... Прошу дарувати! Не хочу, щоб ви підозрівали мене в бажанню образити вас, але по щирости мовлю вам, се може дати причину до ріжних поголосок. Не перечу, помешканнє для вас догідне, але той Ваґман — ви, може, сього не знаєте, — то найтяжша п'явка в нашім повіті, лихвар, чоловік, що не цураєть ся найбруднішого ґешефту. Особливо він любить закидати сїти на урядників і адвокатів. Уже три многонадійні ад'юнкти пропали через нього: один заліз у довги й повісив ся, два другі посунули ся до дефравдацій і фальшовання документів, і були прогнані зі суду. Прошу вас, остерігайте ся того чоловіка!

Податковий інспектор, старий кавалєр, чоловік жовчний і злий на язик, по перших привитаннях і байдужих фразях, відразу скочив на сю саму тему:

— Ха, ха! Чув я, чув, що пан »презус« остерігав вас перед Ваґманом. Не хочу боронити Ваґмана — зрештою, думаю, що пізнаєте його близше, в усякім випадку варта, цікавий чоловік, хоч і лихвар. Але пан »презус« має рацію, що остерігав перед ним, бо ті всі три многонадійні ад'юнкти — правда, він так називав їх? — то його кузени! Ну, ад'юнктом не був із них жадеп, се вже евфемізм пана »презуса«. Тільки один скінчив із бідою права¹⁾

¹⁾ Правничий (юридичний) факультет університету

і був на судовій практиці, і той повісив ся, але не через Ваґмана, а більше з вини самого пана »презуса«, що не хотів поплатити його фальшованих векслів; а два иньші, то прості голодранці, писарчуки, нероби та злодюги, не варті тої гиляки, на котрій слід би їх повісити. Вони й тепер під протекторатом пана »презуса« грасують¹⁾ по повіті й займають ся покутним²⁾ писарством. Надіюсь, що у своїй практиці швидко наткнете ся на тих пташків. Було б дуже добре, як би ви якнебудь повкручували їм голови, бо то небезпечні індивідуа, правдиві опришки!³⁾

Директор гімназії, дім котрого як правдивий квітник красував ся чотирма дорослими паннами, захвалював Рафаловичеві приємности сімєвого життя й запрошував його приходити що-неділі в вечір на чайок.

За те руський парох, у котрого також були три панни, остерігав його перед директорським чайком. Директор, генеральний шпіцель⁴⁾ у місті, на всіх пише доноси до намісництва⁵⁾, своїх учителів переслідує як своїх найтяжших ворогів, особливо жонатих і тих, що не хочуть бувати в нього. Його доньки, хоч Русинки по батькові, завзяті польські шовіністки, зрештою, дівчата без освіти, кокетки і вже ославлені в місті численними романсовими⁶⁾

¹⁾ Увихають ся, вештають ся (зі шкодою для когось)

²⁾ Ті, що не мають дипломів, десь »по кутах« укладають людям прохання, і з того живуть

³⁾ Гайдамака, розбійник

⁴⁾ Шпіг

⁵⁾ Намісництво — найвища політично-адміністраційна влада в Галичині, відповідає рос. губернаторству

⁶⁾ Любовними

пригодами. »Прошу вас«, — говорив о. парох з обуренням, — »се вже крайній скандал, як вони деморалізують гімназіяльну молодіж. Жаден старший і пристойний¹⁾ гімназист не уйде їх кокетерії, а торік один, здібний хлопець і порядних батьків син, утопив ся, занедбавши ся через одну з них у науках і не здавши матури²⁾«.

А латинський пробоц³⁾ оказав ся ще ліпше поінформованим. Він мовив:

— Прошу не гнівати ся, пане меценасе, — ви давно знайомі з паном Стальським?

Меценас витріщив очі.

— Прошу не дивувати ся! Ви з ним часто сходите ся, він буває у вас, хвалить ся вашою знайомістю. Не знаю, чи ви знаєте докладно сього пана, і навіть навпаки, хочу допускати, що він підлизуєть ся вам, хоче втерти ся в вашу приязнь, щоб визискати вас для якоїсь своєї ціли. Отже вважаю потрібним остерегти вас перед ним. Се небезпечний чоловік. Се поперед усього глибоко неморальний чоловік. Поминаю вже те, що не ходить до костела, що від десятиох літ не сповідав ся — се може боліти мене, як тутешнього духовного пастиря, але може в ваших очах не мати доказової сили. Але прошу вас, пане меценасе, те, як він поводить ся зі своєю жінкою, то таке дике, таке нелюдське, що я не розумію, як чесний чоловік може подати йому руку.

Др. Рафалович ще дужше витріщив очі.

¹⁾ Гарний собою, поставний

²⁾ Атестат зрілости

³⁾ поль. слово — парох

— Я розумію, вам дивно, що я зачав говорити про такі річі, — поспішив поправити ся ксьондз-пробош. — І, справді, на першій візиті слід було б говорити про щось приємнйше. Ну, але то вже така моя натура: що на думці, те й на язиці. А доля тої бідної Стальської дуже лежить мені на серці.

— Але ж отче-каноніку¹⁾, — промовив др. Рафалович, — я отсе тільки перед кількома днями випадково довідав ся, що Стальський жонатий, а як виглядає його жінка, й як він живе з нею — їй-Богу, не маю найменшого поняття!

— Вірю, вірю, — мовив ксьондз-пробош, — і ддятого не хочу розмазувати сеї неприємної теми. Може, ще коли буде нагода побалакати про се. А тепер — як собі знаєте. Я остеріг вас, сповнив обовязок свого сумління, а ви вже міркуйте собі, як знаєте.

Оттакі остереження в найріжнййших точках збирав Євген на кожній візиті, і, обійшовши всіх міських гонораціорів, він мав таке почуття, немов би відбув мандрівку по якісь слоаса махіма.

»Така невеличка купка тих матадорів²⁾,« думав він собі, »а стілько в них на душі й на сумлінню погані, стілько злости і взаїмних ураз! І вони живуть якось у тій затроєній атмосфері й не дуріють, не топлять ся! Та що найінтереснййше, що кождий

¹⁾ Латинські ксьондаи звичайно діставали в Галичині від своєї влади відзнаки благочинного (крилошанина, каноніка), щоб мати повагу у своїх прихожан і тим могли успішно суперничати з українськими пан-отцями.

²⁾ Визначніці люде — вживаєть ся в іронічному значінню

бризькає жовчею на свого ближнього з великої любови, обкидає його болотом із найчистішої прихильности, підріває його добру славу зі щирої гуманности й наповнює твої вуха поганню з найчемнішими перепросинами. І се все при першій візиті! Що ж то буде далі, коли обживемося і десь-колись наступимо один одному на нагнітки?»¹⁾

Йому робилося страшно на думку, що й його, може, жде та сама доля: бовтнутися з головою в отсе каламутне озеро й потонути в ньому з душею й тілом. Та в нього були свої пляни роботи, що додавали йому відваги. Він постановив собі як найменше стикатися з сим товариством і витворити довкола себе иньший світ, иньше товариство, хоч би се мали бути прості передміщани та селяни. Він мав намір розпочати просвітну роботу, а далі й політичну організацію в повіті, стягати сюди помалу добірні інтелігентні сили, витворити хоч невеличкий, та енергічний центр національного життя, — і се додавало йому духа серед важкої канцелярської праці й серед того струпішлого та запліснілого товариства.

VI.

Тільки одна візита була неподібна до иньших — візита в бурмістра. Бурмістр був лікар, Жид, але гарячий польський патріот, один із виднійших

¹⁾ Мозіль, намулений на пальцях у ноги тісним черевиком

діячів так званого асиміляційного напрямку. Він був одним із немногих галицьких Жидів, що брали участь у польським повстанню 1863. року і то не з метою — зробити гешефт на повстанню. Се здобуло йому велику повагу серед Поляків. Як відомо, у 60-их і 70-их роках настала в Галичині така пора, коли факт участі в повстанню був для чоловіка найбільшою рекомендацією для всяких автономічних урядів, для дохідних посад і гонорів; бувші повстанці скрізь поробили ся послами, директорами банків і кас «народових», маршалками а, бодай, секретарями Рад Повітових¹⁾, бурмістрами й головами найріжнійших патріотичних організацій. Для них були отворені всі доми, доступні всі інстанції, щедрі всі фінансові інституції, ласкаві всі уряди. Їх слово було святе, їх діяльність безконтрольна, їх імя мов сталевим щитом окружене було з усіх боків словом «просцсіву». Скільки лиха й деморалізації внесли ті патріоти в наше публичне життє, се колись вияснить історія; треба було довгих десятків літ, щоб назріли овочі їх діяльності, щоб виявили ся очам довго туманеної суспільности й довели до того, що авреоля їх героїзму звільна на наших очах починає гаснути.

Пан Ресельберг також був кілька літ послом і з титулу своєї «боротьби за вітчину», належав у сойма до бюджетової комісії, і хоч не полишив по собі слідів у історії нашої автономії, то проте, вернувши

¹⁾ Повітова Рада — автономічний уряд у Галичині, залежний від Краєвого Виділу (щось як земство повітове). Наслідком відомої польської господарни й окремого виборчого закона туди попадали всякі такі польські панки, яким ніде було дітись.

до домашніх пенатів, тішив ся великою повагою. Хоч лікар із нього був неособливий, то проте він мав розум, оженивши ся багатом, і як один із перших багачів міста ввійшов до міської ради і швидко потім був вибраний бурмістром.

Звільна, зручно він заінавгурував¹⁾ у місті ту жидівську господарку, що з часом зробила ся типовою для більших галицьких міст, ту господарку, що витворює в місті кліки всемогучих Жидів — пропінаторів²⁾, ліверантів³⁾ і иньших пявок, прикрашує місто блиском зверхньої культури, запроваджує тротоари, газ, омнібуси, закладає парки і владжує прогульки, але в заміну за ті добродійства немилосерно висисає міську людність, випорожняє каси, вимітає грошеві засоби, спустошить ліси й розпродує комунальні⁴⁾ землі. Такі патріоти, як Ресельберґ, то найліпша покривка для господарки таких клік, особливо тоді, коли вони особисто незаплямлені і, надто, мають і вмють піддержувати добрі зносини з усіма впливовими христіянами в місті і в околиці.

Ресельберґ, справді, тішив ся в усіх необмеженим довірем; як урядники, так і дідичі⁵⁾ вважали його чоловіком незвичайно розумним, здібним, заслуженим і безумовно чесним. Правда, він не жалував кошту, щоб піддержати свою репутацію, любив приймати й добре приймати в себе гонораціорів, не ца-

¹⁾ Дав почин

²⁾ Монопольщиків

³⁾ Доставців

⁴⁾ Громадські

⁵⁾ Поміщики

див їди, а його пивниця¹⁾ славила ся найліпшими винами.

Ресельберг прийняв Рафаловича дуже радо, представив його своїм дочкам, паннам 20 і 25 літ, убраним досить попросту, але зараженим великопанськими манірами, і швидко в сальоні²⁾, обвішаному дзеркалами й обставленому квітами, почала ся досить оживлена розмова. Рафалович закинув якомсь при нагоді, що всі вулиці в місті поназивані іменами польських королів, гетьманів та патріотів, котрі тут ніколи не бували й нічим із сею місцевістю не зв'язані, а ані однісінька назва, ані один напис не нагадує, що се місто лежить на Русі й має якусь руську минувшину. Ресельберг підняв голову, мов кінь, котрого заторгано вудилами.

— Пане меценас, я почуваю себе Поляком і працюю для польської ідеї.

Рафалович завважив, що він шанує всяке щире чуття, але, на його думку, се чуття не повинно заслонювати очей пана бурмістра на існування й управління також другої народности.

— Я не знаю жадної Русі! — твердо відповів Ресельберг. — Не знаю й не хочу знати. Я чував, що є якісь руські патріоти, але де ті повстання, які вони робили за свою національність? Де та кров, яку вони пролили за свій прапор? Де їх мученики? Де їх пророки? Де їх воєводи?

— Ну, на наші повстання, пане бурмістр, не дуже лакомте ся, бо хто знає, чи вони смакували б вам і ще декому. А щодо наших мучеників —

¹⁾ Льох

²⁾ Вігальня

мій Боже! Різні бувають мученики. Одні розкривають груди перед карабінами, інші весь вік двигают ґярмо недолі й тихо терплять за свій ідеал.

— Виджу, що ви адвокат, — мовив, усміхаючись Ресельберг, — але, мій пане, мусите знати, що я в тім пунктї твердший, ніж вам здасть ся. Знасте, я Жид, вихований у жидівській традиції. Багато треба було труду, і праці, і муки, поки зі свого жидівства я виламав ся й набив себе на польське копито. Перебивати себе тепер іще раз на иньше, на руське копито, — даруйте, пане меценасе, — на се вже в мене нема ані сили, ані часу, ані охоти.

Їх розмову перервало прибуттє нового гостя, пана маршалка повітового, Брикальського, що, буваючи в місті, майже ніколи не пропускав нагоди, щоб не загостити до пана бурмістра. Почувши від бурмістра, який гість є в нього в салонї, пан маршалок влетїв туди, як бомба, й кинув ся до Рафаловича.

— А, дуже менї приємно, дуже приємно, — мовив він, сильно стискаючи адвокатуву руку, коли бурмістр представив їх одного одному. — Я мав уже те щастє пізнати пана меценаса.

— Дарують пан маршалок, але якось — із деяким заклопотаннем відповів Євген, почувавши, як у його голові снуєть ся якось назва Брикальського, але не можучи пригадати собі, чи й де він бачив ся з ним.

— О, так, маєте рацію; — мовив із виразом великої сердешности пан маршалок, — ми не ба-

чили ся, але я мав ту приємність відчутти вас на своїй шкурі.

В голові д-ра Рафаловича мигнула блискавка й вияснила все.

— Ах, то пан маршалок власник Буркотина? А, розумію. Що ж, дуже мені прикро, що перший мій крок у сьому повіті довів мене до конфлікту з паном маршалком...

Євген пригадав собі, що дідич, проти котрого він виграв перший у сьому повіті свій процес, називав ся Брикальський, і се вияснило йому відразу незвичайне привитанне пана маршалка.

— О, не маєте чого звиняти ся, прошу дуже! — незвичайно добродушно мовив маршалок. — Адвокат і лікар не вибирає собі клієнтів, але йде там, де його кличуть і показує, що вміє. А я щасливий, що, хоч на власну шкоду, пізнав такого знаменитого адвоката. О, будьте певні, я далекий від того, щоб мати вам за зле ваше пледоав, хоч ви там і підмалювали мене трошки... теє... теє... Ну, та що там! Дасть Бог, при иньшій нагоді инакше буде. Одно тільки можу сказати: ваші клієнти не варті були вашої оборони.

— Як пан маршалок се розуміють?

— Зовсім попросту. Я знаю, ви молодий чоловік, ідеаліст, Русин, народолюбець і хлопоман. У вас хлоп—то святий, а шляхтич—то тиран, плянатор, кровопієць. Ну, ну, ну Наперед тішу ся, що будете мати нагоду пізнати ближше тих своїх ідеальних хлопів. Пізнаєте їх, паночку, пізнаєте! А тоді, дасть Бог, зійдемо ся ще й поговоримо.

Євген думав було перечити ся, але пан маршалок не дав йому прийти до слова.

— Але, але, пане меценас, — мовив він, беручи його за плече й відводячи до вікна. — Жарт набік! Але коли в мене буде яка така справа — знаєте, я шаную всякі переконання, навіть і хлопоманські, — отже коли в мене буде яка така справа, що не буде нарушувати ваших хлопоманських поглядів, то можна з нею зголосити ся до вас?

— Прошу, — мовив, кланяючись, Рафалович.

— Приймете мене в число своїх клієнтів?

— Сам пан маршалок сказали перед хвилиною, що адвокат і лікар не вибирають собі клієнтів. Правда, не все й не всюди се справджується, бо я справи проти хлопів ніякої не прийму, але у всяких иньших справах радо служу.

Пан маршалок ще раз гаряче стиснув його руку, а потім обернувся до господаря дому й почав із ним розмову про якісь повітові справи.

Рафалович пробував іще пару хвиль розмовляти з паннами, а потім устав, попрощався й вийшов.

VII.

Стальський якось довго не показував ся до нього, допомігши йому розташувати ся в новім помешканню. Др. Рафалович не дуже банував¹⁾ за ним. То ось раз, виходячи досить пізно зі суду, він здибав Стальського на вулиці. Сей іще перед

¹⁾ Тужив, жалкував

двома годинами вийшов був зі своєї реєстратури і власне виходив із шинку, де встиг таки добре підохотити ся. Він зирнув на Рафаловича якимось непевним поглядом, зупинив ся на тротоарі, широко розставивши ноги й перекрививши лице, і почав промовляти іронічно:

— А, меценаси! Моральні люде! Починають оминати безбожника! Що ж, треба послухати ксьондза-пробоца! Тай як не послухати, коли промовить до сумління! А вже ж!

Рафалович голосно розреготав ся.

— Ну, справді, акустичне місто! Вже знаєте, що говорив мені ксьондз-пробоц!

— Богу дякувати, живемо не в пивниці, і вуха нам не позакладало, то й чуємо, що нам скажуть добрі люде, — з перебором мовив Стальський.

— Ну, ну, але се вже вам набрехали ті добрі люде, будім то я оминаю вас.

— Сього мені ніхто не говорив. Се я сам собі міркую.

— І без причини. От і тепер бачите, я й не думав оминати вас. І коли ласка, то навіть прошу з собою.

— Куди?

— Та до мене. Тут на вулиці ніяково балакати. Рафалович бачив, що Стальський трохи нетверезий і підносить голос, і йому, справді, ніяково було балакати з ним на вулиці і звертати на себе увагу прохожих. Але Стальський опер ся, як буйвіл.

— Ні, се мені не до шмиги¹⁾! Чого я піду до вас? Нудота в вас. Не люблю балакати насучо.

¹⁾ Не подобаєть ся, не понутру

— Знайдеть ся в мене дещо мокре.

— Так? А то що иньше. Ну, так *allons, enfants de la patrie!*

І він без церемонії вхопив руку д-ра Рафаловича і, зігнувши її так, як згинає кавалєр, ведучи даму, сам узяв своєю дужою долонею його рамя, і так пішли оба вулицею. Рафалович дуже нерад був тій стрічі й тому парадованню з на-пів-паним чоловіком, але не мав способу позбути ся його. Добре, що його помешканне було недалеко, і що по дорозі їх не здивав ніхто з міських матадорів. Стальський був дуже веселий і раз-у-раз балакав.

— Га, га, га, ксьондз-пробоц шишний собі!¹⁾ Чи бач, знайшов інстанцію, перед ким оскаржувати мене! Ну, скажіть, будьте ласкаві, пане меценас, як вам се видало ся?

— Дивно.

— Що? Чи чував хто таке? Чорнити мене перед старим приятелем! Окричувати тираном. Я, я, ніби-то збиткую ся над своєю жінкою! Ах, Боже мій! Та я її не-то-що — пальцем не ткнув ніколи! Я десять літ, відколи ми побрали ся, навіть слова не сказав до неї. Живемо з собою не то, щоб сказати: як ангели в раю — ні... Знаєте, і між святими буває рай і пекло. Але ми живемо ще краще так, як коли б коло себе лежали дві колоди. Ну, скажіть, чи то совісно, знаючи се, балакати про ягесь тиранство?

Др. Рафалович силкував ся як мога швидше зятиги Стальського до свого покою, бо він говорив чим раз голоснійше, немов хотів умисне звер-

¹⁾ знаменитий

тати на себе загальну увагу. Євген отворив хвіртку, що вела на подвірре його помешкання й пустив Стальського наперед себе. Та заки здужав увійти сам і замкнути хвіртку, вже Стальський успів викликати авантуру.

На подвіррю щось там робив сторож дому, високий, понурий і мовчазний чоловік, із блідим лицем, з чорною стріпихатою бородою й дико блискучими очима. Євген видів його що-дня, але ніколи досі не чув від нього слова. Йому здавалося, що сторож якось ховається від людей, але досі він не мав часу, ані нагоди розвідати ся про нього де-що ближше. Стальський, побачивши його, з резолютністю п'яного, наблизився до нього й, показуючи на нього пальцем, говорив голосно з п'яним сміхом:

— Ось хто правдивий тиран! Ха, ха, ха! Ось хто молодець! Ось хто розумна голова, чистий опришок! Баране! Ну, розповідж пану меценасові, як ти втопив свою жінку. Еге, сей не завагався. Терпів, терпів, а далі взяв за коси, зв'язав руки й ноги, тай з моста в ріку! Іди раків годувати! І що думаєте? Що йому за се було? Адже бачите, не повісили. Ну, Баране, чого видивився на мене? Розповідж пану меценасові, як ти свою бабу топив! А гарна баба була! Йй-Богу, гарна!

Євген задеревів на місці, дивлячись при тих словах на сторожа. Тай сам Стальський, дарма що п'яний, таки, мабуть, поміркував, що перебрав міру, бо замовк і поступив крок у зад. Але вже було за пізно. Баранове лице посатаніло. Затиснені зуби заскреготали, очі до половини виперли ся з ямок, із закушених губ бризнула кров, і він із не-

свіцьким, горляним криком, як опалілий, кинув ся на Стальського. Мов свічку здмукнути, так бідний офіціал опинив ся на землі; не здужав навіть крикнути, коли Баранові залізни руки здавили його горло. Він нагнув ся над лицем знесиленої своєї жертви, мабуть, хотячи кусати його зубами, але в тій хвилі його лице посиніло, очі стали на мірі, на устах виступила піна, і він, пустивши горло Стальського, повалив ся на землю і страшенно почав бити собою в епілептичних корчах.

— Так тобі треба, діволе! — воркотів Стальський, видобуваючи свої костюмахи зпід сторожевого одубілого тіла. — Чи бач, дідько, як розлютив ся! Був би міг віку збавити. Ну, але захлиснув ся порядно! Хліпай, хліпай, гаспиде, скрегочи зубами, кільки хочеш!

І він, обтріпуючи ся від пороху, копнув безтямного хорого кілька разів то під ребра, то у груди, а потім обернув ся до Євгена, що з перестрахом і обридженнем дивив ся на сю сцену:

— Ходіть, нема на що дивити ся. Нічого йому, собаці, не буде. Потреплеть ся отак, послухає джмелів і встане, мов нічого й не бувало. А найкраще те, що, вставши, не буде тямити нічогоісінько, що було безпосередно перед нападом. Щаслива бестія! Представте собі, отакий самий напад увільнив його від шибениці. То була голосна справа. Його жінку знайшли в ріці, втоплену, зі знаками душення на шиї, зі звязаними руками. Слово по слові, слід за слідом — мій Баран, нарешті, признав ся, що гарненько спрятав її зо світа. За що? Він сюди-не-туди: пуста була, не давала йому жити—ну,

там уже плів, як знав. А гарна молодиця була, треба вам знати, гаряча, з темпераментом! Ну, прийшло до розправи, все розібрали чистенько, свідки позізнавали, протоколи повідчитували, прокуратор гремить, домагаєть ся найтяжшої кари; адвокат, визначений із уряду, промимрив щось-там собі під ніс, пан президент устругнув резіме таке, що й на двох прокураторів могло б вистати — присяглі по чверть-годинній нараді всіма голосами: на перше головне питання — винен. Прокуратор жадає шибениці, трибунал виходить, і за чверть години виносить присуд: смерть через повішення. І що ж ви скажете: тільки-що пан президент проголосив ті слова, а мій Баран оттаксамо як тепер, як не завищить, як не кинеть ся наперед, як не гримне на землю, як не зачне тріпати ся!... Пополох¹⁾ у суді. Що? Як? Відколи? На розправі був якийсь лікар зі Львова, оглянув його й каже: епілептик, часами доходить до божевілля. Тоді мій суд, як непишний, відсилає акти до апеляції, Барана шлють до шпиталю на обсервацію, і по шістьох місяцях його без розправи випускають на волю, бо, мовляв, забив у приступі епілептичного божевілля.

— І мало що і з вами не повторив сеї операції, — мовив Євген, отямивши ся після страшної сцени на подвіррю.

Він виглянув вікном зі свого покою на подвірре й побачив Барана, що хоч не кидав ся, але лежав насеред подвірря без руху, мов неживий.

— Полежить іще з пів години і встане, немов і нічого не було, — мовив Стальський.

¹⁾ Метушня (поль. porządek)

Щоб хоч трохи затерти страшне вражіннє, Євген виняв із шафи пляшку вишняка і два келішки й поставив на стіл.

— Отсе добре! — поцмокуючи, мовив Стальський. — Проклятий Баран як кинув ся на мене, так я моментально протверезив ся. Ну, але буду мати науку на другий раз, щоб не зачіпати тої bestii. Адже справді міг задушити, і навіть пес не гавкнув би! Бо що, епілетичне божевілле, що йому зробиш! Пийте здорові!

Випили по лямпочці¹⁾. Стальський сів на софі, простяг ноги наперед себе, заложивши руки на животі. Євген усе ще почував дрож у нервах.

— А все через жінок! — мовив Стальський, помаленьки смакуючи другу лямпку вишняка. — То так легко сказати: чоловік тиранить жінку, — то так гуманно, так модерно добивати ся для жінки, Бог зна, яких широких прав!... А коби то ті пані-еманципатори знали, яка безодня глупости, фальшивости, тупої злости, зрадливости таїть ся в тім жіночім серці, таїть ся під тим солодким виразом жіночих очей, сичить до нас із чарівного усміху жіночих уст! Коби то вони знали, скілько чоловік мусять від них і через них натерпіти ся, то покинули б свої гуманні фрази, а подумали б краще про способи поборювання чуми. Адже ж візьміть хоч би сього Барана! Чи йому треба було бути вбийником? Чи треба було бути епілетиком? Адже його батько не мав тої слабости, мати не мала, він сам парубком був здоровісінський, служив у війську, у

¹⁾ Чарка, скляночка на вино, келішок — на горілку

моїй компанії¹⁾ був — відтоді ще ми знайомі з ним. Аж оженив ся — і пропав хлописько. Представте собі: закохав ся, але то так без пам'яті, що я й не бачив. Попросту млів коло неї. Може, се й був початок його хвороби, але тоді ніхто про се й не думав. Побрали ся — мій Баран щасливий, як у раю! Думає, що Бога за ноги зловив. А, тимчасом, жіночка, то собі, знаєте, міське зіллечко, але то найгіршого ґатунку. Як зміркувала, що він гине за нею, ну, тоді вона давай собі гуляти. Бувало всякого... Я сам, грішний чоловік, хоч жонатий, нераз у Баранихи гостював. Тай чи я один! А він усе бачив, і ніколи анї слова. Зразу очам своїм не вірив, потім мовчав, мов остовпілий, плакав по ночах, пальці свої гриз, а далі почав діставати напади тої слабости. Крив ся з тим, бідолаха, не говорив нікому, а як чув, що зближаєть ся напад, то тікав від людей, ховав ся десь у кут і там розщипав ся доскочу. Та се було ще гірше. І ось у його хорій голові зародила ся думка — вбити жінку. Він довго носив ся з сею думкою, аж раз, заставши її вночі п'яною в хаті та ще й не саму, захопив її на руки як помело — силач страшенний! — обвинув коцом²⁾, щоб не змерзла, виніс за місто, там сонній звязав руки, здушив горло, потім кинув у воду. А сам із коцом вернув ся додому, накрив ся тим самим коцом і заснув.

¹⁾ Чета, рота

²⁾ Сукняне покривало, килим

VIII.

Євген знов почув нервову дрож при тім оповіданню. Якось мимоволі він зирнув у вікно — Барана вже не було на подвіррю.

— Ну, скажіть, хйба не через жінку? Хйба не фаталізм? І яка тут можлива рада? Як запобігти таким випадкам? Адже ж і зо мною не ліпше, і моє життє знищене, затросне! Ви колись-то здивували ся, коли я обідав із вами, а ви дізнали ся, що в мене є жінка. Та хйба ж мене що тягне до неї? Хйба мені йде ложка страви в горло, коли я дивлю ся на неї і в кожній хвилі мушу думати: се мій воріг, мій найтяжший, смертельний воріг! Се людина, котра про одно тільки думає, одного тільки просить у Бога, щоб я вмер, як найшвидше, хоч би зараз, ось тут на місці! Людина, для котрої моя смерть була б найбільшою радістю, найбільшим щастєм! Жити з сею людиною під одним дахом, сидіти при одному столі — се ж пекло, найтяжше, яке тільки дасть ся думкою здумати. І що ж може тягти чоловіка до такого пекла? Та вже краще до шинку, до рова, до тюрми, ніж до такої сімєвої пристані!

Євген, сидячи при столі, в німім зачудованню дивив ся на Стальського, майже з таким самим виразом, як недавно дивив ся на скаженого сторожа, що кидав ся на сього самого Стальського. Сей вибух дикої ненависти до жінок — він чув се добре — був більше впливом власної жорстокости сього чоловіка, ніж якихнебудь сумних досвідів його з жінками. В Євгена мороз пробігав поза плечима на саму думку про долю нещасної жінки, що дістала

ся в руки такого чоловіка. А Стальський, наливши собі третю лямпку вишняка і смакуючи з великим апетитом, що дивно контрастував з його патетичною, пристрасною розмовою, торочив даліше :

— Вона жалкуєть ся, що я тираню її, що знівечив її життя! А я, коли погадаю, що з нею завязав собі світ і був змушений довіку закувати ся в отсю канцелярїйну тачку, коли погадаю, що життя з нею не дало мені ані хвилини вдоволення, ані дня радости, нічого, що робить цінним наше життя, коли погадаю те все і гляну на її пісну міну, на її скривлені уста, на її холодні, гадючі очі — то здаєть ся, рвав би її на кавалки, микав би за коси, волочив би по землі, топтав би ногами! Ніякої муки не ощадив би їй, ніякої ганьби, ніякого пониження, ніякого впадлення! Я не знаю, як я ще досі не одурів, наповняючись день-у-день від десятиох літ такою ненавистю й таким огірченням!

— А є в вас діти? — запитав Євген, ледви переводячи дух.

— Ну, ще чого не стало! Адже ж мати діти для неї було б найбільшим добродійством, найбільшим щастєм. Ну, а я хоч христїанин, але вже так далеко не можу посунути ся, щоб ущасливлювати свого найтяжшого ворога. Зрештою, коли їй так дуже хочеть ся дітей, я їй не бороню...

— Даруйте, — перебив його Євген, — одного я не розумію в вашім оповіданню. Ви кажете, що не зазнали з нею ані хвилини вдоволення, що від самого, так сказати, шлюбу побачили в ній ворога. Як се могло стати ся? І по що ви брали її? Чи ви числили на маєток, на протекцію, чи женили ся з

любови й опукали ся на ній? Як узагалі се могло вийти між вами, що ви відразу по шлюбі стали отак на ножі?

— Гай, гай, молодий чоловіче, — мовив Стальський, хитаючи головою і взираючи в Євгена свої посоловілі очі. — Прошу, коли ласка, допийте ще ось тут! Так! Дякую. Не люблю оповідати насухо. А се справа така, що треба її оповісти докладно, бо инакше ваш адвокатський розум готов мене зрозуміти фальшиво.

Він хотів випити трохи вишняка, але, мабуть, із привички, перекинув чарку так, що випорожнив її відразу. Обтерши хусткою вуса й розсівши ся вигідно на софі, він говорив далі:

— Дозвольте поперед усього дати вам одну раду, раду грубо-досвідного чоловіка. Коли будете женити ся, борони вас, Боже, брати бльондинку! Се найнебезпечніший, найфальшивіший і найбільше егоїстичний ґатунок жіночого звіря. Бльондинка в душі холодна, без темпераменту, без вогню, сама не гріє, але хоче, щоб її гріти, склонна до меланхолії, котра в домашнім життю смакує таксамо, як сядисле молоко. Вона любить бавити ся, але тільки бавити ся, а властиво, щоб ви бавили її. Сама ж пасивна, інертна, і коли думає про що, то тільки про те, як би допекти вам, зробити вам привкрість, а ніколи про те, як би зробити приємність вам і собі. Вона склонна більше до сліз, ніж до сміху, не тямить добра, яке ви зробили їй, але чудово тямить усе зло й навіть плекає його у своїй душі, як огородинк ярину¹⁾: з маленького, як зерно, факту

¹⁾ городовину

в неї виростає здоровий гарбуз, величезний буряк, і вона ніколи не втомить ся кидати вам ним на голову. Вона чекає тільки нагоди, коли ви в добрім настрою, щоб затроїти вам його; вона, як той воріг у засідці, вибирає для атаки хвилю, коли ви найменше того надієте ся. Коли ви, голодні і втомлені, сідаєте до обіду, вона своїми докорами відбере вам апетит; коли ви збираєтесь до якогось важного діла, до праці, що вимагає скуплення духа, вона накинеть ся на вас за найпустійшу дрібницю, своїми словами отуманить вашу голову, своїми сльозами переверне вашу душу і зробить вас на три дні нездібним до праці. І не забувайте ніколи: в неї тільки шкура тонка, м'ягка і прозірчаста, але нерви грубі й тупі. Вона тут плаче і, мовляв, розриваєть ся, а там піде до кухні, преспокійно балакає з кухаркою про міські новини, тимчасом коли ви обезсилені й розстроєні на цілий день, і спомин того дня будете носити в душі довгі роки.

Др. Рафалович, слухаючи сеї тиради, не міг здержати себе й розреготав ся.

— Ну, пане Стальський! З вас прокуратор! І, здається, не даром! Мусіла якась блондинка добре допекти вам!

— У мене жінка блондинка, — відповів сей коротко.

— А з brunетками ви не зробили подібних досвідів?

— Ет, що там балакати! Brunетка зовсім инший гагунок людей. Найгірша brunетка все ліпша від найліпшої блондинки.

— Ага, на чужій ниві все ліпша пшениця.

— Ну, не мені се кажіть! Уже я напрубував ся у своїм життю сяких-таких.

— Якже ж се стало ся, що ви, маючи такі багаті індуктивні відомости, та оженили ся з бльондинкою?

— Фаталізм! Судженої конем не об'їдеш. Сказати вам по правді, мені навіть зовсім не треба було женити ся. Знаєте, свою сантиментальну добу я перебув іще в гімназії і, коли з шестої кляси мене взяли до війська, я мав уже дуже багатий засіб досвідів у любовних і полових справах. Військовий мундур має на жіночі серця дивний, магнетичний вплив. Попросту, витолкувати собі того не можу. Та сама жінка, — однаково: замужна, чи незамужна — котра не погляне на вас, коли ви йдете попри неї в цивільному, напевно, всміхнеть ся або, бодай, зробить солодкі очі, коли ви йдете в мундурі і з достаточною безсоромністю глянете їй у очі. Супроти серйозної атаки з вашого боку майже ні одна не встоїть. Зрозумієте, що я не з тих був, щоб не використати оті чари військового мундуру до границь можливости. Десять раз я міг оженити ся; багаті і впливові жінки, панни і вдови — попросту вішалися мені на шиї, були б щасливі, як би я був узяв їх. А чоловік дурний був! Усе думав: підожду, трапить ся ще щось ліпше. Одним словом — фаталізм.

Він похитав головою, помовчав хвилию, а потім говорив далі.

— Нараз показало ся, що того війська мені за багато. Я подякував за службу, дістав місце маніпулянта при суді, скинув мундур і тоді тільки по-

бачив, що моя чарівна сила супроти жіноцтва мов і не була ніколи. Я затагнув ся, так сказати, у своїй канцелярійній упряжі, уладив своє життя тісненько, регулярно, мов у годиннику й, махнувши рукою на всякі матримоніяльні пляни, рішив ся жити кавалерським життям. У мене була кухарочка — гарна бестійка, brunетка, очі, мов два вуглики, сама, як вивірочка, весела, співуча, вертка, вогниста. Я жив з нею — не скажу, як брат із сестрою, але, взагалі, дуже гарно. Правда, по якімось часі вона покинула мене, але замість неї я знайшов другу, — відміна навіть побільшила моє вдоволення, розвернула переді мною широку перспективу дальших, будущих відмін. Ну, скажіть, яка мені неволя була вязати ся? А отже прийшло до того! Фаталізм, тай годі.

— Ну, але все ж таки мусів сей фаталізм мати якісь конкретні форми? — запитав Рафалович, коли Стальський знову зупинив ся на хвилю і звисив голову, мов лагодячись пірнути в холодну купіль.

— А вже ж, що мав! Ви думаете, що лихе колинебудь у клопоті за формою? Коли хоче обпудити вас, то прийме таку форму, що ви й не надієте ся. Явить ся вам у формі знайдених на дорозі грошей, впливового приятеля або службового авансу — так, як ось мені грішному. Прослуживши десять літ, я авансував на офіціяла, і се був початок мого нещастя. Вручаючи мені номінаційний декрет, пан президент суду — се було не тут, а у Львові — сказав мені чутливу промову про мої нові обовязки, про важність мого уряду й так далі, і, нарешті, випалив: »Ще одно, пане Стальський; ви мусите

змінити свій спосіб життя. Тут були на вас скарги за неморальне життя. Я не звертав на це уваги, але тепер — то неможливо. Я радив би вам, в інтересах служби, для вашого власного добра, ожени-ти ся.» Ну, що я мав йому сказати? Замалював мені рота тими скаргами так, що я тільки поклонив ся тай пішов. А мій безпосередній зверхник, пан радця, видячи мене посоловілим, смієть ся тай каже: »Ов, пане Стальський, видно, вам пан пре-зидент розтряс сумління, коли ви так попісніли?» Я розповів йому все по правді. »Мусите оже-нити ся,« мовив радця, похитавши головою. »Зна-єте пана президента: не послухаєте його в най-дрібнішій річі, то вже нагніваєть ся, немов би ви вбили йому рідну тещу. І не то що нагніваєть ся, а будьте певні, що у кваліфікації втелюють вам таке ‚unzuverlässig‘¹⁾, що аж закурить ся.»

— Я знав се. І всі в суді знали пана прези-дента з того боку. Про нього оповідали багато анекдот, за які річі він писав своїм підвладним »unzuverlässig« у кваліфікаційнім листі. Коли він іще був у Станіславові, то бувало таке. Бере хтось із судовиків урльоп на день до Львова, до свояків; пан президент дає урльоп і додає: »А, прошу пана, не забудьте там кушити мені пачку тютюну spесіа-літє.« Той поїде, вертаєть ся, а про тютюн забув. Ого, вже президент пів року не говорить до нього, а потім у кваліфікаційнім листі випише йому всі добрі прикмети: добрий правник, у службі точний, пиль-

¹⁾ себто, не можна покласти ся з політичною боку; сього одного слова було досить; щоб урядовцеві відмовити в його проханню, не підвищити у службі і т. д.

ний і так далі, — але при кінці таки додасть: „unzuverlässig“. Ну, то ще ад'юнктові, ні судді се багато не завадить, але для бідного маніпули така нота — то засуд смерти, запечатанне всеї службової кар'єри.

»Що ж мені робити?« кажу я до свого радника. »Женити ся з якоюнебудь служницею?«

»,Боже вас борони! Се добило б вас цілковито'.«

»Ну, то й сам не знаю. В мене нема знайомих у вищих сферах.«

»,Дурниця!« мовив радник. »Нині нема, завтра можуть бути. Досі ви не були нічим, а віднині ви пан офіціал, то вже ніякі двері не запруть ся перед вами. Коли хочете, я введу вас у дім моєї своячки, там що-суботи буває невеличке товариство, бувають панночки, ану ж вам котра сподобаєть ся'.«

»О, пан радник дуже ласкаві! Буду безконечно вдячний.«

— Радникова своячка, то була одна львівська міщанка, каменична пані. В суді знали її дуже добре й не звали инакше, як тільки »цьоця¹⁾ Зюзя«. Говорили, що колись се була осібка досить легкого гатунку, поки один багатий міщанин не взяв її з вулиці й не оженив ся з нею. Вона віддячила ся йому звичаєм таких осіб, своїм поведженнєм довела його до божевілля, що з часом змінило ся в тихий ідіотизм. Як нешкідливого й невлічного хорого

¹⁾ Тітка

Його віддали в її руки, і вона помістила його в офіцині¹⁾ його власної камениці в вузькій, холодній комірчині на піддашшу, держала його там не ліпше худобини й доглядала так, що він по кількох літах умер у страшнім запущенню, мало що не з голоду. Тепер се була »статечна« пані, показної туші²⁾, гостинна й добродушна, і мала непереможну пасію³⁾ сватати молодих паничів і панночок. У її сальонах бували і пан президент, і мій радник, і мало що не всі урядники-кавалери з суду, з дирекції скарбу, з почти, кандидати адвокатури і т. д. Цюця Зюзя потребувала тільки раз зирнути на кавалера, і в тій хвилі відгадувала його смак і вміла підшукати йому партію. Вона раз-у-раз держала при собі по кілька панночок, що їх стягала з різних закутків провінції, звичайно сиріт, незаможних і беззахисних, і покладала свою амбіцію в тім, щоб видавати їх заміж. Говорили навіть, що сама справляла для них шлюбні виправи, а що найважніше, їх будучим мужам вироблювала своїми впливами різні невеличкі посади, допомагала до авансу, рятувала у клопотах, у дисциплінарках⁴⁾ і т. и.

— От тут то, у сальоні цюці Зюзі я й пізнав свою будущу жінку. Я танцював із нею мазура, панночка подобала ся мені, ми балакали про байдушні речі й розійшли ся. В часі другої візити ми розговорили ся трохи докладніше. Вона була сирота, мала по матері маленький капіталець, скін-

1) Побічний, задній будиночок, флігель

2) Опасиста, топстуха

3) Навичка, нахил, пристрасть

4) Дисциплінарне слідство

чила виділову¹⁾ школу й думала йти ще до вчительської семінарії. Ще того самого вечора я говорив з цьоцею, виявив їй, що бажав би старати ся о руку панночки²⁾. Цьоця заявила, що панночка має посагу півтора тисячі, і що вона не мала проти мене нічого, але мусить побалакати з паном президентом. Третя візита, то були рівночасно мої заручини, й місяць потім я йшов уже до шлюбу, одержавши того самого дня номінацію на посаду в отсьому місті. По шлюбі була маленька забава з танцями в цьоці, а в одинадцятій уночі ми обоє сиділи вже в вагоні другої кляси — білети вільної їзди вручила нам цьоця по шлюбі — і гнали силою пари на своє нове життя.

IX.

— Ну, все се, здаєть ся, досить звичайна історія, — промовив Євген, коли Стальський на хвилину перервав своє оповідання. — Я й перше чув про такі салони і про таких »цьоць«, і сам мало що не вдостоїв ся бути гостем у одній з них. Та тільки все се ще не виясняє вашої... як би то сказати... антипатії до вашої жінки. Адже самі кажете, що вона сподобала ся вам. Хибá потому стало ся щось таке...

¹⁾ Щось наче городську; туди приймають із покінченою початковою, т. зв. народньою або нормальною школою; скінчивши »виділову« школу, можна було йти до вчительської семінарії — одинокої донедавна школи для дівчат у Галичині, де дівчата могли набрати ся хоч середньої освіти.

²⁾ Засватати (поль.)

— А вже ж, що стало ся! Зараз першого дня нашого спільного життя я пізнав, що кепсько графив¹⁾. І то не тому, що моя жінка не любила мене. Знаєте, я ніколи не був у претенсіях²⁾ і не дурив себе тим, що якась жінка може, справді, щиро полюбити мене. Мені байдуже було до того. Навіть навпаки. Велика любов, то так, як високе шляхецтво: noblesse obligée. А я все волів бути свободний від усяких з'обовязань. Я знав із досвіду, що, не збуджуючи зовсім любови, можна з жінчиною дуже добре бавити ся, й веселити ся, й навіть жити.

— Правда, так жити, щоб забавляти її слугою, паяцом, невольником і банкером, се не був мій смак. Усякі балакання про альтруїзми, про абнегації й такі інші дурниці я все вважав дурницями. Признаюсь вам, я хвилину дурив себе, міркуючи: беру бідну, беззахисну, то чей же вона, бачучи, що я вдержую її своєю працею, даю їй становище й повагу у світі, схоче бути мені вдячна, буде йти мені під лад. І ось від першої хвилі нашого подружнього життя я переконав ся, що моя жінка навіть поняття не має про се. Не то поняття — навіть фізичної здібности. В неї нема темпераменту. Вона холодна, як риба, понура все, задумана, ніколи нічого не видумає, без ініціативи, і при тім уперта й завзята там, де можна мені зробити якусь прикрість. Одним словом, усі ті хиби, які я досі бачив уроздріб у різних бльондивок, у неї я знайшов прикупі в найвищій мірі. Наш сімевий віз

¹⁾ Так кажуть, як хтось вибрав собі дружину не як слід.

²⁾ Зарозумілий на красу

зачав скрипіти від першої хвилі. Кілька день я ще пробував дійти з нею до ладу, але стрічав холод і апатію з її боку. По кількох днях прийшла катастрофа, певно, що неприємна, але не для неї самої.

Стальський устав і пройшов ся по кімнаті. Було вже досить темно, то Рафалович засвітив лампу й поставив на столі.

— У мене була служниця. Чудова молодичка, весела, палка, така, яких я любив. Увечір, коли повечеряємо, жінка мовчить, дивить ся в вікно й зітхає; я сиджу при столі, читаю газету, пробую заговорити до неї, вона мов і не чує. Ну, я попробую раз і другий, а далі подумаю собі: мара тебе бери, тай іду до кухні. Тут моя Орися пряче посуду, чистить чоботи і співає собі тихенько. Прийду, сяду, балакаємо, жартуємо... Жінка постоїть при вікні, потуманіє тай іде спати, а мені й байдуже. Мені весело з Орисею. Так було раз, другий раз. Далі чую, моя жінка вночі встає з ліжка й тихенько крадеть ся до дверей, що ведуть до кухні. »Ага,« думаю собі, »заздрісна! Підглядає. Ну-ну, може, хоч заздрість розігріє її рибячу кров.« І жартую собі далі з Орисею, щипаю її... знаєте... Жінка послухала, послухала з пів години, а потім чап-чап-чап, на своє ліжко. Я десь так по півночі йду також на своє ліжко, чую: вона хлипає. »Овва, небого,« думаю собі, »тим мені не заїмпонуєш, я на таке оружжє твердий.« Удаю, що не чую, лягаю на діжко і сплю собі спокійно. На другий день вона дуєть ся, не говорить. А мені байдуже. Не говориш — як собі хочеш. При обіді насуплена,

при вечері мовчить. То я, скоро по вечері — до кухні і знов з Орисею пробарашкував до півночі. Йду спати — вона знов хлипас. Мені байдуже. Так було кілька днів. Вона, певно, думала, що переможе мене своїм хлипаннем і своїм сумованнем, а мене се ще дужше дразнило, ще гірше затверджувало проти неї. Вперта ти, небого, але я ще впертійший!

Він оповідав се байдужно, майже жартливо, навіть не почувуючи, яке огидливе вражінне викликав тим у свого слухача. Євген сидів при столі, підперши голову долонею й зажмуривши очі; ні за що у світі він не був би глянув тепер у лице Стальському.

— Вкінці моя пані таки заговорила, і, розуміється, підняла річ із такого боку, що, замість поправити, погіршила справу. Коли одного разу я прийшов із канцелярії й тільки-що сів до обіду, вона випалила:

»Слухай, Валеріяне, се не може так далі бути.«

»,Що таке?«

»Ти знаєш, що. Або я твоя жінка, або ні.«

»,Ну, і що ж з того?«

»Мусиш відправити Орисю.«

»,Мушу?«

»Так, мусиш.«

»,Не бачу того мусу.«

»Я не можу з нею жити в одному помешканню.«

»,Та й не жиєш. Ти жиєш у покою, а вона в кухні.«

»Я не можу стерпіти, щоб вона довше була в кухні.«

»Зле варить?«

»Не жартуй, Валеріяне! Ти дуже добре розумієш, про що я говорю.«

»А коли знаєш, що розумію, то знов я не розумію, по що ти се говориш. Оріся добра служниця, мені вона подобаєть ся, і я не бачу причини відправляти її.«

»Значить, хочеш, щоб я забрала ся від тебе?«

»Також не бачу до сього ніякої причини. Недогода тобі?«

»Валеріяне! Невже ти можеш так питати?«

»Бачиш, що можу, коли питаю. Та ні, не буду питати, а скажу тобі попросту, що не бачу причини, чого тобі злостити ся. Ти заздрісна на Орісю?«

»Заздрісна? На Орісю?« — скрикнула вона, вмішуючи в тих словах стільки погорди, скільки лише в неї знайшло ся на складі.

»А коли не заздрісна, то чого тобі треба?«

»Того, щоб ти вважав за жінку мене, а не її.«

»Се від тебе залежить. Як би я при тобі знаходив більше приємности, то я не шукав би її в товаристві Орісі.«

— Вона замовкла. Я думав, що, виговорившись, вона вспокоїть ся. Але де там! Я пішов до канцелярії, а вона покликала побличного послугача й веліла йому забрати Орісин куферок ¹⁾, а самій Орісі заплатила за місяць і відправила її геть. Оріся зі слізьми прибігла до мене до канцелярії й розповіла мені, що стало ся.

¹⁾ Скриню з речами, чамайдан (нім.)

»Ов«, подумав я собі, »моя молода пані зачинає показувати характер. Се грізний знак. Коли я уступлю їй тепер на першому кроці, то вона швидко побє мене на другім, на третім, зробить зовсім своїм невольником. Е, ні, моя пані, се в нас так не йде! Я не на те взяв тебе, щоб підлягати твоїм капризам.

»,Моя пані,« сказав я їй увечір, вернувши ся з канцелярії. »,Дозвольте спитати вас, яким правом ви дозволили собі віддалити Орісю зі служби?«

»Бо так мені хотіло ся.«

»,Се дуже важна причина«, мовив я солоденько. »,Але дозвольтє спитати вас, чи моя воля має тут у домі яке значінне?«

»Кухня і служниця — то моя річ.«

»,Але як би я просив вас, щоб ви прийняли Орісю назад?«

»Хочеш її приймати, то собі приймай, але я в сій хвилі забираю ся геть.«

»,А як би я просив вас дуже, щоб ви прийняли Орісю й не робили скандалу?«

»Ха, ха, ха! Що за дика претенсія.«

»,Ні, моя пані, нема чого сміяти ся. Я сю справу беру зовсім поважно, дуже поважно і ще раз прошу вас подумати про се.«

»Думай ти сам! Я стою на своїм. Або я тут, або вона.«

»,Моя ласкава пані! Звертаю вашу увагу на те, що робите мені сим велику прикрість.«

»А ти, то мені робиш велику приємність!«

»,Зробіте ви мені малу приємність, я вам зроблю

більшу, а зробіте ви мені велику прикрість, я вам зроблю ще більшу.‘«

— Вона луснула дверми й замкнула ся у своїй спальні. Другого дня рано не показала ся. Я пішов із дому без снідання й мусів снідати в кавярні. Обід зварила сама — і, розумієть ся, погано, а ввечір знайшла собі служницю, якусь погану, стару бабу. Я ще раз пробував усовістити її.

»,Слухай, жінко‘« — мовив я вже без іронії, — »,поговорімо поважно. По що ти впираєш ся проти мене? Тобі з того не було ніякої шкоди, що я розмовляв та жартував з Орисею, а, відправивши її, ти зробила мені велику прикрість. По що тобі задля примхи затроювати наше спільне життя? Ти кажеш, що покинеш мене, коли я назад прийму її. По що говорити дитинства? Адже знаєш, що се неможливо. Поклинеш мене, — ну, й куди дінеш ся? Знаєш добре, що тітка не прийме тебе, бо ж вона тільки на те держала тебе, щоб випхати заміж, а тепер не схоче бачити тебе на очі. Знаєш добре, що коли б ти покинула мене, се був би скандал і для мене, се пошкодило б мені в опінії моїх зверхників, і я вжив би всіх правних способів, щоби привести тебе назад до дому, а надто був би змушений розголосити, що ти покинула мене на те, щоб віддати ся неморальному життю — і тобі була б загороджена дорога до всякого заняття, тебе не прийняли б у жаден чесний дім. Подумай про се все! Адже ти, серденько, в моїх руках, тим більше, що й посаг твій тітка віддала в мої руки, і я, як твій муж, zarazом також і твій опікун, що-найменше доти, доки ти неповнолітня.

— Вона розплакалася страшенно, сиділа мов зломана, але не говорила ані слова.

— «Бачиш,» мовив я далі до неї, «се вже відразу видно нам обом, що ми не дібрали ся, що щасливого подружжя з нас не буде, що ти не можеш задовольнити мене, ані я тебе. Але хто знає, може, як привикнемо, то воно якось і піде. Я чоловік старший, мене ти не переробиш, але ти молода, повинна підладити ся до мене. Повинна робити все, що можна, щоб мене привернути до себе, щоб мене тягло до дому, а не відпихало від нього. На разі¹⁾ таким магнетом була б Оряся, з часом могла б бути ти.

— Вона зірвала ся мов опарена, — бачите, не привикла до того, щоб з нею говорено по правді і по щирости.

«Ні, ні, ні! Не хочу! Одної хвилі не стерплю, щоб обік мене жила в домі наложниця могого мужа!»

«Ну, ну! Наложниця! По що зараз таке погане слово? Хибá вона наложниця? Служниця, тай годі. Кому яке діло до того, яку службу сповняє вона?»

«Не хочу! Не хочу! Краще з моста в воду,» повторяла вона.

«Ну, не хочеш, то не хочеш,» мовив я. «Я також не хочу, щоб ти тікала від мене або топила ся. Уступлю тобі сей раз, а, властиво, зажду, аж поки схочеш.»

«Ніколи, ніколи!»

«Ну, не зарікай ся. Ти ще не знавш мене. Можеш каяти ся того, що змусила мене вступити.»

¹⁾ поки - що (поль.)

— Вона видивила ся на мене, широко витріщивши очі. В неї очі великі, і зразу подобали ся мені, але тоді, коли в них малював ся якийсь дикий страх, мені видали ся телячими.

»Що ж ти . . . бити мене будеш, чи що?«

»,Ха, ха, ха!«, засміяв ся я. »,Бити! Ні, рибонько. Пальцем тебе не ткну. Але проте остерігаю тебе! Дорого окупиш мою уступку й, може, сама будеш просити мене, щоб я краще побив тебе. Подумай про се.«

— Вона ще дужче витріщила очі, поблїдла вся, а потім нараз затрясла ся, мов у лихорадці, і заридала:

»Матінко моя, рідна моя! Рятуй мене! Якому звіреві, людоїдові я попала ся в руки!«

— І добігла, і замкнула ся у своїй спальні. Се була остання наша розмова.

Євген сидів, мов у тумані. Йому здавало ся, що заглядає в пивницю, повну гнилі й поганого хробацтва. Його думка жахала ся дальшої перспективи подружнього життя, що могло розпочати ся такими сценами. Останні слова Стальського диркнули в його душі, як диркає віз, наткнувши ся серед бігу на великий камінь серед шляху.

— Як то остання? — спитав він. — Вона покинула вас?

— Ні.

— Вмерла?

— Ні.

Євген глядів на нього очима, повними здивовання й нервової тривоги.

— Нічого не стало ся, — говорив байдужно

Стальський, — тільки я від того вечера перестав говорити з нею. Перестав знати її, бачити її, дбати про неї. Живу з нею так, немов би вона не існувала на світі.

Євген усміхнувся тим силуваним сміхом, у якому проблискує несмілий скептицизм.

— Не вірите? Думаєте, що се неможливе. Потрохи маєте рацію. Я вдаю повну байдужність, удаю при ній, що не бачу її, але на ділі я не тільки бачу, але навіть пильно обсервую її. Я систематик. Знаєте, як мовляв той Чех: »Ne boje se, Maříška, ja tě budu pomalenukú řízát.« Я роблю своє діло помалу, спокійно, холодно, але їй від сього не лекше.

Євген не видержав. Він сплонував і зірвав ся з місця.

— Пане! — мовив він. — Не знаю вашої жінки, але хоч би вона була собакою, ні, гіеною, — то ще гріх було б так поводити ся з нею.

Стальський ані на хвилю не змішав ся від сих слів. На його устах показав ся цинічний усміх.

— Ага, вам іще ідеалістичне молоко таки не обсохло на губах. От ви пожили б з нею, то й побачили б, чи можна інакше.

— Ну, ну, кажіть, як ви живете з нею?

— А як живемо? Спокійнісенько. Я до неї нічого, і вона до мене нічого. На першого я їй передаю стільки грошей, скільки треба на житте на місяць — ані цента¹⁾ більше; до решти моєї пенсії вона не має права. За хату, дрова, услугу, плачу я сам. За те одяжу собі вона справляє сама

¹⁾ Сотик дослівно, а, власне, крейцар (2 сотини)

із процентів свого посагу¹⁾). Що ж тут за тиранство? Що їй за вривда?

— Ну, а як проводите день?

— Звичайно, по божему. Спимо окремо. Я замикаю ся на ніч у своїй спальні, а вона у своїй. Виходячи рано до канцелярії, я звичайно не бачу її. Обідаємо разом, але не говоримо нічого. Коли хочу що сказати, то обертаю ся до служниці. Давнійше в мене була сучка Фідолька, чудова, розумна звірина, то я розмовляв з нею. Скажу було:

»Фідолька, як би ти знала, яка в нас сьогодні в суді цікава розправа розпочала ся!»

— А Фідолька, мов, справді, цікава знати, скаже мені на коліна, лиже руки, дивить ся в очі, і я зачинаю оповідати. Або иньшим разом:

»Фідолька, до нашого міста приїхав театр. Сьогодні дуже смішну комедію виставляють. А що, і ти хотіла б побачити? Е, ні, я піду сам, а завтра розповім тобі.»

— Коли що було не так зварене, як я люблю, звертаю ся з докорами до Фідольки; коли жінка вийде з завязаною головою, я в Фідольки розпитую, що бракує її пані. Жінка заговорить, — я мов і не чую, тільки розмовляю з Фідолькою. Вкінці — подумайте собі! — жінка десь запроторила мою Фідольку, певно, отруїла її або втопила, і відтоді я не маю з ким розмовляти.

— А чим же весь день займаєть ся ваша жінка?

— А що мене се обходить? Нехай робить, що хоче! Я тільки одного пильную, щоб не заводила

¹⁾ приданого

романсів¹⁾ із якими мужчинами. До сього не допущу. Задля сього я справив собі другий ключ до її покою й можу ввійти там, коли мені сподобається. А поза те я лишаю їй повну свободу.

— І що ж вона, зносить усе те спокійно?

— Тепер привикла. Зразу цілими ночами плакала у своїй спальні. Під її хлипанне я засипляв так любо і спокійно, як у осени під монотонне гранне дощу у бляшаних ринвах. Кілька разів навіть приходила під мої двері, плакала, просила прощення, товкла головою до одвірка, але мене такою комедією не проймеш! Я вдавав, що не чую, а вона, поплакавши, вертала ся назад до свого покою, а другого дня являла ся знову з тою пісною міною, з тим виразом мальованої Mater dolorosa, що противний мені до глибини душі.

— І невже вам не жаль її?

— Ні. Знаєте, буває двоякий вираз терпіння в людей і у звірів; один такий, що будить співчуття, а другий такий, що будить іще дужшу злість, ще жорстокійше завзяття. Її терпіння — коли тільки вона терпить — є того другого рода. Зрештою, вона тепер ударила ся в побожність. Якийсь час унадила ся була до одного молодого Єзуїта сповідати ся, але я старий лис, знаю, чим то пахне, зробив Єзуїтові сцену; він відіслав її до старого пробоца, а сьому не хочеть ся сповідати її день-у-день; тільки в-ряди-годи він навідується до нас до дому, тай то вона не сміє приймати його в моїй неприсутности.

¹⁾ Любощів.

— І довго ж ви живете з нею в отаких відносінах?

— Богу дякувати, вже незабаром буде десять літ.

— Ну, пане Стальський, то я скажу вам отверто, що ви найлютіший звір із усіх, яких знає зоологія. Бо ніякий звір не потрапить так довго й так завзято мучити свою жертву.

— Ха, ха, ха! — зареготав ся Стальський. — Однак ж вам слід би побачити ту жертву. Не вважаючи на десятилітню муку, вона виглядає ще досить апетитно. Ще поки жила моя Фідолька, я не раз говорив їй: »Слухай, Фідолька, десь інших жінок викрадають... Як се так, що досі не найшов ся такий лицар, щоб викрав би в мене твою паню? З неї був би досить гарний мебель і в кращих сальонах, ніж наші.« А Фідолька при тих словах обертала ся до неї та: дзяв-дзяв-дзяв! Не любила її, мабуть, прочуваючи в ній ворога.

В Євгена крутило ся в голові. Він здержував себе, щоб не плюнути в очі сьому безсоромному й жорсткому чоловікові, щоб не вхопити його за горло й не задушити або не викинути через вікно. Його лице горіло стидом.

— Боже мій! І отак живуть люде! — ледви промовив він.

— З жінками треба круто держатися, — навчав його Стальський. — Треба проявляти характер, треба брати їх під ноги, а то вони візьмуть вас. Не обурюйте ся так дуже, пане меценас. Видно, ви мало знаєте секретів подружнього життя. Є

такі, що живуть іще гірше. А головно, живуть брутально, б'ють ся, гризуть ся день-у-день. А ми що? Раз сказавши собі, що з нас непара, живемо собі ніби разом про людське око, а на ділі зовсім окремо одно від другого.

— Пане, не брешіть! — роздраним голосом буркнув Євген. — Ви живете собі по своїй волі, се так, але її держите в повній неволі під доглядом.

— Бо жінку треба держати під доглядом. У неї курячий мозок. Йй аби-що-небудь, і готова наробити таких дурниць, що десять розумних чоловіків не висьорбають того скандалу.

Євген махнув рукою на сю льогіку.

— Ну, та пора нам на спочинок. Ніч коротка, а в мене завтра робота.

Стальський глянув на годинник і потім, не встаючи зі софи, промовив:

— Дозвольте, пане мецenas, що я покладу ся ось тут і передрімаю ся в вас. Мені додому досить далеко, а тепер у нас по вулицях не дуже й безпечно. Я вам не заваджу, постелі мені не треба.

— Що ж, ночуйте: Подушка й ковдра в мене найдеть ся.

— Але ж дякую, дякую! Я й так можу.

Євген приніс йому подушку й ковдру.

— О, спасібі! — мовив Стальський. — І знаєте, зробіте християнське діло. Мое власне балаканне сьогодні і пригода з тим божевільним Баганом трохи роздранили мене. Як би я тепер прийшов додому, то прийшов би дуже злий. А в таких

випадках я буваю зовсім ungemütlich¹⁾. Знаєте, коли отак пізно прийду додому, а маю трохи в голові або злий чого, то не можу оперти ся покусі, щоб не скинути черевиків і в самих панчохах не піти тихесенько до її спальні. Тихенько відімкну двері, ввійду досередини, огляну, чи нема де в шафі або під ліжком якого страху — з жінками треба все бути обережним! А коли вона досі не збудила ся — часом спить твердо, то наближу ся до ліжка, вхоплю за ковдру й одним енергічним рухом стягну її з ліжка наземлю. Вона схопить ся зі сну, мов укинена нагло в воду, зриваєть ся на ноги, в першій хвилі не знає, що стало ся, потім побачить мене, як стою край ліжка зі свічкою в руці, і на її лице виступає вираз дикого страху, зеленого переляку. Вона стоїть, мов задеревіла, мабуть, боїть ся, що я колись отак заріжу або задушу її. І стоїть отак, жде мого руху і збирає дух у груди, щоби крикнути. А я постою, постою, полюбую ся її жахом, а потім відвертаю ся і йду спати. А коли, буває, застаю її двері заціплені зі середини, то стукаю, поки не збудить ся й не відчинить; тоді ввійду, огляну все в покою, мов у тюремній казні, і вийду, не мовивши ані слова. І знаєте, отсі мої відвідини, мабуть, дуже немилі їй; на них вона найдужше жалувала ся ксьондзові-пробощеві, а сей почав доказувати мені, що се нехристиянське поступованнє. Ну, йому про се ліпше знати, ніж мені. Я не раз доказував йому, що воно не підпадає під юридичні параграфи. Але він тільки очі підносив

¹⁾ Недобродушний, непривітливий

до неба, охав та все своє товк: »Пане Стальський! У вас нема християнської душі.« От тим то я й кажу, що, даючи мені сьогодні нічліг, ви захороните мене від одного такого нехристиянського вчинка, бо я сьогодні в такім настрою, що мав би до нього охоту

Євген, не дослухавши сього оповідання, вийшов до своєї спальні й замкнув ся в ній, немов бояв ся, щоб сей нелюд не хотів і супроти нього вночі сповнити свого нехристиянського вчинка. Він не міг заснути сеї ночі ані на волос.

XI.

Минуло кілька місяців.

Канцелярія д-ра Рафаловича розвивала ся не настанно. Слава його як одного з найліпших адвокатів швидко облетіла всі повіти. Селяни горнули ся до нього зі своїми кривдами й жалями, дуже часто зі справами, вже давно програними чи то через недбальство, чи через злу волю давнійших адвокатів, і часто бувало так, що він, вирозумівши річ, мусів відправляти таких людей ні з чим, хоч і як добре розумів і живо відчував їх кривду. Він поклав собі головним правилом говорити кождому щирю правду, не дурити нікого марними надіями, і се зразу не сподобало ся багатьом селянам, що звичайними, особливо жидівськими адвокатами були привчені до того, що зпочатку їм у всякім разі

обіцуювано скорє й легкє виграннє справи, потім видоєно їх добрє, і вкінці доводжєно до руїни, або в найліпшій разі відправлюєвано з канцелярії нї з чим. Др. Рафалович, очевидячки, не рвав ся до надто швидкої й дешєвої популярности, але спокійно й витрєвало тяг свою лїнію, заступав тїльки реальні справи, дє бачив можність виграти; міські головачі, що вжє від першої хвилі склали були про нього формулу: »сє будє демагог« — швидко були змушені взяти її назад.

Алє в иньшій справі др. Рафалович виступив відразу новатором, консеквєнтним і впертим: він відразу зробив свою канцелярію руською й поклав собі правило, що нї один »кавалок«¹⁾ із неї не сміє вийти иньшою мовою, як тїлько руською. Сє була правдива рєволюція. Хоча вповнї законнє, такє поступуєваннє стягло на нього тисячі неприємностей, квасів, нарікань, приятельських докорів із боку ріжних урядників, що, мовляв, на старість були примушені вчити ся руської мови й руського письма. Кілька разів йому відкидуєвано подання²⁾, алє він достоюєвав свого права, не подаєвав ся нї на які підмови ані жалі, алє навпаки, своїм звичайним способом, зводив їх на жарти, обезсилуєвав смїхом, добродушністю, за котрою, мов оружні полки, стояли непєреможні юридичні аргументи. І його впертість по якїмось часі почала одержувати побїду. Провчєні раз і другий судові, скарбові й автономічні урядники почали без перєпон, і навіть без воркотання, приймати руські письма, мусіли закинути зви-

¹⁾ Популярна назва на акт, діло, письмо.

²⁾ Проханья, письма

чайну бюрократичну методу ховання немилих їм »кавалків« під сукно і квашення їх аж до »жидівського пуцання«. Самі селяни, що зразу нераз просили його, щоб писав їм подання по-польськи, бо з руськими мають клопіт в урядах, почали впевняти ся у своїм праві і, на тій формальности, почали домагати ся пошановання для своєї народности і для своєї особи, чуючи, що в разі покривдження мають запевнену поміч здібного й невтомого адвоката. А серед міських головачів, гнилий спокій котрих був збентежений сими новаторствами, зараз знайшла ся друга готова формула на означенне властивого характеру д-ра Рафаловича: »Се Москаль!« Іншої можливости не могли зрозуміти їх туці мізки. Русин, що не клонить ся під польське ярмо, не лижеть ся до польської ерархії, се або демагог і соціяліст, або Москаль. Tertium non datur. Що найбільше — хиба: одно і друге разом.

Євген не дбав про те і спокійно тяг свою лінію. Вже по місяці він побачив, що сам не здолає всеї роботи, яка напливала до нього, і приняв собі конципієнта¹⁾ і двох писарів. Без реклами, без вербовання клієнтів, без факторів²⁾, силою своєї праці і знання, він завойовував собі ґрунт у місті, в повіті, в цілім окрузі вищого суду. І рівночасно при веденню судових, адвокатських справ він знайомив ся з людьми, їх відносинами й інтересами. Він пізнавав, котрі села в повіті заможні, котрі бідніші, де дідичі порядні, а де лайдаки, пізнавав повітових павуків по їх сітях і повітових сатрапів

¹⁾ гл. стор. 103.

²⁾ Посередник, баристівник

по тих слідах їх пазурів, які стрічав на своїх клієнтах. Ще не говоривши ні з ким ані слова про політику, він помаленьку, в тиші своєї спальні, упоравши ся з канцелярійною роботою, складав у одну цілість свої спостереження над людьми й обставинами, міряв і важив суспільні сили й суспільні противенства, збирав дані для оцінки характерів поодиноких селян, священників, міщан, учителів у повіті й обмірковував, чи й яку роботу можна б розпочати з ними. Але, видаючи ся з людьми, особливо зі священниками на гостинах і при різних празничних нагодах, він не любив говорити про політику, до якої вони були аж надто дуже охочі, звертав звичайно таку розмову на жарти, а тільки декому з тих, котрих був певніший, десь-колись закидав: »Побачимо«. »Се занадто важна справа, щоби про неї говорити при чарці.« »Прийде час, то поговоримо.«

За те він усім і при всякій нагоді не переставав товкти про конечність місцевої праці над економічним піднесенням народа. »Наш селянин жебрак¹⁾, слуга панський, жидівський, чий хочете. Що тут балакати про політику? Яку політику ви можете зробити з жебраками? Які вибори ви переведете з людьми, для котрих шматок ковбаси або миска дриглів²⁾ лакома річ і при тім більше зрозу-

¹⁾ Старець

²⁾ Студенець, драглі; це натяк на те, що польські кандидати, вийшовши на послів, дякуючи голосам темних українських селян, угощували їх після вибору ковбасою або драглями; таких людей звали й іще й досі звуть і «хрунями» від згуна хрунь-хрунь, який видає зі себе свиня (що в неї ковбаса, драглі). Тепер уже звуть кожного зрадника «хрунем».

міла від усіх ваших Соймів¹⁾ і Державних Рад¹⁾? Пробуйте організувати його до економічної боротьби, закладайте по громадах позичкові каси, зсипи збіжжя, крамниці, привчайте людей адмініструвати, купити, дбати про завтра; потім розширимо сю організацію на цілі повіти, поведемо систематичну боротьбу з лихварями, з щинкарями, з жидівськими банками. Будете видіти, що в міру того, як буде рости наша економічна сила, ми будемо здобувати собі й національні права й повагу для своєї народности.»

Охочі до дебат пан-отці й інтелігенти, у яких патріотизм звичайно й кінчить ся на дебатах, то приплескували його словам, то підносили проти них свій голос, остерігаючи перед надмірним перецінюваннем »економічного матеріалізму« та »жолудкових ідей«. Але Євген із такими людьми ніколи не сперечав ся й лишав їм дешеvu побіду, та за те ніколи потім не заходив із ними в поважну розмову. Він шукав людей, у яких слова йшли в парі з ділами; тільки з такими він говорив інтимнійше, із них робив невеличкий, але трівкий завязок »своєї громади«.

Хоча все се діяло ся помалу, незамітно, без шуму й без політичної закраски, то все-таки в повіті, досі глухим і забутім, почуло ся якесь життя. Попи на соборчиках²⁾, хоч не закидали своїх улюблених

¹⁾ Сойм — народне представництво одного краю (Галичина, Буковина и. т. д.), Державна Рада — представництво з цілої Австрії.

²⁾ З'їзд духовенства з якоїсь адміністраційної одиниці (деканату — декан = благочинний); на них обговорювали ся

карт, усе-таки заговорювали чим раз частійше про справи зпоза обсягу звичайної «хлопістики», про те, як би то допомогти селянам виарендувати в пана сіножать, перевести вибір чесної ради громадської¹⁾, заснувати читальню. Селяни почали шильнійше придивляти ся господарці громадських рад; до староства й до виділу повітового поплили скарги на над'ужиття й касові непорядки; кілька разів селянські депутації їздили до Виділу Краєвого, а два чи три випадки скінчили ся в кримінальнім суді й завели дуже »porządnych« вітів та писарів до Іванової кати. Все те виглядало ще зовсім невинно, шемов діяло ся само собою, все те не мало ніякі-сінької політичної барви, але всюди видно було одну руку, одну роботу.

— Пане меценасе! — мовив раз староста, здивавши ся з д-ром Рафаловичем у якімось товаристві і жартливо грозючи йому пальцем, — здаєть ся, що будемо бити ся.

— Тільки в такім випадку, коли пан староста виповідять мені війну, — також жартливо відповів Євген.

— Але ж ви робите потаємні підкопи під мої позиції!

справи духовенства, але ж ціла їх вага була в забаві, через те на соборчики зїжджало ся побіч пан-отців багато молодежи.

¹⁾ Як відомо, громади (общества) були в Галичині автономні, вибрали собі »Раду« (громадську), »віта« (старшину, — але ж і до тих виборів устрявала польська влада і, при лихій організації селянства, переводила вибори по-своєму, так, що віти були довгий час сліпим знаряддям у руках старостів. Таких вітів так і звали свідомі Українці з іронією: »porządnych«-и (пор. porządnу Rusin — себто, »хрунь.«)

— Борони, Боже! — з жартливим обуренням мовив Євген. — Ніяких потаємних підкопів не роблю. А щодо лихварів і пявок людських, то з ними в мене явна й безпощадна війна. Се так. Але ж не смію думати, щоб се були позиції пана старости.

— Ach, junger Mann, junger Mann! — мовив староста, звичасм старих бюрократів закидаючи по-німецьки і плещучи Євгена по плечі. — Sie verstehen nichts von Politik. А коли ваша війна звернена проти лихварів, то чому не берете ся до Вагмана? Се ж найгірший, найнебезпечніший лихвар у нашім повіті. Чому не воюєте з ним, а навіть навпаки, підпираєте його?

— Я? Його?

— А так! Бачите, як я зловив вас! Підпираєте лихваря, найгіршу пявку! Підпираєте тим, що живете в його домі.

— Живу, бо мені там вигідно, й жив би, як би сей дім належав до пана старости, і пан староста винаймали його. А з лихварськими справами Вагмана я досі не стрічав ся.

— Не стрічали ся? Але ж він розкинув свої сіти по всіх селах.

— Не знаю про се. Як наскочу на який слід, то можуть пан староста бути певні, що без найменшого огляду на те, що він мій господар, а я його льокатор¹⁾, цупну його так, як тільки зможу.

— Ну, коли се ваша серйозна воля, то я думаю, що на нагоду не довго будете ждати.

¹⁾ Пожилець

ХІІ.

Д-рові Рафаловичеві, справді, не довго прийшло ся ждати нагоди. Одного вечера, коли він уже був сам і мав замикати канцелярію, у дверях явив ся високий Жид у довгім жупані, худий, з чорною бородою й довгими пейсами і, поклонивши ся, зупинив ся мовчки коло дверей.

— Чим можу вам служити? — промовив Євген, підходячи до нього ближше.

— Я Вагман, — промовив Жид, роблячи крок наперед.

— Власник сього дому?

Так.

— Дуже мені приємно.

Євген подав йому руку. Він досі не бачив його ніколи, бо тоді, коли наймав помешканнє, його не було дома, і він умовив ся і платив піврічний чинш ¹⁾ його жінці, що завідувала всіма домами, жидівським звичаєм, записаними на її імя.

— Ще не'знати, чи буде вам приємно, — мовив Вагман, злегка всміхаючись.

— Або що? Приносите мені яку неприємну новину? Хочете вивісти мені помешканнє?

— Е, ні! Але я знаю, що вам там ріжні пани натуркали вуха, що я лихвар, пявка, небезпечний чоловік.

— Ну, то подвійно приємно буде мені, коли дізнаю ся від вас, що се неправда.

¹⁾ Гроші за наєм (давнє укр. слово з нім.)

— А як дізнаєте ся, що правда?

— Ну, — мовив Євген, сміючись, — то ви були б перший лихвар, що признаєть ся до сього отверто, і в такім випадку все-таки цікаво пізнати такого білого крука. Але поперед усього — пере-прошую, що так говорю з вами коло дверей. Маєте, може, до мене яке канцелярійне діло?

— Ні. Я думав, що пан меценас мають нині трохи вільного часу. Давно збирав ся... хотів поговорити де про що...

— Дуже радо служу, хоч надто багато вільного часу й не маю. Але як так, то дозвольте, що замкну канцелярію й попрошу вас до себе на гору.

Коли були в Євгеновім помешканню, сей попросив Ваґмана сідати й потракував¹⁾ його цигаром, але Ваґман не взяв, звиняючи ся тим, що не курить.

— Мушу вам сказати, пане меценас, — говорив він, якось скоса позираючи на Євгена, — що я заки прийшов до вас, добре вивідував ся про вас: із якого ви роду, де вчили ся, де практикували. Се в нас звичайно робить ся, коли хто хоче мати з ким діло.

— Ов! Значить, ви хочете мати зі мною якась діло?

— Так. Не бійте ся, зовсім не лихварське й не таке, про яке вам говорили ті панове, що вас остереґали переді мною.

— Дуже цікавий дізнати ся!

¹⁾ вгостив

— Ну, та поки почнемо говорити про се діло, я мушу сказати вам дещо про себе. Бо не досить того, що я знаю вас; треба, щоб ви знали мене й не йшли насліпо.

— Дуже добре.

— Так отже я скажу вам, що я, справді, лихвар. По що таїти ся з правдою? То значить, панові старості, ані панові президентові я в сьому не признаю ся, але вам мушу. Скажу ще більше: мої товариші-лихварі уважають мене найгіршим, найнебезпечнішим лихварем тому, що я знаю закони й тисячні кручки, знаю людей і людську вдачу і вмю так зручно обмотати їх, що вони тільки зіпають у моїх сітках, але ніколи не можуть видобути ся з них.

— О, то ви небезпечний чоловік, — сміяв ся Євген, усе ще вважаючи ті Вагманові признання якимось жартом.

— Се вже вам иньші сказали, то я не потребу повторяти, — спокійно й поважно мовив Вагман. — Тільки бачите, пане, межі мною й иньшими лихварями є одна різниця. Знаєте, між лихварями бувають спеціалісти: одні зичать гроші, иньші ведуть лихву збіжжем, худобою, поживою для селян; одні обмежують ся на селян, иньші на офіцерів, одні дають під застав, иньші на векслі. Я випробував усякі способи і зробив ся... як би то вам сказати — добродієм добродіїв.

Євген голосно засміяв ся.

— Не жартую, — мовив поважно Вагман. — Адже знаєте, що лихварів називають добродіями людства. Ну, а я добродій тільки одної частини.

— Якої ж то частини?

Вагман похилив набік голову, мов би надумував ся, як би то висловити свою думку.

— То так є. Я ділю людей на дві часті: одні такі, що працюють, порпають ся в землі, гиблюють¹⁾ дошки, ріжуть, шиють, будують. То прості люде. А є иньші, що тим простим людям роблять добро, і більше нічого. Пан-дідич—ну, що він робить? Глядить, щоб наймати та робітники не гаяли часу, щоб робили порядно, служили вірно. Чи сам він потрапив би зробити порядно якунебудь роботу, чи з'умів би служити вірно, — про се ніхто не питає. Він жие тільки на те, щоби для нього иньші робили добре, щоб йому служили вірно. Він привчає иньших працьовитости, точности, вірности, — одним словом, він робить їм добро — і з того жие. Розумієте тепер, чому я називаю його добродієм.

— Розумію, розумію...

— Ну, або в нас у місті пан староста, пан президент, пан інспектор, панове судді — що вони роблять? Добро иньшим і більше нічого. Вони піддержують порядок, хоронять справедливість, привчають людей любити батьківщину й поважати закони. Чого ж вам треба більше?

— Та хіба я жалую ся?

— П довго придивляв ся тим порядкам і знаєте, пане меценас, — мене обрушила велика невірність. Тому брудному хлопіві, тому ремісникові,

¹⁾ Гибель = струг, рубанок; гиблювати = стругати

тому бідному згінникові¹⁾, гандляреві²⁾ кождий робить добро, кождий дбає за нього, за його тіло й душу, кождий із усеї сили привчає його до працьовитости, до точности, до справедливости, до любови батьківщини, а мої товариші-лихварі привчають їх навіть жити без поля, без хати й без хліба. А тим добродіям, учителям ніхто не квапить ся робити добра, їх ніхто нічого не вчить. Вони, мовляв, усього навчили ся по школах. Ну, пане, я відчув їх кривду, кинув ся робити їм добро, опікувати ся ними, проходити з ними свою школу, і скажу вам, що можу похвалити ся значними успіхами.

Зацікавленнє, з яким Євген зразу слухав Вагманових слів, звільна переменяло ся на обридженнє. Те, що він зразу вважав жартом, почало виглядати на цинїзм.

— Не розумію, пане Вагман, по що властиво...

— Перепрошую, — перебив його Вагман зовсім поважно, й його очі почали набирати якогось дивного блиску. — Я прийшов представити ся вам і хочу представити ся не лїпшим і не гіршим, як я є. Я сказав вам: я лихвар. Тепер скажу вам більше: я розкинув сіти по всім повіті. Не знайдете тут дідича, не знайдете посесора³⁾, не знайдете урядника, що не сидів би більше або менше в моїй кишені. А треба вам знати, що, хто раз попадеть ся в мої руки, той хиба чудом божим може виплу-

¹⁾ Людина, що служить у торговця свиньми; він згонює свині на базар, посередничить у купівлі і т. д. — заняття це непочесне, і слово «згінник» буває нераз лайливе

²⁾ Торговець, звичайно: дрібний

³⁾ Той, що в поміщика взяв ув аренду (в посесію, в посідання начеб-то) ціле його хазяйство

тати ся з них. У мене є способи, є тихі спільники, й дорадники, й помічники... Я веду свої гешефти порядно! І не думайте, пане, що хочу сторгувати вас, щоб ви були моїм оборонцем, щоб заступали мої інтереси по судах. Слава Богу, я знаю закони настільки, скільки мені треба. І хоч як наші панове стискають на мене вулаки й закушують зуби, але законами нічого мені не вдіють. Ха, ха, ха! Вони знають один закон, а я знаю десять способів, щоб обійти той закон. Вони знають переграф¹⁾ — ну, що таке той переграф? Але я знаю далеко більше! Я знаю їх слабі сторони, їх привички, їх непрактичність, непорадність, негосподарність, лінивість і все те — мої помічники. Ні, пане меценас, я досі не мав у суді ані одної справи й надію ся, що й не швидко буду мати. То ви не потребуєте бояти ся, що я схожу компромітувати вас своєю клієнтелею. О, так, ті наші панове дуже були б раді, коли б я се зробив. Вони мали б оружжє проти вас.

— На що їм оружжя проти мене? — здивував ся Євген.

— На що? Пане, як ви можете так питати? Адже вони бачуть у вас ворога, боять ся вас, раді б сяк або так скомпромітувати вас.

— Не знаю, по що б їм се придало ся.

— Ви не з їх кола. Ви Русин, хлопський адвокат. Боять ся, щоб ви не збунтували хлопів, не повикривали їх брудів та погані — дідько знає,

¹⁾ Зіпсоване: параграф — статті закона

чого ще вони боять ся. Знаєте, в кого смалець на голові, той боїть ся сонця.

— Але все-таки я не розумію, чим я можу служити вам... або ви мені, — мовив Євген.

— Ви мені нічим. А, властиво, дечим таки можете, але про се потім. Але, може, я вам чим поміг би? Знаєте, я тут у цілім повіті знаю, як хто сидить і як стоїть.

— До чого мені се знати?

— Ну, коли ви хочете тут вести свою політику, мати свій вплив, то се вам може придати ся. Я знаю, ви хочете дещо робити межи хлопами. Ну, то тут зараз проти вас подіймуть ся всі — побачите. Прошу памятати, що тих ваших противників я маю в кишені і готов допомогти вам.

Євген мовчки стиснув Вагманову руку.

— Та се ще колись буде, — мовив Вагман далі. — А тепер я хотів вам сказати одну річ. Наш пан маршалок повітовий, той, що недавно мав бунт у своїм селі і запакував був двадцять селян до криміналу, — знаєте, що ви боронили їх... Чую, що ви процесуєте його за пасовисько?

— Так.

— Даруйте, що смію дати вам одну раду. А, властиво, се була б рада для селян із того села. Пасовисько, що ви за нього процесуєтесь, має всього двадцять моргів¹⁾. Що воно варта? Пятьсот ринських. А процес за нього коштує, певно, до 500, а підчас бунту й військової екзекуції понесли селяни страти з на других 500, а що по гарештах

¹⁾ Морг — більш-менш $\frac{1}{4}$ десятини

насиділи ся, а скільки було поранених... Ну, кажіть, чи то гешефт?

— Що ж діяти, коли вони чують себе у праві, а пан, очевидно, шукає собі зачіпки?

— Шукає зачіпки, бо мусить. Бо біда тисне. Знаєте, пане, треба мене спитати, як тому панові зігхасть ся. І що ви від нього випроцесуете? Ті-кай голий, бо тебе обідру! Пан задовжений, масток задовжений, а плечі має в суді. Виграти з ним нелегко, а виграсте, то користи ніякої. Я порадив би ліпше: нехай хлопи підуть до нього, але з вами! І загодіть ся. Але то не так треба годити ся, як досі хлопи пробували. Він і говорити з вами не схоче. Але я вам дам його векслі і тратки, ви собі зробіть маленький витяг із його табулі¹⁾ і притисніть його до стіни: або пана зараз зліцитуємо²⁾, або згодить ся продати нам увесь масток.

Євген широко витріщив очі.

— Я не зовсім розумію вас, пане Вагман.

— Ну, ви не привикли мати діло з такими лихварями, як я, — злегка всміхаючись, мовив Вагман. — Але я хочу помалу повикурювати тих панків із сіл. Длятого я так заскакуюю коло них. А з хлопами сам я не хочу мати діла, — то мені не кляпує³⁾. То я прошу вашої помочі. Бачите, тут у повіті скрізь пішла слава, що ви маючий⁴⁾ чоловік, дуже маючий. Відки взяла ся та слава?

¹⁾ Спис, скільки в кого ґрунту, де він і. т. д.; від того й той уряд, що переховує й веде ті списи, зветь ся табуля.

²⁾ Спродано на авціоні

³⁾ Дослівно: сходиться (нім.), а так — не підходить до моїх поглядів, думок, інтересів

⁴⁾ Заможний, що багато має

Хто знає! Може, я й сам розпустив її, а, може, й ні. Досить, що мені вона на руку. Я хочу вірити вам, дам вам до рук ті векслі й довжні листи пана Брикальського, які в мене є, — а їх гарна купка, майже, половина вартости його маєтку. Друга половина втоплена в банках. Значить, ви, маючи ті папери в руді, можете відразу того панка пустити з торбами. Він зразу буде фукати ся, потім змякне, потім пришле жінку, щоби плакала перед вами, але ви знайте, що то все комедія, бо та жінка — то головна причина його руїни.

— Але що ж мені з того, що він піде з торбами? Маєток треба купити.

— Нехай хлопи купують.

— Хлопи, певно, купили б, але в них купіла нема.

— Якого там купіла треба? Те, що в банку назичено, липить ся на гіпотеді¹⁾, а те що в мене, — ну, з тим якось погодимо ся.

Євген усе ще не міг з'орієнтувати ся. Йому попросту не хотіло ся вірити, тим менше, що вся Вагманова подоба веліла догадувати ся в ньому всього иньшого, тільки не хлополюба. Але Вагман замість дальшої розмови видобув пачку векслів і довжних записів, розклав їх, просив Євгена, щоб оглянув кожний і переконав ся про його правосильність, а потім узяв ся оповідати історію кожного з тих паперів, що, взяті разом, значили повну руїну одного шляхетського дому. Ввесь панський маєток оцінено на 120,000. На це в нього є 50,000

¹⁾ На землю, гіпотечний банк — земельний банк.

гіпотечних довгів, а в руках у Ваґмана векслів і записів на 55,000. Господарство запущене, а потреби величезні, бо в панства дві панни вже вивіновані, а одна ще на відданню, тай сама пані (мачуха панночок) дуже любить забави. Панство видають річно десять тисяч, а масток несе ледви пять, а як добрий рік, то шість.

Євген, розглянувши ті папери й вислухавши всю історію, похитав головою.

— Сумніваю ся, щоб селяни могли купити сей масток. То за велика річ на їх сили. Де їм узяти такого капіталу, щоб покрити хоч ваші векслі?

— Е, пане, — мовив Ваґман, нахилиючись до нього і знижуючи голос. — Треба вам знати, що то моєї фабрики векслі. То не значить, щоб були фальшовані, борони, Боже! Пан Брикальський не відпреть ся анї одного з них, анї не може за жаден заскаржити мене за лихву. Бачите, що тут майже кождий вексель виставлений на иньшого акцептанта. То все мої гроші, але ріжні Жиди зичили їх панові, й він досі певний, що жаден із тих вірителїв не знає про иньшого. І ще одно. Ось бачте, отсей вексель на 8 тисяч. Як ви думаете, скілько було, властиво, позичено на нього? Всього три тисячі, але з умовою, що по трьох місяцях пан віддасть із процентом по 12 від ста. А як не віддасть, то за кождий дальший місяць платить по 20 від ста. Розуміть ся, що не віддав, а за рік уже старий вексель пішов у вогонь, а той сам довг фігурував на новому векслі в сумі 4000. Ще рік минув, пан допозичив двісті ринських і переписав вексель на 5 тисяч, а тепер, по пятьох літах, се

вже п'ятий вексель, і довг наріс до 8 тисяч. І так майже з усіма. О, ми вміємо таких панків лоскотати. Але як прийде до того, що хлопи захочуть купити маєток, то я їм дарую всі ті проценти — розумієте, пане? Звернуть мені тільки капітал, тай то не конче відразу. З 50 тисяч зробить ся, може, 18 або 20 тисяч.

Євген не міг вийти з диву, чуючи сю мову.

— Чим раз менше розумію вас, пане Вагман, мовив він. — Прошу, заберіть свої папери!

— Ну, що, не хочете робити, як вам раджу? — мовив Вагман, складаючи векслі.

— Попробую. Не смію відкинути вашої ради, бо се не мій інтерес, а моїх клієнтів. Тільки не розумію, який інтерес ви маєте в тім.

— Інтерес? Чи я мушу мати інтерес?

— Ну, купець... як ви кажете, лихвар...

— Я вже сказав вам, для кого я лихвар.

— А хлопам хотіли б помагати?

— Хотів би? Мм... Що я вам буду говорити так або ні? Маєте право не вірити мені. А от ви при нагоді спитайте про мене отця Зварича — знаєте отця Зварича тут із Бабинець?

— Знаю.

— Ну, так спитайте його про Вагмана, а я більше не скажу нічого.

— Добре. А, тимчасом, я завізу селян із маєтку пана Брикальського й пораджу їм брати ся до купування села.

— Але про мене не згадуйте нічого, прошу вас! Скажіть, що можете їм допомогти, як пристануть.

— А як не пристануть?

— То я радив би вам самим купити той маєток.

— Мені? На які гроші? І по що?

— Пане, — мовив Ваґман, прихилиючи уста до його вуха, — скажу вам секрет: у тому маєтку є триста моргів мішаного ліса зі старими гарними дубами. Один знайомий пише мені з Гамбурґа, що там швидко будуть потребувати 500,000 дубів на кораблі. Аґенти поїдуть по всіх краях, будуть добре платити. Розумієте ви, що се значить? Купите сьогодні, переждете рік і продасьте самі дуби, — а я знаю ті дуби! Поїдьте колись ніби ненароком, огляньте й самі зайдіть до лісного, спитайте, кільки там тих дубів. Я певний, що буде з 10 тисяч таких, що придадуть ся на кораблі. І нехай вам за дуба Іосо дадуть тільки 10 ринських, то маєте чистих 100 тисяч. Се значить, що весь маєток дістав ся вам за 20 тисяч, а коли хочете, то може все поле, фільварки¹⁾, стирти²⁾, сінокоси подарувати хлопам і нічого не втратите.

— Ну, пане Ваґман, се все фантазії.

— Ні, не фантазії, можете вірити мені. Зрештою, ні, не вірте, а вперед переконайте ся, чи я брешу.

— Але чому ж ви не берете ся до сього ґешефту?

— То не мій ґешефт. І по що мені? Я дітей не маю, — він важко зітхнув, — нас двоє з жінкою, а при тому маємо в руках стільки иньших ґешефтів,

¹⁾ Ферми

²⁾ Скирти

На що нам того? Я дуже хотів би, щоб ви, пане меценас, узяли сю справу в руки. Я знаю вас, вірю вам, що ви се зробите добре й на користь тих людей. А коли ви не схочете, ну, то я знайду собі Жида, такого, що ще й у руки мене поцідує. Але не знаю, чи на тому скористають ваші люде.

Євген обіцяв зайняти ся сею справою й попрощав ся з Вагманом. Потім він довго, майже до півночі ходив по покою й обмірковував слова сього незвичайного лхваря. Не все в них було йому ясне, і він постановив собі при найближшій нагоді розвідати ся про нього в иньших людей.

XIII.

Др. Рафалович майже зовсім забув про хвиливу стрічу з чорною дамою тої неділі, коли зі Стальським ішов наймати помешканне. Від тої неділі минуло вже пару місяців, і він ніколи більше не стрічав її. Зрештою, канцелярійна праця, вічні терміни¹⁾ і тисячі ненастанних турбот, що переходили через його голову, не давали йому часу думати ані про ту появу, ані про ту даму, спомини якої вона викликала була в його серці. Та ось другого дня по візиті Вагмана одна маленька пригода знов торкнула в його душі ту, здавало ся, порвану струну.

Того дня він виїмково не мав рано терміну в суді і длятого міг трохи відпочити. Вставши в

¹⁾ Судові розправи (термін=реченець, визначений для судової розправи день)

осьмій, він поснідав дома, потім понаписував деякі листи до знайомих у Львові й також до Буркотина до тих селян, що звичайно бували в нього у справі процесу з паном і видавались йому інтелігентнішими та впливовішими від інших, і, віднісши листи до канцелярії з порученням вислати їх на пошту й давши деякі диспозиції конципієнтові¹⁾, пішов знов нагору до свого покою, щоби прочитати дещо з новоповидаваних книжок, які одержав зі Львова. В ту пору нова руська книжка була рідким гостем на провінції, і Євген пильно слідив не тільки за політичними й економічними справами, але також за красною літературою, й то не лише руською. Він належав до того покоління, що виховалося вже під впливом європеїзму, якому в Галицькій Русі вибором горожанство Драгоманов, і цікавився багато дечим таким, чим не цікавилися зовсім його польські та жидівські товариші, адвокати та судовики.

Прочитавши кількадесять сторінок книжки, Євген відклав її на бік і встав. Книжка зворушила його, він чув потребу руху і встав, щоби проходити ся по кімнаті й роздумати, розібрати прочитане. Перейшовши кілька разів здовж покою, він зупинився при вікні, що виходило до міського парку, й відразу мов прикинів до місця. Його очі звернулися на одно місце і не могли відірвати ся від нього.

Просто його вікна, на віддаленню яких дваця-

¹⁾ Адвокатський конципієнт = помічник адвоката, заступає його в судах, веде часто його канцелярію й т. д.

тьох метрів, за живоплотом ¹⁾), що ним був обведений парк, ішла широка стежка, і, зробивши тут закрут, підіймала ся трохи вгору і цезала в гушавині високих смерік ²⁾). В тому місці, де стежка тонула в тінні, спускаючи ся в долину з горбка, стояла під смерекою лавочка, здалека майже незамітна й заслонена для дальших частей парку, але добре видна в вікна. На тій лавочці в тій хвилі сиділа дама в чорному, сим разом не завельонована, з лицем, оберненим просто до Євгенового вікна. Зирнувши туди припадково, Євген не міг відірвати ся від того лица. Йому відразу пригадало ся знайоме обличчє. Правда, і сим разом він не видів його виразно, бо соняшне проміннє, скісно падучи зпоза смереки, добре освітлювало стежку, що виглядала мов величезна карта білого паперу, простерта серед темної зелені, освічувало лавку, але пані, що сиділа на ній, потопала в тінні так, що тільки її подовгасте лице ясніло матовим блиском, ледви обрисовуючи свої тонкі контури. Але Євген почув при виді того лица той давно знаний йому товчок ³⁾ у груди, якого не почував на вид жадного иньшого лица.

— Невже се вона? — питав він сам себе й напружав свій зір, щоб як найліпше побачити, пізнати її. Він стояв при вікні, що було замкнене, й бояв ся відчинити його, бояв ся навіть ворухнути ся, щоб не сполошити привида, стояв до половини захований за фрамугю вікна так, щоб вона не мусіла його побачити, коли, справді, як йому здавало ся, пасе очима його вікно.

¹⁾ загорожа з живих дерев, чи кущів

²⁾ шпильнове дерево, те, що по-московськи вветься — піхта

³⁾ штовханець, стусан (моск.)

— Зажду, аж устане, — думав він далі. — По ході пізнаю її зараз.

Але дама не вставала. Не відвертаючи лиця, вона сиділа непорушно, мов кам'яна фігура. В одній руці держала парасольку, другу поклала свобідно на поруччю лавочки, немов відпочивала після надто довгого проходу.

Євген стояв також, не сміючи ворухнутись. У його душі з кожною хвилиною змагався неспокій. Його мучила непевність.

— Вона, чи не вона? — міркував він. Силкував ся відкинути думку, щоб се була вона. Що робила б вона тут? Чого їй глядіти в моє вікно? Але непереможний внутрішній голос рівночасно шептав йому щось таке чарівне, солодке, відкопував у його душі такі клейноти щирого, глибокого чуття, що його серце било ся чим раз живіше, перед очима зачали бігати темні, рожеві й золоті точки, по тілі проходила дрож, прилив чуття почав затоплювати розум, почав наvertати думки на свій лад. Він хопив капелюх і побіг униз.

— Забіжу зпоза вугла, ввійду до парку, пройду ся поуз неї, то й переконаю ся відразу, чи се вона, чи ні.

Думка, що се може бути вона, що він отсе зараз, за хвилину побачить те дороге лице, якого не бачив уже десять літ, та явє, проте, анї на хвилину не загасло в його душі, світило ся в ній як сонце і боліло як незгоєна рана, — ся думка, радісна і страшна, захоплювала йому дух, робила його п'яним, безтямним. Він біг, не бачучи нікого, але, пройшовши крізь турнікет до парку й опинивши ся на

стежці, що вела до знаної лавки, він мусів зупинити ся. Він почував, що виглядає смішно, що на його лиці видно змішанне, тривогу та непритомність, і ддятого хотів трохи прийти до себе, надати собі вид чоловіка, що свобідно проходить ся й зовсім несподівано стрічає знайому. Аж коли з тяжкою бідою йому вдало ся надати собі такий вид, він пішов стежкою до закрута. Ішов звільна, озираючи ся на всі боки та махаючи ліскою¹⁾ в руці. Пробував навіть тихенько свистати якусь арію, але його уста тремтіли й були сухі, і зі свистання не вийшло нічого.

Ось він доходить до закрута. Коліна трясуть ся під ним, рука перестає махати ліскою, очі трі-вожно біжуть по стежці до лавки — лавка порожня. Його немов облив хто зимною водою, але рівночасно він чує, що на душі в нього лекше, свобіднійше. Він приспішує кроку. Коли вона пішла, то можна ще дігнати її. За пару секунд він був на горбку, збіг униз, минув густий смерековий кльомб, зирнув сюди й туди по парку — ніякої чорної дами не видно. Побіг далі, пару разів оббіг увесь парк, зазирнув у кожний закуток — чорної дами ані сліду.

Євген вернув до свого покою якийсь прибитий, сам не свій. Йому було соромно, що вид якоїсь, правдоподібно зовсім незнайомої, дами так відразу вивів його з духової рівноваги; соромно й того, що спомини про ту, котру нагадав йому сей вид, досі ще мають таку силу над його душею.

¹⁾ гл. стор. 33.

Кількасот разів він зарікав ся забути її, не думати про неї, вирвати її зі серця як хопту¹⁾, покрити забуттєм, як прикидають сухими гіляками місце, де закопано самовбийника! І від кількох лїт йому здавало ся, що осягнув сю мету. Від кількох лїт він не почував ані тої дрожі, ані того любовного одуру, ані тої тривоги, яку вперед викликав у його душі її образ, сам спомин про неї. А тепер на тобі! Якась, Бог зна, яка собі чорна дама отсе вже другий раз мов заяць перебігає йому дорогу! Соромно! Соромно піддавати ся таким вражінням!

І він засїв знов коло бюрка і взяв до рук книжку. Він силкував ся сконцентрувати свою волю, зібрати до купи свої думки, щоби слїдити за тим, що написано у книжці. Але дарма! Мов розбурхане море довго ще гойдаєть ся і хвилює, навіть тоді, коли вже давно втишила ся буря, так і його душа не зараз прийшла до рівноваги. Очі бігали по літерах, минали коми й точки, але душа не приймала в себе нічого з тих літер. Мов той скупар, що любить розкладати перед собою свої скарби й любовати ся ними, так і вона шугнула в гущавину мрій, розвернула перед собою образ тої драми, яку пережив Євген перед десятьма роками.

XIV.

Драма була дуже проста, одна з тих, про які безсмертне слово сказав Гайне:

¹⁾ Буря, непотрібна трава

*Es ist eine alte Geschichte,
Doch bleibt sie ewig neu,
Und wem sie just passieret,
Dem bricht das Herz entzwei*¹⁾.

Хто бачив д-ра Рафаловича, все спокійного, легко всміхненого, трохи скептичного, але наскрізь практичного й, бачилось, досить таки егоїстичного чоловіка, — хто чув його балаканнє, розумне, й холодне, й далеке від усякого сантименталізму, той був би ніколи не подумав, що той чоловік носить у своїх грудях глибоку, ледви загосну любовну рану, що по його серці пройшла не скажена буря, а тиха, вбийча змора, пройшла така дитиняча, глупа історія, яка в иньшій, менше глибокої натури минула б мов легкий весняний дощик, не лишивши по собі ніякого сліду або навіть освіживши душу до нового розмаху чуття.

Бувши на третім році прав²⁾ у Львові, Рафалович на однім академічнім балю побачив панночку, що відразу впала йому в око. Він танцював із нею кілька тур, обміняв ся кількома банальними фразами, не придаючи своєму першому вражінню надто великого значіння. Він навіть не запитав її, хто вона, не запитав про се нікого з товаришів комітетових, і так вони розійшли ся. Кілька днів минуло. Євген згадував не раз панночку, але без особливого зворушення. Він був зайнятий лекціями³⁾

¹⁾ Це стара історія, але ж вона вічно новою лишаєть ся, і як власне вона кому лучить ся, тому серце на двох розриваєть ся.

²⁾ На третьому курсі правничого (юридичного) факультету

³⁾ Вченням других

й не хотів думати про любовці, то й силкував ся поборювати свої »любовні примхи«, як він називав подібні епізоди, що трапляли ся йому вже не раз.

Він вмовляв у себе, що, властиво, панночка не представляла зі себе нічого особливого, що в неї ніс за довгий, уста за великі, овалъ лица не зовсім правильний, одним словом — вона зовсім не краса-виця й навіть не »в його густї«¹⁾. Та ось одного дня, спішаючи до університету, він здивав її на вулиці. Вона була одягнена по буденному, в довгому плащі, мала на голові скромний капелюх із простим білим пером, у руці дешевеньку, чорну баранкову муфту, другу руку держала свobodно, а під пахою несла якусь книжку. Він зараз пізнав її й зараз зробив увагу, що пізнає її по ході; її хід мав у собі щось незвичайне, щось таке, чого він досі не завважив у жадної жєнщини, щось таке плавне, свobodне, гармонійне, що він відразу сказав сам до себе:

— Отсей хід я пізнав би між тисячами!

Він із якимось не то подивом, не то переляком глянув у її лице, і йому відразу зробило ся так, немов би хто ледовою шпилькою пропшигнув його серце. Він затремтів, уклонив ся їй, вона з ледви замiтним усміхом кивнула йому головою, і він, увесь тремтячи, в якійсь нетямі, не озираючись, побіг наперед, немов би крив не знати який дорогий скарб. Тільки по кількох хвилинах він догадав ся, що варто б оглянути ся, куди вона пішла. Він озир-

¹⁾ Не до його смаку, не до вподоби йому

нув ся і, розумієть ся, не побачив її. Побіг назад на те місце, де зустрів ся був із нею, — розумієть ся, її там не було. Побіг вулицею туди, куди вона могла піти, блукав очима серед юрби прохожих — її не було. Яких сто кроків далі перехрещували ся дві вулиці. Він зупинив ся, мов одурілий. Куди вона могла піти? Прохожі сунули сюди й туди, у нього в голові мішало ся, поки, вкінці, він не надумав ся, що тепер даремно шукати її. З важким серцем, сам не свій, він пустив ся назад у своїм первіснім напрямі, на університет.

— Здиблю її другим разом і вже хоч би що, а мушу пристежити, де вона живе, — з такою постановою він увійшов у браму університету.

Але даремно він, бігаючи на лекції з одного кінця міста на другий, роздивляв по вулицях усіх прохожих панночок, даремно всі хвили, вільні від праці, те тільки й робив, що снував по вулицях, »шугаючи другої голови«, як сміяли ся з нього товариші, — панночка більше не стрічала ся йому. Цікаве було й те, що з товаришів, які були на пам'ятнім балю й яких він із дріжжю в серці почав розпитувати про незнайому панночку, жаден не знав її, не пригадував собі її; кождий звичайно був занятий своєю і близькими до себе; вона, бачилось, нікому не впала в очі, нікого не зацікавила, ні з ким не була знайома.

З нетерплячкою ждав Рафалович найблизшого балю. Мясниці того року були довгі, балів заповідало ся багато, і він потішав себе надією, що коли не на однім, то на другім таки здибле її, а тоді вже не залишить зібрати всі потрібні інформації.

Але доля зажартувала собі з нього: наскільки він, із ущербом для свого скупого бюджету, зробився неминучим учасником усіх балів, вечерків¹⁾, маскарадів та редут, які були в тім сезоні, настільки панночка мов завзяла ся, не показала ся ні на однім. У Євгена горіло серце, щось займало ся в душі мов неугасний вогонь; панночка все стояла в нього перед очима то в рожевій балевій сукні, то в простому плащику і з легесенькою усмішкою, як ішла своїм маєстатичним ходом по вулиці. Не бачучи її, він не то що не забував, але, навпаки, закріплював у своїй пам'яті кожний її рух, кожне слово, кожний відтінок її голосу, кожду рисочку її лица. Він уже перестав критикувати правильність тих рисів, він чув, що вона перестав бути для нього предметом естетичного впоодобання, а починає робити ся чимось таким необхідним до життя, як сонце, як тепло, як повітря. Він не згадував про неї нікому в розмові з товаришами, заховував її образ у найскритійшій глибині своєї душі, боячись, щоб ані хтось иньший, ані він сам не доторкнув ся її не то цинічним жартом, грубою фразою, але навіть жадним нечистим помислом. І він дивувався собі: давнійше, коли йому трапила ся часом «любовна халепа», він бентежився, тратив охоту до праці, зітхав і ходив блудом; тепер сього не було нічого; він, що правда, бажав конче здобати її, але, проходивши по вулицях, вертав ся додому і з подвоєною енергією брав ся до роботи. В ньому виросла і з кожним днем кріпшала надія, що колись

¹⁾ Забавових вечерниць

таки він зустрінесть ся з нею, і, ще не знаючи, хто вона й яка, він почав у своїй голові укладати можливість оженити ся з нею. Він почував, що з такою жінкою він міг би бути щасливий; що така любов, як та, що зароджувала ся в його душі, коли б знайшла собі взаїмність, могла б бути підвалиною до щасливого подружжя.

XV.

Євген був оптиміст, «невлічкий оптиміст», як називали його товариші. Все, що трапляло ся йому в житттю, він вияснював собі на добро. Його опікунові при смерті вкрадено всі гроші, що мали у спадку лишити ся Євгенові. «Що ж,» — потішав себе парубок, що був тоді на другім році прав і нараз опинив ся без ніякого вдержання, — «видно, що доля хоче мене загартувати, хоче виробити мої духові сили. Значить, я їй, мабуть, на щось добре придав ся.» Умерла панночка, котру він якийсь час любив. «Жаль, жаль,» — мовив Євген, — «але видно, не була мені суджена, а, може, ми були б нещасливі обоє.» І як у всьому вмів Євген віднайти добру сторону, так і сим разом, стративши слід незнаної панночки, що запалила його серце, він помалу успокоїв ся, перестав шукати її по вулицях і здав ся на долю, що сама — він вірив всьому — наведе його на найліпшу стежку.

Так минув літній семестр. Він виїхав зі Льво-

ва на село, також на лекцію, а в осени вернув ся. Він наняв собі маленьке кавалерське помешканне, дешеве, з вікном на подвірре, на другому поверсі, не вигідне ще й тим, що на першому поверсі була школа гри на фортепяні; значить, удень міг там витримати тільки чоловік із дуже грубими нервами, або глухий. Євгенові було байдуже; він удень дуже рідко бував у себе в хаті; університет і лекції заповнювали його день, і тільки ніччю він працював для себе, вчив ся до екзаменів, а ніччю на першому поверсі було тихо.

Так він прожив спокійно з місяць. Аж одного дня він якось лишив ся дома — чи нездужав, чи свято якесь було. Старашенне брязканне на чотирох фортепянах розбило його нерви так, що він не міг витримати й вибіг із свого покою в дванадцятій у полудне, думаючи йти на обід. Переходячи першим поверхом, він побачив, що двері школи відчинили ся, і з середини вийшли чотирі панночки з нотами під пахами; се були учениці, що, по скінченню лекції, йшли домів. Євген відразу зупинив ся, як вритий: одна з тих учениць була та сама панночка, що торік на балю й на вулиці зробила на нього таке сильне вражінне. Тепер вражінне було ще сильнїйше. Панночка була вся в чорному і, вийшовши з кімнати, заслонила своє лице довгим, чорним, густим вельоном, — очевидно, носила по кімось жалобу. Євген тільки на хвилику заздрів незакрите її лице, й йому здало ся, мов би блиснуло сонце й освітило його. Він стояв мов остовпілий, забувши, де він і що з ним дієть ся. Панночки пройшли поуз нього на ганок, а ганком

на сходи, щоб вийти на вулицю; Євген не зібрався духом навіть настільки, щоб поклонити ся панночці в жалобі, коли проходила попри нього. Здавалось, що й вона не дивилась на нього, не пізнала його; йшла рівно, плавно, поважно. Євген слїдив за нею очима, далі щось немов пхнуло його. Він пустив ся бігти вниз сходами в офіцині, перебіг подвірре, але так, щоб із чїльних сїней не було його видно. Він бояв ся чогось, стидав ся чогось; йому здавало ся, що коли б панночка в жалобі запримітила, що він слїдить за нею, то він від одного її погляду впав би, згорів би на місці. Коли ввійшов у сїни, в сїнях не було нікого; вибіг на вулицю — на вулиці не було видно жадної панночки з нотами. Але недалеко була невеличка площа, відки розходили ся вулиці на пять боків. Певно, котроюсь із пятьох вуличок пішла панночка в жалобі. Але котрою? Євгена знов неначе кліщами за серце стисло. Але він швидко отямив ся. Тепер він мав одну вказівку. Вона ходить на лекції фортепяна до тої пані, що живе понизше нього. Він трохи познайомив ся вже з сею панею, тепер познайомить ся ще лїпше й розвідає все, що йому треба. І, успокоївши ся на тїм, він пішов на обід.

І, справді, зараз по обіді він узяв на себе чорний англєз і пішов униз до вчительки гри. Пані була сама, учениці ще не поприходили. Пані приняла Євгена дуже чемно і здивувала ся дуже, коли він заявив їй, що хотїв би взяти в неї кількадесять лекцій гри на фортепяні.

— Я вже початки знаю, — мовив він, — і хоча не чую в собі ніякого особливого таланту,

але охота є. Ну, а хто знає, що коли чоловікові може придати ся в життю.

— О, так, — мовила пані, — то дуже красно. Адже ж добре старі люде говорили: чого замолоду навчиш ся, те потім як найдеш. Тільки не знаю, пане Євгене, як би ми се владили. У мене тепер чотири панночки беруть лекції що-день від осьмої до дванацятої й від третьої до п'ятої.

— О, я не міг би посвятити так багато часу. Що-найбільше годину денно.

— Так. А коли ж маєте вільний час?

— Коли пані не мають нічого проти того, то мені було б найдогідніше від одинацятої до дванацятої.

— Та я не мала б нічого проти того. І так іще один фортепян у мене вільний. Як би тільки мої учениці не були противні.

— Я спокійний чоловік і не буду перешкоджати їм, — з усміхом мовив Євген.

— Ну, щодо того я певна, — мовила пані, тим більше, що ви вчились би в окремім покою. Та проте — ну, зрештою, побачимо. Ось вони зараз поприходять. Найліпше буде спитати їх самих.

Євгенові не дуже понутру було те, що сказала пані про вчення в окремім покою. Він, правду мовлячи, не почував ніякої охоти вчити ся гри на фортепяні й навіть не потребував сього, бо й без того вмів грати, і то навіть зовсім непогано. Ну, та що там, — думав він, — байдуже, як воно буде, а все-таки се найпростійша дорога познайомити ся з панночкою. От тим то він пристав на всі умови пані вчительки, згодив ся з нею за ціну і

ждав тільки, аж поприходять учениці, щоб почути від них, чи схочуть мати його товаришем науки. На ратуші вдарила третя, й учениці почали сходити ся. Насамперед прийшли дві сестри, підлітки, гарненькі brunетки, потім прийшла третя, старша панна, худа й негарна, що, мабуть, училася на те, щоб самій зробити ся вчителькою десь на провінції. Пані дому представила їм Євгена, сповістила їх про його намір брати лекції й запитала, чи не будуть мати чого проти того. Молоденькі brunетки обілляли ся густим румянцем, старша блондинка кивнула головою. Ні, вони не мали нічого проти того, тим більше, коли пані заявила відразу, що пан Євген буде вправляти ся тільки годину денно, і то окремо від них.

— Але де ж панна Регіна? — запитала вчителька в обох brunеток.

— Ми не заходили до неї, але вона, певно, зараз прийде.

І, справді, за хвилию отворили ся двері, і ввійшла та, котру пані назвала Регіною. В Євгена серце забило ся страшенно, світ йому закрутив ся, очі застелило якимось туманом, і він сам навіть не тямив, як і коли встав з місця, поклонив ся панночці й вислухав, як пані представляла їх одно одному: »Пан Євген Рафалович — Панна Регіна Твардовська.« Він не тямив, як сів потому, як пані вияснила Регіні його намір. Він не мав відваги ані разу зирнути на неї, бояв ся її, мов злодій, прилапаний у чужій коморі, тремтів і сидів, мов на шпильках, чуючи тільки одно — що вона тут, близько нього, що від неї виходить якась таємна,

непереможна сила і проймає, пронизує, обезсилює його. Вона промовила — він майже не розумів, що вона сказала, але сам тон її голосу був для нього такою музикою, якої він, бачилось, не чув ще ніколи. Обі brunетки заговорили щось до неї, почали сміятися, — і вона засміялася, і той сміх дихнув на нього такою розкішшю, про яку йому досі і в сні не снилося. Тільки тепер він почув, як сильно він полюбив сю дівчину, яка магічна сила вяже його з нею. Вчителька вивела його з того моментального остовпіння.

— Ну, так, значить, добре, — мовила вона, встаючи й подаючи йому руку. — Мої панночки не мають нічого проти того. І коли ви стоїте при своїм похвальнім намірі, то прошу сказати, коли вас надіятися на першу лекцію.

— Завтра, — машинально промовив Євген. — Завтра в одинадцятій.

І, вклонившись панночкам, він вийшов. Уже за дверима він почув за собою голосний вибух сміху. Сміялися, очевидно, обі brunетки.

Регіниного сміху він не міг дочутися.

XVI.

»Доле моя, доле! Чом ти не така, як доля чужая?» — бреліло в вухах Євгена, поки його тямка перебирала ті спомини. Важка тінь пізніших подій упала на ті безмежно щасливі хвилини, які переживав він відтепер оттам, у тій пустій покоїку

при розбитім фортепяні, але в тій певности, що тільки одна стіна ділить його від неї, що вона тут близько, що зпід її рожевих пальців пливають оті нестрійні гами, мішаючи ся зі срібними тонами її голосу, з рідкими вибухами її сміху.

Зрештою, його лекції вийшли не зовсім такі, як надіяла ся вчителька. Вона почала вчити його початків, але швидко показало ся, що він уміє трохи чи не більше від неї самої. Правда, якийсь час він силував ся при ній грати погано, клапати механічно ті самі обридливі та монотонні етюди, які «для вправи пальців» цілими годинами мучили панночки. Але коли вчителька, повислухувавши за чергою гру всіх, поробивши їм свої уваги й позадававши їм дальші завдання, виходила порати ся собі в кухні, тоді Євген кидав набік прокляту »школу« й починав із памяти вигравати те, що знав найкраще. Він любив музику веселу і знав на-память багато танців і народніх пісень, чим тяжше було йому на серці, чим сильнійше клекотіло в ньому чуттє, якого він не смів виявити, тим вправнійше бігали його пальці по клявішах і тим краще виходили в нього вивчені колись майже від нехочу кавалки¹⁾). Любов робила його артистом, виливала ся в кождім тоні, в кождім акорді, який він умів видобути з сього старого, розіграного фортепяна.

Почувши його гру, панночки в сусідніх покоях відразу, мов на команду, вмовкали. Такої гри вони не чували в сих стінах. Ті нервово прискорені польки, коломийки та козачки були для них мов

¹⁾ песи.

остроги для коней. Особливо обі brunетки не могли всидіти. Се були живі, веселі дівчата, правдиві школярки; їх гарні голівки, здаєть ся, повні були жартів, веселоців і сміху. Вони, спинаючись на пальчиках, підкрадали ся до дверей покою, в котрому грав Євген, слухали його музику, а коли він переставав грати, »били йому браво¹⁾« і втікали на свої місця. Се приводило його знов до себе; щоб не випадати зі своєї ролі, він починав знов клепати ґами та етуди.

Одного разу, коли він отак переграв якогось скочного вальса й урвав, до його дверей застукали.

— Прошу! — озвав ся він, а його серце мліло з непевности: ану ж, се вона? Але се була старша панна, а зза її плечей визирали, запаленівши ся, обі brunетки.

— Вільно ввійти?

— Прошу.

Старша панна глянула на нього з якимось доктором.

— Але ж ви, пане, граєте дуже добре. Чого вам іще треба вчити ся?

— Дякую за компімент, — з усміхом мовив Євген. — Але те, що я граю, то самі танці. А я, прошу пані, хотів би навчити ся поважної музики.

— А, так!

— О, прошу, прошу, — вирвали ся нараз обі brunетки, — заграйте нам іще отого вальчика, що ви грали тільки-що. Ми потанцюємо в саллоні.

— І, навпаки, рад служити паням, — мовив

¹⁾ плескати в долоні, апльодувати

Євген і обернув ся до фортепяна. Старша панна сіла недалеко нього і з завистю дивила ся на його пальці, що, мов божевільні, бігали по клявішах. Боже, як би вона вміла так грати, вона ані хвилі не сиділа б у тому поганому Львові, в тій остогидлій школі! А молоді панночки, тимчасом, вертіли ся по сальоні, обнявши ся, мов два джмелі¹⁾, рівночасно пущені в рух.

— Регінко! Регінко! — обізвалась одна з них.
— Та покинь брязькати! Ходи сюди!

Але Регіна не йшла, бренькала далі завзято, немов боронила ся тим бреньканнем від якоїсь ворожої сили. Коли ж панночки не переставали кликати, то й вона прийшла.

— Ходи, потанцюємо обі! — мовила одна брунетка, скочила до неї й, пестячись, як кіточка, повисла на її шиї.

— Не можу, Манюсю, — бачиш, я ще в жалобі.

— Ах, так, бідна Регінко, — мовила панночка, — ти стратила маму! — і, вхопивши сестру, пустила ся знов у танець. Регіна стояла у дверях свого покою й дивила ся на їх підскоки якомсь тужливо-добродушно. Рафалович не зводив із неї ока.

Коли скінчив грати, вона підійшла до нього.

— Але ви гарно граєте, — мовила спокійно.

— Дуже слабенько... механічно, — відповів він.

— І ви думаєте, що тут навчите ся ліпше?

При сих словах вона вдивила ся своїми вели-

¹⁾ джмелі, дослівний переклад польського «bąk» — джміль

ними ясними очима в його лице. І він осмілився піднести очі на неї. Їх погляди зустріли ся. Одну хвилину Євген напружив усю свою волю, всю душу, щоб тим поглядом сказати їй усе, чого не могли вимовити уста. І йому здавало ся, що в її очах прочитав якийсь дивний рух. Зразу світила ся в них якась тиха задума, спокійна цікавість. Потім глибока криниця тих очей немов закаламутила ся, немов на дні ворухнуло ся щось, якесь дивне, несподіване зрозумінне. І в тій хвилі її очі прислонили ся довгими війми, на лиці показав ся легенький румянець, і, не дожидаючи його відповіді, вона відвернула ся й пішла до свого покою, відки ще негармонійніше, ніж звичайно, почув ся брязьк якихось гам.

В Євгеновій душі сей один момент викликав правдиву революцію. Він почував якусь невідому досі розкіш, сполучену з переляком, як чоловік, що заглянув у безодню, де на дні було щось невимовно принадне, невимовно гарне й чудове. Сей розкішний перестрах знесилив його, спаралізував усі думки, всю волю, всі бажання. Він сидів, не бачучи, не чуючи, не хочучи нічого. Перед ним не було ані часу, ані простору; фізичні вражіння не доходили до його свідомости. Рука механічно бігала по клявішах, але він не чув дотику, не чув брязькоту, не знав, чи і що грає. Старша панна встала й пішла, він не бачив її. Здаєть ся, вклонив ся їй, здаєть ся, сказав щось, але зовсім автоматично. Вкінці, з безмежної темряви в його душі мигнуло щось раз, удруге. Се думка: геть відси, геть, на вільне повітрі, в самоту — далеко від людей!

І він, усе ще машинально, зірвав ся з крісла, вхопив капелюх і, не попрощавши ся ні з ким, вибіг із покою. Того дня він пропустив усі лекції, не доторкнув ся ані до книжки, ані до страви, але ходив, ходив вулицями, то звільна, то майже підбігцем, немов шукав чогось. І, справді, він шукав свого бідного «я», що готово було втонути в ясних безоднях сих чарівних очей.

Кілька день по тім він не бачив Регіни. Формально уникав її, бояв ся глянути на неї, немов би обікрав її. Він чув за стіною її брязканне, і його серце мліло. Приходячи на лекцію, він не видав її, — вона звичайно сиділа вже у своїм покою й не виходила витати ся з ним, і він був рад. Тільки обі брунетки вибігали, сильно термосили його руки на привітання так, як школярі-товариші, сміяли ся й підморгували йому, а коли «стара» пішла собі до кухні, прибігали до нього і просили грати їм до танцю. Він грав, але ні за що у світі не був би глянув на ті двері, що зі сальону вели до покою, де грала Регіна. Він бояв ся, щоб вона знов не показала ся у дверях. Вона не показувала ся. »І ліпше так. Дуже добре!« — говорив у його нутрі якийсь голос.

»Дуже добре!« Але чому властиво »дуже добре?« Для чого вона не покажеть ся ніколи? Певно, вона в жалобі, танцювати не буде. Ну, але так, подивити ся, послухати? Ова, нема що так багато і слухати. Не великий маестро! А поглянути на нього? Ні, Євген бояв ся сам собі признати ся, що їй може бути цікаво поглянути на нього. Його дівоче-стидливе чуття бояло ся на-

віть допускати в неї якесь подібне до його власного чуття.

Та все-таки по кількох днях він завважив, що не тільки він уникає її, але й вона його. Йому зробило ся дуже прикро. Відразу, без ніякого мотивування настроїв його змінив ся: з рожево-півсонного він упав у чорно-мелянхолійний. Усе на світі видалось йому пустим, глупим, безцільним, усе страстило свою принаду, само життя не варте зломаного гроша. Йому остогидла наука, він проклинав працю, уникав товаришів і студенських розривок¹⁾, а найменший натяк на любов обурював його, мов кривава зневага. Він готов уже був покинути остогидлі лекції фортепянової гри, не добувши місяця, але постановив собі піти ще кілька разів. У нього не було притім ніякого пляну, ніякої надії, але він знав, що инакше не міг би постановити, що в його нутрі тягне його туди щось сильніше від усіх аргументів, від усіх постанов.

І ось одного разу випало так, що до вчительки прийшли якісь несподівані гості, і вона, перепросивши своїх учениць, пустила їх додому в дванадцятій замість у першій. Вийшли всі разом із Євгеном, і тут він побачив знов Регіну. Була спокійна як звичайно, тільки Євгенові видалось, що трохи блідійша. Подала йому руку; її рука була гаряча.

Вийшла разом на вулицю. Євген, мов причарований, ішов обік Регіни. Старша панна зараз попрощала ся й пішла наліво; обі брунетки, як кізочки, побігли наперед. Євген із Регіною йшли звільна.

¹⁾ розвага, забава

— Позвольте, пані¹⁾, що вас проведу трохи?
— мовив Євген, добуваючи всіх сил своєї душі, щоб піддержати розмову.

— Прошу, — промовила вона ледви чутно.

Хвилева мовчанка.

— Пані, гніваєте ся на мене? — тремтючим голосом запитав Євген.

— Я? На вас? По чому міркуєте?

— Може, я помиляю ся, але мені здасть ся, що ви, пані, весь час уникаєте мене. Разом учимо ся, а отсе вже кілька день ми не бачили ся.

— Вам хибá цікаво бачити мене? — з легким усміхом мовила Регіна.

Євген чув, що блідне, що уста його тремтять.

— Як... пані... можуть так... питати?

Мовчанка. Євген робить страшенні зусилля, щоб опанувати своє зворушення. Він чує, що сей момент мусить рішити його будучину, що, що тепер утратить, того не спіймає до смерти.

— Я чую ся винуватим супроти пані.

— Ви проги мене?

— Так, пані. Я тільки задля вас записав ся на ті лекції, щоб могли бачити вас, чути ваш голос, говорити з вами, пізнати вас трохи ближше.

— Не розумію, на що вам се може придати ся,
— мовила Регіна.

— Я й сам не розумію, — відповів трохи смілійше Євген. — Та я й не застановляю ся²⁾ над

¹⁾ Звичайний спосіб розмовляти з панночками, чи панями в інтелігентних колах Галичини. Ще частіше буває, що вживають третьої ос. мнж., головно, як іще хто добре незнайомий, гл. дальшу розмову.

²⁾ Пригадую ся

тим. Що мені будуще? Що мені минуле? Я знаю тільки теперішнє, знаю тільки, що бачу вас, чую ваш голос.

— Я не співачка, — з наміхом відповіла Регіна, — нема над чим так дуже уносити ся¹⁾.

— Ах, пані! Всі співачки світа для мене не варті того, що одно слово з ваших уст.

— Ви, як бачу, поет?

— Ні, пані, я юрист.

— То, може, не випадас юристові говорити так поетично?

— Але й юрист має серце, а серце в певних хвилинах не дбає про параграфи і знаходить свою властиву мову.

В часі тої розмови Євген ішов, похиливши лице і вдивляючись у тротоар. На лице дівчини, що йшла обік нього, не був би глянув ні за які скарги у світі. Він не знав, яке вражіннє зробили на неї його слова, й бояв ся навіть думати про се. Він дивувався своїй смілости, що міг так говорити з нею, і прокинувся тільки тоді, коли вона, подаючи йому руку, промовила:

— Дякую за супровід і прошу не йти зо мною далі. Отут за закутом вулиці моє помешканнє. До побачення!

Він зупинив ся. Вона щезла, а він звільна пішов у противний бік, довго блудив по ріжних площках і завулках, поки вийшов на ринок, і потім ніяк не міг пригадати собі, де се було, де вона покинула

¹⁾ Захоплювати ся (пол.)

його, і де її помешканнє. Але йому лишило ся одно її слово »До побачення!« Він тулив у своїй душі ті слова мов найдорожший скарб, і вони, справді, в одну мить перемінили весь його дотеперішній настрій. Вони додали блисків сонцю, блакиті небу, обілляли золотом сірі міські мури, перлами вимостили вибоїсту вулицю, пахощами освіжили затхле міське повітря, роз'яснили radoщами людські лиця, наповнили світ увесь розкішшю, любовю й нечуваною силою. В Євгена широко дихали груди, блищали очі, в голові фуркотіли дикі, смілі та енергічні думки; він мав те почуття, що відніс¹⁾ якусь велику перемогу, здобув щось безмірно цінне, був хвилину в раю й виніс відтам такий скарб, якого йому вистане на озолоченнє цілого, хоч би й як нещасливого, життя.

ХVII.

Тепер пішли один за одним такі чудові, золоті дні, що Євген і досі згадує їх як одну самотню хвилину свого життя, самотню свою весну з усіма весняними чарами й пахощами. Тепер, на віддаленню десятих літ, відгороджені безоднею муки й безнадійности, ті дні видають ся йому одною хвилиною, блискучим островом, що пишаєть ся над самим гирлом водопаду. І йому здаєть ся, що він

1) Одержав (поль.)

плив побіля того острова з шаленою бистротою, хоч і в ту пору мав ілюзію, що стоїть на місці; він так сильно, всею душею, всіма зміслами був за-топлений у своїй любови, що час і місце не існували для нього, і він прокинув ся тільки тоді, коли було по всьому, і щасливий острів пропав для нього навіки.

І чим властиво він був такий щасливий у ту пору? Він і досі чує подих того щастя, але як воно прийшло, в чому проявляло себе, він не міг би сказати... Він не говорив їй любовних признань, не чув від неї ані найменшого натяку на любов, не цілував її уст, не доторкав ся її пахучого волосся, ледви що при кождім баченню й розставанню стискав легенько її руку. Але він чув, що стіна відчуження не існувала між ними, силою своєї любови чув, здавалось йому, кождий рух її душі, чув тиху гармонію тої душі, любував ся кождим поривом її волі. Коли приходив на лекцію, заставав її в салоні; він знав, що як завсїди перед його приходом, вона встане від фортепяна й вийде йому на зустріч до салону — часом із котроюсь із панночок, а часом сама. Вона тихо, лагідно всміхала ся, подавала йому руку, часом промовила кілька слів, повних тихої щирости, але далеких від усякого сентименталізму або іронії, привітно, спокійно, натурально, як коли б говорила до любого брата. І ся гармонійність розливалась до довкола неї, мов промінне довкола лампи, і під її впливом він робив ся також спокійним, чистим і щирим. Дикі пристрасти щезали з душі, а натомісць розливалась ся в ній така певність і ясність, немов отсей щасли-

вий стан був вічний, незмінний, самотньо нормальний для людського духа. Він сів за фортеп'яно і починав грати зразу обов'язкові виправи, потім свої улюблені народні пісні в композиції Лисенка. Він знав, що перші звуки тих чудових акордів відразу змінять фізіономію школи і приваблять до його покою всіх його товаришок. Регіна приходила остання. Вона сідала оподалік, але так, що могла бачити Євгенове лице. Євген, граючи на-пам'ять, не зводив із неї очей. Стрічаючи ся з нею поглядом, він уже не бентежив ся, не мішав ся; тажсамо й вона спокійно видержувала його погляд. Він почував, що вона знає про його любов і не стидав ся свого чуття, а в її погляді читав, що й вона чуває до нього щось більше за просту цікавість. А, прощаючи ся з нею на вулиці, він виносив із того короткого товаришування з любово дівчиною стілько енергії, душевної твердості й чистого під'єму чуття, що цілоденна праця була йому легка. З подвоєною силою він учив ся до екзаменів, не дбаючи ні про що більше. Він не укладав собі плянів майбутнього, бо на що? Адже вона, його найкраща майбутня, тут, близько нього. Адже завтра він зможе знов заглянути в її очі, стиснути її руку, дихати тим самим повітрям, що й вона. Тільки одна постановка й була в нього: зробивши доктор¹⁾, він поговорить із нею про їх спільну майбутність. До того часу вже не далеко, — значить, нічого забігати наперед. Так минали йому дні за днями, тижні за тижнями. Надійшли Різдвяні Свя-

¹⁾ Вчений ступінь, щось наче магістерський у колишній Росії

та. У фортепяновій школі зроблено фєрії¹⁾ — аж до посту. По останній лекції Євген ішов із Регіною вулицею в напрямі її помешкання.

— В лютому сідаю до ригорозів²⁾, — мовив Євген.

— Думаю, що вже тепер можна ґратулювати вам, — мовила Регіна.

— Ну, се ще не таке певне. Кожний екзамен, то свого рода лотерія: або виграю, або програю.

— Ну, але я певна, що ви виграєте, — мовила вона, всміхаючись.

— Ваша певність. — се комплімент для мене. Я рад би заслужити собі його.

— Завідоміть мене про результат вашого екзамену. Мені цікаво буде знати се.

І вона з кишені свого пальта впняла маленьку візитову карточку, де під друкованою назвою була рукою дописана її адреса, й подала йому.

— Ну, а підчас карнавалу побачимось? — питав Євген.

— Можливо. Я надіюсь бути на балі академіків³⁾.

Ішли ще хвилину, розмовляючи свобідно, навіть не прочуваючи, що се їх остання розмова. Нараз Регіна затремтіла й поблідла.

— Що пані таке? Пані так поблідли! — мовив Євген, переляканий до глибини душі.

¹⁾ Перерва вчення, вакації, канікули

²⁾ Строгі іспити задля одержання вченого ступня «доктора»

³⁾ Студентів університету

— Нічого, нічого! — мовила вона, ледви переводячи дух. Потім подала йому руку.

— Бувайте здорові! До побачення!

— Ні, я пані не покину так! Пані щось нездорові. Позвольте вашу руку. Я проведу вас. А, може, взяти фякра? ¹⁾

— Ні, ні, ні! Прошу вас, ідїть. Мені нічого. Я не можу

— Але, пані... Ви тремтите, ви нездорові...

— Ні, пане! Се тільки так... хвилина. Прошу вас... пане Євгене, лишіть мене! Я вам потім колись скажу.

— Ні, пані! Я не відступлю вас, поки не спокоїте мене, що ви, на правду, не хорі.

— Але ж ні, ні! Я здоровісінька.

— Ну, а чого ж ви так поблїдли?

— Ах, нічого... Бачите, отсе моя цьоця у фякри поїжала й бачила мене з вами. Ну, але се нічого. Прощавайте!

Вони розстали ся. Євген перший раз почув про ту цьоцю, й його щось мов шпигнуло в серце. Що се за цьоця, що сам вид її так змішав, стурбував, перелякав сю, здавалось, так спокійну й певну себе дівчину? Чи Регіна боїть ся її? Залежна від неї? А коли залежна, то чи, справді, їй грозить від тої цьоці яке лихо? Все те були для нього загадки, й він постановив собі, як тільки побачить ся з Регіною, поговорити з нею про все, про все. А, тимчасом, він біг-спішив до своєї кватири; адже ж у нього в кишені була дорога памятка від неї, її білет! ²⁾ Він

¹⁾ Візника

²⁾ Візитова карточка, візитівка

не міг діждати ся тої хвилини, коли опинить ся на другому поверсі, відімкне свій покоїк, переведе дух! А потім він виняв той білет, довго гаряче цілував його, і тільки тоді прочитав, що було на нім написано: »Регіна Твардовська, вулиця Зелена, число 8, перший поверх, у пані Армашевської.«

А потім були Різдвяні Свята, які Євген провів над книжками. А потім був балъ академіків, на котрім був Євген, але не було Регіни. А потім він зробив докторський екзамен *summa cum laude* й того самого дня, тремтячою зі зворушення рукою, написав на своїм візитовім білеті кількома словами повідомленне про сей факт і, заклеївши білет у маленьку коверту, вислав його експресом¹⁾ Регіні на вказану адресу. І ще того самого дня той сам експрес приніс йому до його помешкання і вкинув у листову скриньку иньший візитовий білет, на яким було написано:

»Ви трошечки спізнали ся. Моя сестрінниця²⁾ Регіна Твардовська власне вчора вийшла замуж і сеї ночі виїхала зі своїм мужем на постійний побут на провінцію, то й не могла особисто відібрати вашого писання. При нагоді я перешлю їй його. З поважаннем, Анеля Армашевська.«

Євген тяжко відхорував сю маленьку візитову карточку й тільки помалу, по довгих місяцях, прийшов до себе. І хоча тіло вернуло до давнього здоровля, душа не переставала боліти. Спомини про Регіну не покидали його, він рвав ся до неї думками, мріями, шукав її в кождім новім містечку,

¹⁾ побігущий

²⁾ небога, донька сестри; братаниця — донька брата

в кождім селі, куди кидала його доля, але все надармо. З часом гострий біль уступив із душі, він зжив ся з думкою, що вона пропала для нього, втягнув ся в щоденну життєву боротьбу, відзискав свою певність і духову рівновагу, але все-таки в-ряди-годи в душі воскресали давні спомини, давні болі щеміли й мучили, як давно загоєна рана, з якої сплило багато крові. Вид якогобудь жіночого лица, подібного до її лица, міг викликати ті спомини й захитати його спокоем, як ось тепер вид якоїсь чорної дами. Та диво, одинока памятка, яку він мав із рук Регіни, її візитова карточка, що він хоронив як найбільші святощі, вона в таких хвилях бувала йому ліком, заспокоювала його душу. Він виймав її зі шкатулки, цілував і довго вдивляв ся в почерк її письма, і перед ним звільна воскресала її любя рука, її фігура, її лице, і йому бачило ся, що знов дивить ся в її очі і пе з них дивну гармонію й наповняєть ся почуттєм надлюдського спокою і щастя, того щастя, що для своєї повноти не потребує ніякого фізичного дотику, ніякої близькості, бо само воно — найтіснійше сполученнє, збратаннє душ, волі і всіх помислів¹⁾.

— Не судилось мені поділяти з тобою прозу життя, — промовляв він до фігури, що жила в його уяві, — та, може, се й ліпше. Ніякий шлюб, ніяка розлука не заборонить, щоб ти була поезією мого життя. І, заспокоївши ся сею «оптимістичною» думкою, Євген мов після гострої, але цілющої вупелі вертав ся до своєї щоденної праці.

¹⁾ задумів

XVIII.

Два, чи три дні пізнійше прийшли до нього за-мовлені листом селяни з Буркотина у справі процесу з паном маршалком. Се була неділя, і вони вибрали собі той день, щоб не тратити робочої днини. Було їх три — кремезні, плечисті постаті, в довгих гунях¹⁾, переперезаних широкими чересами, з кошелями через плечі, з костурами в руках. Вони му-сіли з пів години ждати в передпокою, поки Євген упорав ся з иньшими клієнтами й попросив їх до своєї канцелярії.

— Слухайте, панове господарі, — мовив він, — я попросив вас, щоб ви потрудили ся до мене у справі вашого процесу.

— Та спасибі вам, паночку, — мовив один із селян. — Та ми от прийшли. Певно, термін буде?

— Ні, про термін ще не чути нічого. Я хотів про щось иньше поговорити з вами. Прошу, сї-дайте!

Люде посїдали на плетену канапу, аж сей сухо-ребрий мебель затріщав під їх тягаром. Тоді один із них устав, недовірливо зирнув на те місце, де сидів, й пересїв ся на крісло.

— Те пасовиско, що ви за нього процесуєте ся, виносить двацять моргів, правда?

— Так, паночку.

— А кільки так воно варто, як би купити?

— Та що, як для кого. Для кого чужого, може, й нічого не варта, а нам воно дороге.

¹⁾ Назверхня одежа з сунна, звичайно — біла

— Наше, праддівське! — потвердив другий господар.

— Ну, але як би так у пана хотіти відкупити?

— Що? — скрикнули всі три нараз. — Своє власне ми мали б відкуповувати від нього? Швидше головами наложимо, всі на жебри¹⁾ підемо, а свої дідівщини в дармоїда купувати не будемо.

— Я не кажу про вас! Борони, Боже! Ви ж знаєте, що я вам признав, що ваша правда, що процес мусите виграти.

— Дай, Боже, панови здоров'я, — мовив знов перший селянин. — Але на що ж тепер пан адукає закидають у иньчий бік?

— Я не закидаю в жаден бік, а тільки питаю вас попросту. Адже і для процесу треба знати, кільки ви собі цінуєте те пасовисько?

— Та для нас воно варто мілліони. Нам без негб жити не можна. Бачите — під самим носом. Ні курку де випустити, ні гуску, ні теля вигнати. А пан спер, польовіх²⁾ посилає, грабить, заганяє, хоч із села тікай.

— Розумію, розумію. Про те анї слова, що воно вам дуже потрібне. Але я гадаю: двадцять моргів пасовиська; то ще не такі великі скарби. По чому в вас морг вірного³⁾ поля?

— Е, що там вірне поле! Вірного поля доброго у нас морг кушить за сто, за стодвадцять ринських.

— Ну, а морг города?

¹⁾ Старцями підемо, старцювати

²⁾ Панський вартовий на полях

³⁾ Пахатина, поле під оранку

— За морґ города, між хатами, треба дати триста, штириста ринських.

— Ну, то пасовисько, певно, стілько не буде коштувати, як вірне поле. Але візьмімо навіть і так. То що ж, двацять морґів по сто ринських, то були би дві тисячі.

— Е, пан хотів Шльомкови продати його за тисячу, але як ми на Шльомка похрупостіли, то він відпустив.

— Що то за Шльомко?

— Та Жид, арендар.

— Ну, бачите, то сам пап цїнить се пасовисько лише по пятьдесят ринських за морґ. А кїлько вас досї коштує процес?

Селянам, очевидно, немила була ся розмова. Вони підозрено дивили ся то на адвоката, то одян на одного, далї той, що досї головно промовляв, відповів нерадо:

— Та що пан будуть нас допитувати, кїлько нас коштує процес? Коштує, що коштує, але ми мусимо дійти свого.

— Я вважав своїм обовязком із самого початку звернути вашу увагу на те, що справа буде ще коштувати немало гроша і клопотів. Та хто знає, чи оплатить ся вам сею дорогою доходити до свого.

Селяни, мов на команду, встали зі своїх місць.

— Та коли пан адукат, — мовив їх бесїдник, кланяючись — коли пан адукат чогось на нас загнували ся (знов поклін) і не хочуть далї провадити нашої справи (грім'яльний поклін усіх трох) — то ми просимо віддати нам наші папери, і ми підемо, шукати собі иньшого адуката.

— Але ж, люде, — мовив Євген, підходячи до них і насилу усаджуючи знов там, де сиділи, — що вам таке? Хто вам сказав, що я на вас гніваюся? І за що б я мав гнівати ся на вас? Хочете відібрати від мене свою справу — я вам не бороню, а не відберете, то буду провадити її далі; в тім ваша воля. Я хотів поговорити з вами про иньшу справу.

— Про яку?

— Ваше село досить велике, правда?

— Та досить.

— Кілько нумерів? ¹⁾

— Та буде більше, як двісті.

— Ну, і нарід не такий дуже бідний.

— Ой, говоріть, не бідний! Та же не багатий.

— А все-таки, ґрунту маєте досить, худібка є, хліб родить ся.

— Е, що з того! От маємо стілько, щоб з голоду не пухнути.

— Ну, а пан добре стоїть? ²⁾

— А Бог його святий знає.

— Має гроші? Чи, може, в довгах?

— А хто його знає? Ми там у його касу не заглядали.

— Отже кажете, що хотів пасовисьько продавати Жидові.

— Та то нам на-збитки.

— Ага. Ну, але я чув, що він би й цілі свої добра готов продати.

¹⁾ Домів; кождий дім має свої число — нумер

²⁾ Добре живе, добре йому поводить ся?

— Та що нам із того? Він продасть, иньший пан купить, а ми як були хлопами, так будемо.

— Ну, а як би ви самі купили?

— Що таке? Пасовисько?

— Ні, всі панські ґрунта з двором і з лісами.

— І з лісами? Гм, гм... Пан жартують собі з нас. Хиба хлопам вільно купувати панські добра?

— А чому ж би не вільно? Як вільно Жидам, то вільно й хлопам.

— Жида мають гроші, а хлопи відки візьмуть?

— Жида потраплять і без грошей купити, то чому ж би й хлопи не могли?

— Не нашої голови на се треба, — мовили селяни, хитаючи головами.

— Ну, але преці¹⁾ варто б над сям подумати, — мовив Євген, присуваючи ся ближше до стола.

— Слухайте, люде. Я б вам повів²⁾ щось, але мусите мені дати слово, що нікому про се не скажете.

— О, та кому б ми мали говорити?

— Дайте руку, що будете мовчати!

Селяни зацукали ся. Жаден не протягнув руки.

— Та можуть пан говорити, ми не скажемо нікому.

Євген зміркував, що вони наструнчені проти нього, і постановив собі не відкривати перед ними всіх карт.

— Як собі знаєте. Се ж не моя річ, тільки

¹⁾ Але таки; прецінь (поль. przecie) — адже, отже, а отже.

²⁾ Сказав

ваша. Отже знайте, що пан маршалок готов би був продати свій маєток.

— Та що нам з того?

— Те вам із того, що можете дістати на пана якого Жида, або ще гіршого пана.

— Ой, гіршого вже не дістанемо. А Жида волимо, ніж сего.

— А не ліпше б то було не дістати нікого?

— Ба, чи ж ще!

— І закупити самим той маєток?

Селяни пошкробали ся в голови.

— Ні, пан нас щось дурять. Де то хто таке видав, аби хлопи купували панські маєтки?

— Ну, купіть ви, то й інші побачать.

— Та бійте ся Бога, паночку, де ми тільки гроші візьмемо?

— А які ж по вашому гроші на се потрібні?

— А хіба ми знаємо? Та там, певно, з мільон треба буде.

— Смійте ся, люде! Маєток оцінений усього на сто двадцять тисяч, а на те сімдесят тисяч позичено в банку.

— Ну, то нас банк зліцитує.

— Вас? За що? Ви ще й не вислухали, що я вам хочу сказати, а вже боїте ся, що вас банк зліцитує. Фе, не будьте дітьми! Адже видите, що пана не ліцитує, хоч він позичив і не віддає. Ви переймете банковий довг на себе.

— Не хочемо! — в один голос скрикнули селяни. — Що з того, що банк пана не ліцитує, а нас, певно, по році пустить з торбами.

— Але ж не бійте ся! Чекайте. Я вам іще

не доповів усього. Я ж вам не кажу брати банку на себе зараз, а тільки тоді, як би-сьте купували¹⁾ масток.

— Ні, не хочемо. То не наш антерес!²⁾ Ми люде прості, нас ледахто³⁾ обдурить. Що нам зализити в таке велике діло? Нам аби на своїм вижити...

— Ей, люде! Будете колись плакати на свій нерозум, ви й ваші діти. То на дурний кавалок па-совиська вам не жаль викидати тисячі, а коли я раю вам такий інтерес, що може вам і вашим потомкам дати хліб у руки, то ви навіть вислухати мене не хочете.

— Та пан нам рають то, що панови випадає, але ми на те не пристаємо.

— Чому?

— Бо то не наш антерес.

— Але я готов вам допомогти, перепровадити справу.

— Біг заплатить панови, але ми на те не пристаємо.

— Волите бути жебраками й попихачами, ніж панами у своїм селі, — гірко промовив Євген.

Селяни вклонили ся.

— Т-та! Пан своє знають, а ми своє.

— Яке ж тут моє? Чи гадаєте, що пан підкупив мене, щоб я помагав зсадити його з маству? Чи думаєте, що хочу обдурити вас? Масток на

¹⁾ Коли б ви купували

²⁾ Не наш інтерес, не наша справа

³⁾ Хтовебудь (lada kto, поль.), аби-хто

вас зробити? Я тільки бажав би, щоб вам добре було.

— Най пан будуть вибачні, — мовив із лукавою покорюю один селянин, — але ми люде прості, ми на тих антересах не розуміємо ся й не можемо в те вдавати ся.

Вони встали і взяли шапки в руки.

— Га, як собі знаєте. Спімнете колись мое слово, що я радив вам на добре, але тоді буде за пізно.

Селяни поклонили ся і стояли, мнучи шапки в руках.

— Та ми би просили, аби пан були ласкаві таки віддати нам наші папери.

Євгенові мов би хто води холодної бухнув у лице. Не кажучи нічого, він зібрав, які мав, папери, що відносили ся до їх процесу, і віддав їм.

— В ласці божій! Бувайте здорові, паночку! — мовили селяни, виходячи.

— Дай, Боже, здоровля! — мовив Євген, силуючи ся говорити спокійно і свобідно. — А як вас який жидок виссе з грошей, або як знову зірвете ся до бійки з панськими гайдуками, й вас кілька-нацять засадять до криміналу, то прошу знов до мене!

Селяни вийшли, але ще в дверях почали голосно говорити між собою.

— А що, куме, не правду Шльомко казав?

— Ба я! Та то видно. Пан усе за паном.

— А кожний, аби лише з хлопа здерти! А ви-кришило б вас до-ноги!

XIX.

Ся розмова попсувала Євгенові всю неділю. Хоча при людях він завсіди видавав ся спокійним, певним себе, веселим і жартівливим, та бували в нього часи сумнівів і зневіри. В такі часи він, коли не мав пильної роботи, замикав ся у своїм покою, читав, думав або писав дещо, щоб розбити чорну хмару на душі.

Таке було й сьогодні. Неділя. Гарний осінній день. По всіх церквах дзвони грають, аж повітре гуде і тремтить. Вулицями товплять ся люде, коло церкви й костела цілі базари, коло шиночків мов бджіл у гарячу днину, сміхи, шум, гуркіт фякрів. Усе мішасть ся, заповнює душу якоюсь повинню життя.

Євген замкнув канцелярію й думав піти до міста. Але зараз йому відхотіло ся. Куди піду? До кого? По що? Він не мав у місті ніякого щирого приятеля. Зрештою, тепер обідня пора близька; поприходять із церкви або з проходу тай за стіл — не пора на відвідини. І він завернув до свого покою, замкнув двері і пробував зайняти ся чим, щоб розігнати неприємне чуття. Але нерви його були розстривні. Нічого свіжого до читання не було, на писаннє не було сили, і він почав ходити по покою, переміняючи своє неприємне почуття на слова й сильогізми.

— Що ж, від селян годі й надіяти ся чогось иньшого. Так довго всі дурили та туманили їх,

що вони й розуміти не можуть сурдатовця¹⁾ такого, котрий не хотів би дурити їх. Жиди розуміють, бо Жид відразу каже: дай. І знають, що відре їх, і йдуть до нього, бо його поступування простіше, відповідне до їх способу думання.

Йому пригадали ся звичайні ради, які дають на се наші інтелігенти. «Освіта.» Він усміхнув ся гірко. Що таке освіта? Чи вмілість читати й писати, се освіта? Чи, прочитавши всі книжечки «Просвіти»²⁾ й «Общества Качковського»³⁾ чоловік зробить ся освіченим? Що більше, чи, скінчивши університет і одержавши диплом, чоловік робить ся освіченим? Так освіченим, щоб у кожній життєвій пригоді могли собі дати раду? Щоб не робити дурниць у найблизших йому, найпрактичніших справах? Адже ж Вагман закидає свої лихварські сіти на панів, посесорів, урядників, значить: на саму сметанку інтелігенції в повіті. І що ж? Усі вони треплють ся в його сітях, а вимотати ся не можуть. Я певний, що він не одному Брикальському може в сій хвилині прикласти ніж до горла. І що ж pomoже тим панам їх освіта? На що вона їм, коли їй не сила видерти їх із рук такого простого халатника?⁴⁾

¹⁾ Людина, що носить сурдут (сюртук), пан, інтелігент.

²⁾ Тут мова про львівську «Просвіту», засновану в 1868р.; вона видавала, як відомо, що-місяця популярні книжечки.

³⁾ Москвофільське освітне товариство, засноване відомим москвофілом Іваном Наумовичем (1874), для конкуренції в «Просвітою»; і воно видавало книжечки, писані страшним язичивом»

⁴⁾ Звичайно звуть халатниками простих Жидів, які ходять у жидівських довгих халатах — усупереч до тих Жидів, що поперебирали ся по-європейському, по-німецькому.

Він ходив по покою й перевертав думи мов важке каміннє. Чого ж тут потрібно? Який вихід? Йому пригадала ся приповідка: »Тим чорт Ляхів бере, що одинцем ходять«. І зараз же він пригадав собі Вагманові слова про пана Брикальського, що сей пан зичить гроші у різних Жидів і потішає себе тою думкою, будім то вони, кождий для себе держить се в секреті, доки може, то-б-то, доки його чорт не візьме. І се має бути освічений чоловік? Ні, книжкова освіта ще не дає життєвої освіти. Неписьменний торговець може бути в життєвих справах освіченішим чоловіком від доктора філософії¹⁾). Життєва освіта, ось у чім річ! Щоб чоловік привикав жити з людьми, порозумівати ся з ними, солідаризувати ся. Почуттє солідарности між людьми — се мета тої школи. »Адже наші селяни живуть досі на становищі диких у пралісах: що поза межами мойого вігману, те все вороже мені, чигає на мене, бажає мене знівечити. Відси ворожнеча між сусідами за дрібниці, загальне недовірре, облесливість і брехливість. Адже я певний, що вони, вийшовши від мене, просто підуть до свого Шльомка й розповідять йому, що я радив їм купити панські добра. Ще й прибрешуть дещо, бо слухали нерадо й відійшли, не вирозумівши добре, чого я хочу.«

¹⁾ Доктор філософії може мало що, а то й нічого, не тямити в філософії. Річ у тому, що філософією зветь ся на Заході, отже й Австрії й Галичині — той факультет, який обіймає всі науки, що їх викладає ся поза теологією (богословієм), медициною і правами, отже: філософію, педагогіку, мови, історію, географію, математику, фізику, природознавство. Подавши дисертацію на якусь тему з тих пред-

Він почав ходити живійше. Прикре почуття в його душі дійшло до вершка й перебуло кризу. Йому відкрили ся веселійші горизонти.

»А коли я знаю се, коли розумію причини сього, то нічого й гризти ся¹⁾. Треба провести їх через школу життєвої освіти, збудити в них громадського духа, а там побачимо. При першій нагоді поїду до Буркотина, роздивлю ся все на місці, побалакаю ще з иньшими людьми. Побачимо, може, воно не так лихо буде, як здаєть ся.«

Він зупинив ся коло вікна й зирнув на міський сад. Його очі все падали на те місце, де колись-то бачив чорну даму, але її не було там. Стежкою сунула різнобарвна хвиля панів, панночок, дітей, а коло лавки, де сиділа колись чорна дама, стояв непорушно прецляр²⁾ із кошем прецлів та медяників на руді.

Євгенів зір перебіг на тісне подвірре його дому. З сього боку подвірре було вузеньке, затіснене мурованим парканом, майже темне й вогке. Попід парканом ішов сторож Баран. Євген зразу не звернув на нього уваги; бачучи, як він іде здовж муру, він подумав, що йде до комірки по коновки або по мітлу. Але по хвилині, зирнувши удруге, він побачив, що Баран тою самою стежинкою попід мур, у найгустійшій тінї, йде назад, голіруч, рівним, вимірним кроком. Дійшовши до місця, де подвірре розши-

метів і видержавши строгий испыт (перороза) та ще з філософії (історії філософії) — можна стати доктором філософії.

¹⁾ журити ся

²⁾ бублейник, прецель — рід бублика, часто притрушений маком та сіллю

рюєть ся, і зпоза вугла дому вихапуєть ся ясна смуга соняшного сьвітла, Баран вертаєть ся назад у тїнь і знов іде попід мур своєю давньою стежкою. Се зацікавило Євгена. Він почав придивляти ся Баранові, але не міг відкрити нічого. Сторож ходив, мов вартовий на чаті. Піднявши голову вгору, в військовій поставі, не змигаючи оком нї в сей бік, нї в той — він ходив, ходив і ходив. Євгенові здавало ся, що бачить якись рухи його уст, немов Баран говорив щось до себе, але голосу не було чути. Се тягло ся досить довго.

Аж ось на ратуші вдарила перша година. Баран мов прокинувся зо сну, зупинив ся, зітхнув, оглянув ся довкола, зняв капелюх, обтер собі рукавом піт із чола і втоменим кроком пішов, сим разом уже не бокуючи від сьвітла. Євген слїдив за ним очима: він пішов до свого покою в сутерені¹⁾ — певно ляже спати.

»Мабуть, його епілєптичні напади повторяють ся в иньшій формі« — подумав собі Євген. Платячи за квартиру, він недавно згадував Вагмановій про хоробливий стан сторожа.

— Що ж робити? — відповіла Жидівка. — Він свої обовязки сповняє добре. А що хорий, то вже викидати його? Він нешкідливий нікому, доки його не роздразнять. Зрешттю, я не стою за ним, але Вагман хоче його мати в себе.

Євген, сказавши по правді, також не мав причини жалувати ся на Барана; він дбав про порядок у домі, держав чистоту, був усе на місці, коли його

¹⁾ Підпілля, підвал

треба було післати за чим, і що найважнійше, був мовчазливий. Дуже рідко з його уст чути було яке слово. Ходив, мов у глибокій задумі. І всі довкола, знаючи його хоробливий стан, не займали його і старали ся говорити з ним лагідно — і як найменше. На його дивацтва ¹⁾ такі, як отсе ходженне на варті, не звертали уваги. Всі знали, що на нього «нападає часом», але знали також, що про се найліпше не згадувати йому. Тепер, видно, на нього напав привид — подумав собі Євген. Йому прийшли на гадку слова Ваґманової, що вона радо відправила б Барана, але Ваґман упер ся при тім, щоб держати його. Що воно значить ся? Чи він має в тім якийсь свій рахунок, чи держить його з доброго серця? Адже, справді, не-аби-яке положенне Баранове! Хорий чоловік, що «на нього нападає», значить, хорий на таку слабість, якої всі боять ся, а на яку ліку нема, до того відомий як убийник своєї жінки — ну, коли б тепер Ваґман відправив його, то що його жде? Ніхто його не прийме, нікуди йому дівати ся, хиба перевісити торбу через плечі та йти на випроси. Ні, видно Ваґман не такий злий чоловік, бо й вирахунку з Бараном не має, мабуть, ніякого. Держить його, дає хату, ще й платить дещо, а що Баран заробить від партій, то окремо — і живе бідний чоловік.

Ідучи на обід, Євген побачив Барана на подвіррю, як порав ся щось коло криниці. Він поздоровив його. Баран уклонив ся йому, не мовлячи нічого, але Євген замітив, що, перший раз від часу

¹⁾ Чудасії

їх знайомства, Баран упер у нього свої блискучі очі, дивився на нього довго і вперто, не змигаючи. В тих очах, так здавалося Євгенові, було щось мов важкий сум, змішаний з якоюсь болючою цікавістю. Здавалось, що він хотів щось промовити, запитати про щось у Євгена, й молодий адвокат мов прикований тим поглядом зупинився, ждав. Але Баран по хвилині спустив очі й занявся своїм ділом, не мовлячи нічого — і Євген пішов своєю дорогою.

XX.

Увечір тої самої неділі Євген сидів у своїм покою, зайнятий вироблюванням якогось рекурсу¹⁾, коли нараз застукано до дверей, і ввійшов Стальський. Після тої памятної стрічі, коли Стальський ночував у нього, Євген рідко здибався з ним, не заходив у розмову й оказував ся супроти нього холодним і байдужним. Він почув, що його стара антипатія до сього чоловіка збільшилася, й не завдавав собі праці скривати се. Але Стальський мов і не завважував нічого, кланявся Євгенові низенько, стрічав і прощав його облесливим усміхом і навіть — що всім було дивно — поза очі відзивався про нього з великими похвалами. А се була майже нечувана річ, щоби Стальський похвалив кого поза очі.

¹⁾ Касаційна скарга

— Добрий вечір, пану меценасові! — мовив він, втикаючи насамперед свою голову до покою. — Можна ввійти?

— Прошу! Добрий вечір! — мовив Євген не дуже то приязно, не встаючи з місця.

— Дуже перепрошую, що перериваю пану меценасові роботу. Надіюсь, вона не дуже приємна? Євген усміхнув ся.

— Е, як би то ми тільки приємної роботи шукали, то різні меценаси й офіціяли могли б і з голodu повмирати.

— Га, га, га! Правда, правда! Значить, не потребую робити собі закидів, що перерву на хвилинку.

— Е, се иньша річ, — мовив Євген. — Робота досить шильна, треба зробити її.

— Надіюсь, що не конче сьогодні.

— Ну, я з таких, що завсіди волію сьогодні, ніж завтра. Але прошу сідати. Що вас приводить до мене в таку пізну годину, пане Стальський?

— Пізну? — аж скригнув Стальський. — Що пан меценас мовлять! Ще тільки осьма. А я до пана меценаса, справді, з одною маленькою просьбою.

— Прошу, чим можу служити?

— Не знаю, як і казати. Може, се буде занадто велика претензія з мого боку...

— Ну, пане Стальський, без інтродукцій! Знаєте, ви були такі ласкаві допомгти мені при інсталяції¹⁾.

¹⁾ При заводинах (мешкання), при владженню (мешкання)

— Ах, пане меценас! Прошу не згадувати про це! Я робив для власної приємності й не хотів би, щоб ви за те почували ся до якогось обов'язку супроти мене.

— Ну, та говоріть бо вже, чого вам треба, а то ми ще на самих церемоніях посваримо ся, — жартуючи, мовив Євген.

— Бачите, пане меценас, — мовив Стальський, опираючись головою на долоні, а ліктем на розі Євгенового бюрка, — тоді, коли я ночував у вас... ви були такі добрі і втракували¹⁾ мене тою чудовою наливкою...

— І вона не дає вам спати, домагаєть ся компанії, — сміючись, мовив Євген.

— Ні, не те! Зовсім не те! — мовив Стальський. — Бачите, тоді я наговорив вам про свою жінку всякої всячини. Пригадуєте собі?

В Євгена подерло морозом поза плечі.

— Так, от і вийшло. Відтоді я передумав дещо, придивив ся дечому й дійшов до того, що я також недобре роблю.

В очах Стальського, на кінцях його уст, у цілім виразі лица було щось мов насміх над тими словами; щирости, яка б давала їм властиву ціну, не було в його голосі ані сліду.

— Що ж, се похвально пізнати свою похибку, — мовив Євген, не знаючи, що йому сказати й по що Стальський виволікає перед ним свої домашні справи.

— Пізнати! Не в тому річ. Знаєте, я такий

¹⁾ Вчистували

чоловік: або пан, або пропав. Як робити що, то робити до шпунту ¹⁾, а як ні, то й не зачинати. Як пізнав свою похибку, то зараз направити її.

— Значить, живете тепер зі своєю жінкою як слід?

— От у тім то й річ! — мовив Стальський. — Знаєте, десять літ жили ми з собою, як чужі, як вороги, робили одно одному різні пакости і прикрости — то так яюсь, повернути оглоблі у противний бік... як би вам сказати, не à propos. Рука не підіймаєть ся. Слово не вимовляєть ся. Так от я задумав зробити се яюсь принаднійше. Солннійше ²⁾. Коли будемо самі обоє в хаті, то воно не вийде, — погань вийде, знаю наперед. Скінчить ся новими докорами, новим гнівом. Дай, думаю, справлю перепросини, як Бог приказав. Запрошу чужого чоловіка, любого мені, перед яким не маю секрету й не потребую ні з чим ховати ся — вас. Щоб ви, так сказати, були за свідка.

— Але ж пане любий... — мовив Євген, та Стальський не дав йому докінчити.

— Прошу, пане мецenas, не відмовте мені сього. Дуже вас прошу. Знаєте, від сього залежить спокій і щастє двоїх людей. А при тім дозволю собі пригадати вам, що ви таки винні ще мені візиту. Прошу не сперечати ся, не вступлю ся відси, доки не пристанете.

— Га, коли така ваша воля, то нехай і так, хоча, признаю ся, як кавалєр, я не чую себе по-

¹⁾ До два, до кінця. (нім.)

²⁾ Святчнійше, врочистійше

кликаним до інтервенції в таких делікатних подружніх справах.

— Але ж то не буде ніяка інтервенція. Звичайна візита. Ви вдасте, що не знаєте нічогосінько, а ми обоє балакаємо собі, забавляємо гостя, — і при тій нагоді наші диференції вирівнюють ся. Тихо, мирно, незамітно.

— Дай, Боже! Ну, а коли ж би ви думали се зробити?

— Сьогодні. Зараз. Усе вже готове. Що треба — накуплено, фякер чекає на вулиці. Прошу перебрати ся — й ідемо!

— Га, коли так, то служу.

Євген перебрав ся в візитовий стрій, вони оба зі Стальським сіли на фякра й поїхали. Іхали досить довго, бо Стальський жив на одній із найдовших вулиць, досить далеко на передмістю. Коли доїхали, Стальський задзвонив у хвіртці. Вийшла служниця. Він велів їй забрати з фякра пакунки, а сам із Євгеном пішов на ганок.

У покою, що виходив до ганку, крізь скляні двері видно було світло. Се був сальон. Таксамо світило ся в однім боковім покою направо. Стальський видобув ключ, відімкнув двері, і вони увійшли. Стук їх кроків і гомін розмови залунав у тихому домі. По хвилині вітворили ся бокові двері, і в них появилася висока постать у чорній сукні.

— Се моя жінка. Пан доктор Євген Рафалович. Євген зирнув і остовпів...

Се була Регіна.

XXI.

Крізь спущену стору невеличкої спальні продираєть ся вже червоняве ранне світло, а Євген спить іще. Його лице тоне в півсумерку. Десь-колись він порушить ся, мов відгонюючи від себе докучливу муху, потім перевернеть ся на другий бік, проговорить щось крізь сон, швидко й уривчасто, а там вирветь ся з його грудей важке стогнання. Видно, що його мучать неспокійні сні, ті сні, що налягають на стурбовану душу найчастіше вранці і в ярих фантастичних картинах, алегоричним стилем, малюють їй її власну турботу.

Йому снить ся широчезна площа — не то пасовисько, не то колюча стерня. Свіжої зелені, цвітів, дерев ані сліду. Довкола сіро, буро, непривітно, безлюдно. Він іде й іде якоюсь безконечною стежкою, перескакує через якісь рівчаки, спотикаєть ся на якісь груди, стрягне в якихось мокрявинах, і йде, йде, Бог зна, куди й за чим. Він утомлений, знесилений, пригноблений сею величезною пустинею, але проте, не перестаючи, йде, йде, йде чим раз далі. Глухо. Ні голосу пташини, ні шуму вітру, ні цвіркоту сверчка, навіть стук його кроків проковтує глуха пустиня. В безшесній тиші він суне наперед, як дух, тільки втома й невимовна вагота пригадує йому, що він чоловік із тіла й кости.

Та ось поперек його дороги простягаєть ся чорна стрічка, закривлена по обох краях обрія, мов

велике, плазом покладене S. Ся стрічка грубшас в міру того, як він наближаєть ся до неї, з одного краю набирає сріблястого блиску, мигоче і граєть ся проти сонця, робить ся в одному місці ширшою, у другому вузшою. Рівночасно до Євгенового слуху долітає якийсь вогкий, холодний подих. Він пізнає: се велика ріка перерізала йому дорогу. Здалека він видить тільки її супротивляний беріг — стрімкий, високий, мов викресний у чорній скелі; тільки де-де внизу просвічує до сонця водяне плесо.

Та ось він стоїть над рікою. Широка просторінь каламутної води, обрямована в формі великої еліпси чорними, стрімкими скелями. Думає би, се озеро, але тріски, жмутки піни або стебелинки, що пливають швидко по тому водяному дзеркалі, показують, що се, справді, ріка, показують, відки вона впливає й куди пливе. Он там на заході зза високого камяного щовба впливає вона, а там на сході щезає за таким же щовбом, що заслонює перед очима дальші закрути величезної водяної зміюки.

Євген стоїть над рікою і вдивляєть ся в її каламутну воду. Та ось далеко на заході заторохтів бубон, загудів бас, затигла тонесенько скрипка. Євген зирнув у той бік і побачив, як ізза чорного камяного щовба вирнула велика дараба¹⁾. На сіро-сталевого тлі ріки вона відразу визначила ся мов ярка зелена пляма, так рясно була обмаєна смерічками, по краях обвита хвоїновими вінцями, встелена пахучим листєм, шуваром²⁾ та ситником. А коли надплила ближше, Євген міг розпізнати те то-

¹⁾ плит, сплав

²⁾ лепеха

варисто, яке плило на дарабі. При передній кермі¹⁾ працював, зігнувшись удугу, старший Гуцул у лисячій клапані²⁾ на голові і з люлькою в зубах; його лиця Євген не міг розпізнати. За ним на лавочці сиділи чотирі музиканти, а далі на таких же лавочках, уставлених прямокутником, сиділо досить численне товариство. Паничі й панночка в бальних строях, порозсаджувані парами. У панночок у руках пишні букети, на їх сукнях фуркочуть широкі барвисті стьожки; паничі держать у руках кришталеві чарки, інші відкорковують пляшки з вином, чути окрики, срібні сміхи, цокання чарок. По середині чотирикутника стоїть найвища лавочка, коротка, тільки на дві особи. На ній сидить молода пара, що творить осередок сього пишного поїзду. До них обертають ся веселі промови, сердечні бажаня, голосні вівати³⁾. А взаду при другій кермі стоїть молодий керманіч, уродливий Гуцул із чорним, довгим волоссєм, у білій, рясно вишитій сорочці, стоїть і не ворухнеть ся. В руді спокійно і твердо держить керму, на лиці його тиха радість; свої чорні очі впер він у Євгена, немов би хотів щось пригадати йому.

»Хто ся молода пара? Хто ся пара?« запитує сам себе Євген. Напружує зір, як тільки може, і вдивляється в пана молодого. Щось таке знайоме йому, а при тім якесь чуже! »Хто се такий? Де й коли я знав його?« Довго мучить ся його уява, аж нараз йому мигнуло несподівано: »Адже ж се я сам!

¹⁾ стерно

²⁾ гуцупльська шапка в «клапані» на вуха

³⁾ многолітства

У тому самому фраку, в якому сідав до докторського екзамену, в тій самій краватці, з тою самою шпилькою. І як же я міг не пізнати себе самого? Правда — відтоді десять літ минуло. Невже я за той час так відмінив ся? Постарів, обносив ся?»

Але гов! Хто ж се панна молода? Хто та, що сидить обік нього на лавочці й похитує головою і з соняшним усміхом приймає гратуляції? ¹⁾ Євген, той, що сидить на б́ерезі, якось не відразу звернув на неї увагу. Все немов хтось заступав її перед його очима. А, тимчасом, дараба пливе, пливе тихо, але швидко, швидше, чим раз швидше. Ось іще видно її білу руку, як підняла вгору чарку. Хто вона? Яке її лице? Ні, дармо натужує очі Євген. Дараба вже минула, віддаляється, немов зісковзує ся по гладкій площі десь у бездонну глибіню. Музика тихне. Тільки задній керманич стоїть спокійний, величний, уродливий, мов мальований, стоїть і, не змагаючи, дивить ся на Євгена. Євгенові здається тепер, що в очах керманича видно якийсь тихий докір. Він своїм зором чіпляється ще того керманича, немов хоче випитати його про щось, та ось у тій хвилі дараба щезає за чорною скелею, за закутом. Євген стоїть хвилину, мов остовпілий. Хоче крикнути, але його горло здавлене, й він не видобуде ніяк голосу. Хоче бігти наздогін дарабі, але його ноги мов приковані до землі. Він стоїть на місці і знов дивить ся в каламутну воду, що пливе, котить ся й раз-у-раз проносить тріски, клубки піни і стебла соломи.

¹⁾ Бажання, вітання

Але ось серед каламутних хвиль мигнуло щось біле, мов колода дерева, свіжо обдерта з кори. Пливе, наближаєть ся. Євген забув уже про дарабу і вдивляєть ся в новий предмет. Ось він уже недалеко берега... Се не деревляна колода, се біле тіло жіноче. Випручали ся мармурові груди з рожево-вишневими пупінками. Розкидані по воді руки, виринає, то знов тоне в воді голова з лицем, піднятим до неба. Хвиля гойдає те тіло, розчісує довге, золотисте волосся. Ось лице до половини підняло ся з води. Очі відчинені, й на них примерз навіки вираз несканованого страху, нестерпної муки. Уста на-пів-отворені, лице бліде, тільки на чолі царює надземний спокій.

І Євгенові здаєть ся, що він пізнав сю втоплену нещасливу жінку. Він скрикнув страшенно й, не надумуючись, кинув ся в воду. Він почував у своїй сонній свідомості певність, що вона вже нежива, що її ніякою жертвою не верне до життя, але проте він чув, що мусить кинути ся в воду й витягти се тіло з тої водяної могили. Зашуміла хвиля, заклекотіла безодня, вода обхопила його зо всіх боків — і він прокинувся.

Він, справді, був мокрий — від поту. Його груди дихали важко; затуманена голова довго не могла прийти до повної свідомості. Тай навіть тоді, коли отряс із себе ваготу сонної змори, коли розтулив очі і прийняв ся пізнавати докладно, де він і що з ним, — навіть тоді важке пригнобленне з його душі не уступало. Бо воно не було наслідком сну, але навпаки, було джерелом, із якого виплила каламутна ріка його сонного привида. Що більше,

чим яснійшою робила ся його свідомість, чим виразнійше почали виринати в душі спомини про те, що було вчора, тим тяжша вагота налягала на душу, тим прикрійший біль він почував десь — здавало ся — на самому дні серця, там, де криєть ся найделікатнійший нерв, осередок усякої чутливости. Він сів на ліжку, його лице поблідло, уста розкрили ся мов до тривожного окрику, а очі, витріщені шпорою, впилили ся в найтемнійший кут його спальні.

XXII.

І йому почали пригадувати ся всі дрібниці вчорашнього вечора, одна за одною, виразно, невмолимо так, як хвиля за хвилею вбивали ся в його душу, мов заржавілі цвяхи. Ось він стоїть, мов остовпілий, пізнавши в тій жінці, (ездонну недолку якої знав із оповідань її чоловіка, — її, свій ідеал, свою Регіну, своє вимріяне щастє, що на хвилинку всміхнулось йому й зараз загасло. Він стоїть і дивить ся на неї з виразом дикого перестрашу. Дивить ся й не бачить нічого, не тямить нічого, тільки в мізку чує якусь ваготу, мов від наглого удару обухом. Чи вона пізнала його в першій хвилині? Чи на її лиці виявило ся щонебудь? Він не міг пригадати нічого. В його вухах мов ножем по склі ріже, лунає солодко-огидливий голос Стальського: — Регінко, то пан меценас Рафалович. То моя жінка...

Вона склонила голову, не мовлячи ані слова.

Її очі звільна піднесли ся на лице Євгена, посто-
яли на ньому хвилинку і з таким самим виразом
тихого здивовання перейшли на лице Стальського.

— Прошу, пане мецenas, розгостіть ся! — го-
ворив Стальський, не завважаючи його остовпіння
й беручи ся здіймати з нього пальто. Тим привів
його до отямлення. Євген роздяг ся і знов упер очі
в високу жіночу постать у простій чорній сукні
без ніяких оздоб, що все ще непорушно стояла
перед ним.

— Слухай, Регінко, — мовив Стальський зо-
всім натуральним голосом, мов би продовжав перер-
вану перед хвилиною щирю розмову, — а я й забув
тобі сказати... А, властиво, не забув, а навмисно
не хотів, щоб зробити тобі несподіванку, ха, ха,
ха! У нас нині сімєве свято. Забула, яке? Але ж,
серденько, подумай! Десяті роковини нашого пер-
шого зближення. Памятаєш? Ну, ну! От я й по-
думав: дай, відсвяткуємо сей пам'ятний вечір! Ро-
ковини такого важного звороту в нашім життю. Про-
шу, жіночко, не хмур ся! Я про все подумав. Будь
ласкава, піди до кухні, там знайдеш усе, чого по-
трібно для нинішнього маленького празника¹⁾.

Регіна все ще стояла непорушно на місці. Євген
настільки отямив ся, що міг спокійно придивити ся
їй. Чи постаріла? Чи змінила ся за ті десять літ
страшної моральної тортури, які прожила в пазу-
рах отсього нелюда?

¹⁾ Празник, це більш ніж звичайне свято; празниками
вуть звичайно храми, на які з'їжджають ся гості зі сусідніх
сіл — у переносному значінні має це слово значіння бель-
кету.

Євген був трохи розчарований. Жінка, що переживала таке, повинна б була виглядати більше нещаслива, більше пригноблена. Регіна не дуже постаріла, навіть поповніла трохи, щоки цвіли невеличкими румянцями, уста були досить свіжі, на лиці ні на чолі ані морщиночки, ані сліду борозни, проведеної внутрішнім горем. Виглядала як багато інших жінок, а її спокій надавав їй навіть виразу якоїсь тупости й байдужности. Се страшенно боляче вразило Євгена; се було так, немов би хтось із віваря, виставленого в його душі, здирав найкращі окраси.

»Так се вона? Вона, моя Регіна, мій ідеал, моє божество?« — повторяв він у своїй душі сотні разів. — »Ну, вона, видно, не дуже нервова, не дуже чутлива. Живе собі сяк, чп так. Не дарма кажуть: жінка як верба, де її посади, там і прийметь ся. Над чистою водою, — то над водою, а на поганому смітнику, — то на смітнику. Вона тут і там буде собі рости, найде собі якесь уподобаннє.«

Тимчасом Стальський крутив ся по покою, приставив до стола пару крісел, добув із комоди гарний обрус і застелив стіл, а потому, обертаючи ся до Регіни, говорив далі тим самим свобідним, солодньким тоном, ще солодшим, ніж уперед:

— Моя люба жіночка дивуєть ся, що я на таке сімєве свято запросив стороннього гостя. Адже так? Ну, пан меценас Рафалович для мене зовсім несторонній чоловік. Адже я розповідав тобі, Регінко, що се мій елев, ще з гімназіяльних часів. О, стара знайомість, стара приятельність... Правда, пане меценас? Він гаряче стиснув своїми долонями й

потермосив Євгенову руку. — О, прошу, прошу сідати! Надіюсь, Регіночко, що коли пізнаєш ближше пана меценаса, то й сама признаєш мені рацію, що любійшого гостя я не міг привести на сьогоднішній празник.

Вона все ще стояла на місці й не зводила з нього на-пів-зачудованого, на-пів-тупого погляду. Стальський підійшов до неї, лагідно всміхаючись, і шепнув їй до вуха:

— Не дурій, ти, комедіантко! Не вдавай ідіотку! Іди до кухні і припилньуй, щоб Онуфрова приладила нам вечерю. Повечеряєм усі троє. А не роби мені комедії, розумієш? Не доводи мене до того, щоб я при чужім чоловіці наробив тобі скандалу.

І він легесенько взяв її за плечі і, вдаючи, немов проводить її до дверей, формально випхав її з покою. Євген, у котрого слух був надзвичайно сильно розвинений, чув серед тиші кожне слово, яке Стальський прошептав жінці. Він аж здивувався сам собі, коли, чуючи ті брутальні слова, зазнав у душі якоїсь пільги. Вони, мов жбух холодної води, вернули його назад до дійсности, показали йому в відповідному світлі ту огидливу комедію, яку грав перед ним Стальський. А вона? Певна річ, йому було жаль її, але на дні душі вставало якесь погане, еґоїстичне, вороже чуттє, немов казало до неї: »Бачиш, бачиш, ось яке ти вибрала! Не мала настільки сили волі, щоб піти за голосом серця, щоб оперти ся тітці, так ось яке запопала!»

Тепер, коли згадує сю вчорашню сцену і свої вчорашні почуття, Євген дивується, як йому серце не трісло при таких пониженню й потоптанню улюб-

леної жінки. Ще вчора рано він не був би допустив, щоб міг бути свідком такого зневажання свого ідеалу. Він був би розірвав, зубами загриз чоловіка, що посмів би навіть думкою зневажити його ідеальну Регіну. А ввечір він чув той огидний шеліт, Стальського — і не рушив ся з місця, і рука його не затиснула ся в п'ястук і не розтовкла йому фізіономії, не здушила горла! Як се могло стати ся? Чи йому загородив дорогу шлюб, що лучив тих обоє людей до купи на нерозривну долю, на нерозривну муку? Здасть ся, ні. Щось иньше спляяло його, параліжувало його волю...

Ся Регіна — то не була його Регіна. То була якась виблїдла, невдатна копія його ідеалу. В неї не було того чарівного блиску, що колись так раптово, безвідпорно заповнив його душу. Від неї — Євген чув се — не виходила та магічна сила, що тягла його й віддавала їй на власність тоді, у щасливі дні їх спільних відвідин у школі гри на фортеп'яні. Йому здавало ся часом, що оте довголітнє життє в такій поневірці скалічило, обезсилило її душу, а иньшим разом він з почуттєм глибокої гіркости вявляв собі, що се його власне терпіннє по розлуці з нею, його власна туга, і скорбота, і жалоба по ній стає муrom між ним і між нею, мов обтернений пліт¹⁾, через котрий не можна переbrати ся, не зранивши ся діткливо²⁾.

А Стальський, тимчасом, сїв насупроти нього й спокійнісенько, мов нічого й не було, почав забавляти його розмовою. Полились потоки звичай-

¹⁾ Тин, загорода

²⁾ Дошкульно (поль.)

них спліток. Чи чули пан меценас? Найстарша дочка пана директора втекла з якимось пенсіонованим підпоручником? А суддю Страхоцького, того ідіота, назначено на повітового суддю в Гумніськах¹⁾ у нашій окрузі вищого суду. А панове Шварц і Шнадельський — тямлять пан меценас? — ті «многонадійні» паничі, що їх за крадіжки прогнано зі судової служби, їздять по селах, ніби то мають агенцію²⁾ краківської асекурації³⁾, а на ділі ваймаються — Господи милостивий, ти один знаєш, чим вони займають ся! Пан прокуратор колись-то аж волоссе на собі микав, читаючи рапорти жандармів про їх справки⁴⁾. Та що, пан Шнадельський — кузен пана президента суду, а пан Шварц був колись канцелістом⁵⁾ у пана президента, і при тім він протезе пані суддихи Могульської — знають пан меценас, тої ординарної Мазурки? Вона б очі видерла кождому, хто смів би на її улюбленого Шварца сказати лихе слово, не то що. І подумайте собі, ті паничі можуть гуляти собі безкарно по повіті, ані волос не спаде їм із голови. Чую, що й коло пана маршалка заскакують, пані маршалковій компліменти правлять, на домашніх баях паннів підтанцювують і все жалують ся на те, що

¹⁾ Містечко в золочівському повіті на галицькому Поділлі

²⁾ Агентуру

³⁾ Відоме в Галичині асекураційне (страховочне) товариство, в якому обезпечували ся (застраховувались) від вогню й українські селяни до засновання «Дністра» у Львові.

⁴⁾ Те, на що звичайно кажуть «зделки» (сдѣлки)

⁵⁾ Канцелярійний урядовець — начальник канцелярії

їм у суді заповідано страшенну кривду, кинено на них галюмнію ¹⁾), не дано їм змоги очистити ся.

— Але, але! — перебив сам себе Стальський. — Я тут балакаю, тай забув ся. А моя пані якось не приходить. Перепрошую пана меценаса. Я за хвилиночку вернусь.

І не ждучи на Євгенову відповідь, Стальський схопив ся з місця й вибіг до кухні. Вернув ся по хвилі, а за ним служниця на таці несла тарілки, накресну платочками шинку, булки, пару пляшок вина, пляшку коняку й кілька чарок. Вона поставила все се на стіл і приняла ся розставляти.

— Йди, йди, припильнуй самовара, — мовив до неї Стальський, — ми вже тут дамо собі раду.

Служниця вийшла.

— Моя пані зараз прийде. Не надіяла ся гостей. Пішла перебрати ся.

— Але ж, пане, — мовив до нього Євген, — мені здасть ся, що ви замість дійсного празника наробите собі і своїй пані сьогодні більше гризоти і клопоту.

— Не бійте ся! — весело мовив Стальський, відкорковуючи пляшку з коняком. — Ось випиймо лшше! Зараз воно инакше буде!

— Ну, але без пані... без властивої соленїзантки ²⁾)... — з якимось болючим заклопотаннем мовив Євген.

— Га, га, га! Се ви гарно сказали! — брутально регочучись, мовив Стальський. — Властива соленїзантка! Га, га! Ну, але так, unter uns ge-

¹⁾ Наклеп

²⁾ Та, що в її честь справляють свято

sagt¹⁾), як вона вам подобаєть ся? Дуже подібна до бідної жертви домашньої тиранії?

В Євгена серце стисло ся й рука засвербіла, але в тій хвилі увійшла Регіна, і увага обох мужчин звернула ся на неї.

XXIII.

Боже! Що вона зробила зі себе! Чи збожеволіла, чи на якусь дивовижу, чи на жарт одягла ся у свою злежану, помяту шлюбну сукню? Біла шовкова спідниця, такий же, штучними перлами зпереду вишитий і білою коронкою²⁾ на грудях облямований станик³⁾, волоссе розпущене, на руках тілистої барви рукавички аж по лікті, на ногах білі атласові⁴⁾ черевики — оттак увійшла Регіна до сальону. Ішла звільна, мов на-пів-сонна, зі спущеними вниз очима, мов, справді, панна молода до шлюбу. Тільки її незаслонене лице супроти сього білого одягу виглядало пожовкле, на шії під вухами видно було зморшки, під очима залягли синюваті тіни. Зрештою, лице її було поважне, задумане.

— Бій ся Бога, Регінко! Що ти зі себе зробила? — скрикнув Стальський, побачивши її в такому костюмі.

¹⁾ Сказавши між нами

²⁾ Мереживо

³⁾ Кохточка

⁴⁾ Оксамитні

— Сьогодні мій ювілей, — промовила Регіна, — десятилітній ювілей мого замужнього життя. Отся сукня — мовила вона, звертаючи ся лицем до Євгена, — була символом мого найбільшого нещастя. Її перед десятьма роками вдягла на мене цюця, що була відмалку моїм злим демоном. В неї, в отсю сукню, вона закляла всіх злих демонів, що мали мучити мене. Вони зробили своє. Десять років минуло (вона при сих словах обернула ся знов до мужа), — мої злі демони або покинули сю сукню, покинули мене, і в таким випадку нинішній день буде новим зворотом у моїм життю й варт того, щоб зустрінути його празнично. Або вони все ще чигають на мене, і, в таким випадку, надягаючи отсю сукню, я визвала їх. Що ж, коли вони тут, коли чигають, так нехай підіймають ся, нехай мучать мене до решти! Я перебула стілько, що крихта більше, чи крихта менше — не чинить для мене різниці.

— Але ж, Регінко, — мовив Стальський, мінячись на лиці, — що се ти говориш? Не компромітуй мене й себе перед гостем, перед чужим чоловіком!

— Пан Євген не чужий чоловік, ані для тебе, ані для мене, — спокійно відповіла вона.

— Як то, ти хиба знаєш пана Євгена?

Так.

Ще з давніших, передшлюбних часів?

— Ми познайомились були на спільних лекціях музики, — поспішив пояснити Євген.

— І ти від того часу не забула пана Євгена? — допитував її Стальський, не звертаючи уваги на Євгенові слова.

— Ні, не забула.

— А, то ти, певно, крихіточку любила його? У вас, жінок, така знайомість, то звичайно рівнозначна з романсиком.

— Крихіточку... ні, — з притиском відповіла Регіна.

— Ах, браво! — радісно скрикнув Стальський. — Дорогий мій! Дозвольте попитати вас як ідеал моєї жінки! От несподіванка! От правдивий празник для мене!

І він кинув ся обіймати Євгена, що стояв, мов оглушений сею несподіваною сценою.

— А я, ідіот, і не знав, що я розлучив колись два закохані серця! Ну, привітайте ся хоч тепер як слід! Регінко! Прошу не женувати ся! Пане мецenas! Я чоловік ліберальний. Борони мене, Господи, щоб я хотів стояти вам на заваді. Але ж прошу!...

І він узяв Євгена за руку, щоб повести його до своєї жінки. В Євгена заклекотіло щось у серці.

— Пане, — прохрипів він, — не маєте права брати мене на глум! Випрошую собі дуже таке поводження! Добраніч!

І, відіпхнувши від себе Стальського так, що сей покотив ся на софу¹⁾, він ухопив свій капелюх і пальто, вибіг на ганок, відтак²⁾ на вулицю. Тут усе ще стояв фякер, якому Стальський забув заплатити, й який справедливо розміркував собі, що другий пан, котрого він віз сюди, швидше чи пізніше, вийде й, певно, заплатить йому. Євген сів

¹⁾ канапа ²⁾ опісля

на фякра й вернув ся додому. Довго потім він ходив по своїм покою, безтямний, мов одурілий від того, що бачив і чув того вечера. Потім машинально роздлг ся й заснув.

А тепер, коли нерви його потрохи успокоїли ся, він силкував ся дійти до ладу з тими споминами.

»Так от де ти, Регіно моя!« — думалось йому. »Ось яка твоя доля! Як то ти зносиш її? Де твої чари, де гармонія твоєї душі, якою ти колись так відразу заплонила мою душу? Чому я вчора не почував її ані крихітки? Чому твоє лице видало ся мені тупим, а твій концепт¹⁾ із тим шлюбним убраннем видав ся мені глупим, уразив мене, мов погана комедія? І чому у твоїх словах брентіло щось нещире, вивчене, не-своє, комедіянське? Регіно, Регіно! Чи ржа великого страждання сточила тебе, чи тільки каламутна хвиля буденного життя сполоскала з тебе ту чарівну краску, яка колись мені видавала ся вогнем твоєї душі? Віддай мені мій ідеал, що ще вчора до вечера яснів у моїм серці, окружений авреолем непорочної чистоти, святости й вічної юности! Віддай мені мою любов, предмет моєї туги! Віддай мені найкращу частину могого «я», згублену там у тому проклятому покою!«

Він схопив ся з ліжка й почав одягати ся. Якась тривога обхопила його. Повітре сеї кімнати давило його, він потребував свіжого повітря, широкого простору, щоб не задушити ся. Але, одягши ся, він почув себе таким безсильним, таким нещас-

¹⁾ видумка, жарт

ним, що мусів сісти на кріслі коло столика. І нараз у його голові забулькотіли нові думи, понесла ся їх течія зовсім у противному напрямі, ніж досі.

»Варвар я! Погань! Нелюд. Адже вона божеволіє з терпіння, сама не знає, що з нею діється! Адже, побачивши мене, вона мов остовпіла, нездібна була слова промовити. Адже він знущався над нею, кожним словом шпигає, кожним позирком ранив, кожним рухом топче її. А я дивлюсь, як вона треплеться й мечеться з болю і смію критикувати її рухи! Я, проклятий естетик, роздобендю¹⁾: сей рух смішний, сей вираз тупий, сі слова недоладні! Боже! Та невже ж у мене нема ані крихітки серця? Невже разом із любовю я стратив здібність до простого людського співчуття?»

Дрож пройшла по його тілі. Пропасниця забігала по нервах. Зуби сціпили ся, і він, ухопивши в обі долоні розпалене чоло, похилив ся над столом. Довго він сидів отак і сам не чув того, коли з його очей долили ся пекучі сльози. Йому зробило ся легше від них, і в міру, як лекшало на душі, — сльози лили ся, капали на стіл, розливали ся калюжками, текли річкою, поки не дотекли до краю стола. Тут вони сперли ся на якийсь час на гострім канті²⁾. Але з очей набігали все нові й нові краплі й доливали річечку, і ось вона перемогла кант і рясним градом крапель бризнула на підлогу. Євген не чув того. В нього в серці робило ся якось холодно, тихо, мов там залягала велика порожнеча.

¹⁾ Розмірковую, не вдаючи ся в почування

²⁾ Гранка

Думки зупинили ся, течія образів у фантазії зупинила ся, воля лежала зомліла.

Голосне стукання до дверей сальону розбуркало його з того душевного зомління, примусило встати з місця й отямити ся. Машинально він обер очі рушником, вийшов зі спальні, замкнув її за собою і, промовивши »прошу ввійти«, наблизив ся до дверей сальону й відімкнув їх.

Двері широко відчинили ся, і в них стояв пан маршалок Брикальський, вистроений, пахучий, усміхнений, щасливий.

— Чи можу ввійти? — запитав, кланяючись.

— Але ж прошу, прошу, — відповів Євген і також легенько вклонив ся.

XXIV.

Пан маршалок стояв хвилину у дверях. Його лице ясніло якимось незвичайним блиском, очі горіли, на устах тремтів щасливий усміх, готовий, бачилось, в одній секундї зірвати ся бурєю й вибухнути веселим, сердешним реготом. Потім він широко простер руки й кинув ся на Євгена.

— Ха, ха, ха! Коханий меценасе! Дозволь, нехай обійму тебе! Ха, ха, ха! Почтыва¹⁾ душе! Ну, дай же поцілувати себе!

І він стискав, майже душив Євгена у своїх обіймах, не зважаючи, що сей з зачудованням зро-

¹⁾ В розумінню польс. росзсіву, себто, чесний, не укр. уштивий, себто, чемний

бив крок узад, хоронячись перед вибухом його щирости, що відкрив уста для протесту й навіть руками силкував ся легенько відсторонити пана маршалка, від якого зовсім не надіяв ся такої інтимности.

— Але ж ні, ні, не пручай ся! Не можу здержати ся! Таку радість, таку приємність, таку розкіш, яку ти справив мені — золота душе! — я мушу, мушу!...

І він іще раз обняв, ще раз притиснув Євгена до своєї груди, ще раз прихилив йому до лица свою напомадовану ріденьку чуприну.

Євген пересплював себе й почав усміхати ся.

— Пан маршалок, як бачу, приходять до мене в подвійно проступному намірі.

— В подвійно проступному? Ха, ха, ха! Зараз видно юриста! Прошу, прошу! В подвійно проступному? Як се маю розуміти?

— Проста річ. Пан маршалок кидають ся на мене дійством — се один проступок, і в додатку хочуть вмовити в мене, що я сам тому причина, що я, так сказати, моральний справник того проступка.

— Чудово! Чудово! Ха, ха, ха! Ну, але жарт набік. Добрий день, пане меценас! Вашу руку! Так. Здорові, дужі, веселі, енергічні — надіюсь, надіюсь... Світ перевертаєте, суспільність реформуєте — так і слід, так і слід. У вас сила — Platz für die Jungen!¹⁾ Нас, що пережили своє — набік! Під ноги старе порохно! Нехай не заваджає!...

¹⁾ Місця для молодих!

— Покл-що — прошу сідати, — промовив Євген, якому пан Брикальський не давав прийти до слова.

— Дякую, дякую. Отже так! Се ваша робітня, — мовив він, переводячи дух і роззираючись довкола. — Даруйте, що вас тут нападаю, таї іще в такій вчасній¹⁾ годині. Був у вашій канцелярії — там замкнено. Сторож сказав мені, що ви ще нагорі. Дай, — думаю собі, — відвідаю того льва в його леговиці.

— Дуже вдячний за честь.

— Але ж навпаки, навпак! Я дуже рад. Здав-на бажав відвідати вас у вашім sanctissimum, у тій кузні, де властиво вковують ся ті пляни...

— Пан маршалок іронізують. Я собі простий адвокати́на. Куди мені до якихось плянів? Як бачите, живу попросту, заробляю на хліб, удержую ся с'як-так при теперішнім порядку й зовсім не почуваю в собі ані сили, ані охоти на суспільного реформатора.

— Га, га, га! Говоріть, паночку, говоріть се кому иньшому, не мені! Я також дещо трохи знаю. Го, го, і очі маю, і вмю ними бачити! А в нас, що стоїмо на вищому щаблі, дуже тонке чуття на кождий найменший рух, який проявляєть ся внизу.

— Чи тільки часом вашої власної дрожі не приймаєте за якийсь страшний і ворожий вам рух? — промовив трохи терпко Євген.

— Ого, пан меценас починають підпускати

¹⁾ Ранній

шпильки! Ну, ні, мене тим не вколете! Я чоловік загартований. Але скажіть, зробіть ласку, що, властиво, за ціль має той ваш дотепний — мушу се признати, що дуже дотепний — жарт із тими хлопами?

— Жарт із хлопами? Не розумію, про що пан маршалок кажуть.

— Ха, ха, ха! — знов розреготав ся пан маршалок. — Отсе правдивий гуморист. »Пустить віда«¹⁾, а сам ані не моргне, ще й удає, будім то нічого й не знає.

— Пан маршалок ставлять мене у клопітливе положенне. Я признаю ся, що дуже люблю »віци« й рад би також посміяти ся, але, їй-Богу, не знаю, про що йде мова.

— Але ж, коханий пане меценасе! — кричав маршалок, знов простираючи до Євгена свої обійми. — Перед вами власник Буркотина й говорить вам про дотеп, який ви зробили з його хлопами, а ви ще вдаєте, що не розумієте!

— А, так! Се про ваших хлопів!

— Так, так! Ха, ха, ха! Знаєте, ми з жінкою вчора реготали ся так! — — Треба вам було чути, з яким обуренням оповідали нам ті люде — — знаєте, вони в нас із-давен-давна привикли — — скоро щонебудь, з усім іти до двора. І з тим... Як тільки вернули ся з міста, зараз до мене. »Просимо ласки панської, ми хотіли би спитати ся, що то за адукат такий. Ми йому віддали свою справу за

¹⁾ Жаргонова інтелігентська фраза, якої вживає укр. і польс. інтелігенція в Галичині, означає стілько, що: »сказати жарт«

ту толоку, а він нам каже: »Ви дурні!«. Так нам казав, їй-Богу! Ви дурні! Що вам, каже, правувати ся з паном за якусь толоку? Що толока варта? Тьфу! Я вам не те скажу. Дайте мені тисячу ринських, а я вам виправую весь панський масток, з будинками, фільварками й лісами«. Ха, ха, ха!

Пан маршалок дуже добре наслідував голос, і вимову, і жести селян, але при останньому слові таки не видержав й розреготав ся.

Євгенове лице потемніло. Відблиск усміху щез із нього, але очі сильно й гостро вперли ся в лице маршалка.

— Пане маршалку, — промовив він спокійним, але твердим тоном.

— Але ж чекайте, чекайте, коханий меценасе! — перервав йому Брикальський, клеплючи його по коліні. — Не потребуєте хмурити ся! Адже я дуже добре знаю, куди стежка в горох. Але я хочу скінчити вам їх промову, — се чудова штука! Ха, ха, ха! »Ая, прошу ласки панської, так нам казав той адукат. Але ми йому сказали: »Пане адукате, ми бідні люде, але на чуже не лакоми. Нам панські добра непотрібні, ми свого пана маршалка любимо й шануємо, а панські добра, то панські, а не наші. А ми з паном маршалком не хочемо правувати ся, і ми з ним погодимо ся, і просмо вас, аби ви нас не бунтували проти нашого пана маршалка. І аби ви нам віддали наші папери й те, що ми видали вам на штемплі¹⁾ й на писа-

¹⁾ Гербові марки

нину, бо ми не хочемо вдавати ся в процеси, бо ми люде спокійні, а наш пан маршалок добрий пан, дай йому, Боже, здоров'я і многа літа!» А що, правда, що добре вирецитували? Так, як ви навчили їх, правда?

— Пане маршалку, — мовив поважно Євген, — дуже перепрошую, але мені здасть ся, що з сям останнім питаннем пан маршалок удали ся на невластиву адресу.

— Як то? Як то?

— Прошу прийняти до відомости, що я не вчив нікого й ніколи брехати, а про се, що мені тут вирецитували пан маршалок, нічогосінько не знаю.

— Як то? Не знаєте? Так се не ви навчили їх сього?

— Надіюсь, що пан маршалок не мають наміру ображати мене такими...

— Але ж, коханий меценасе! Ображати! Вас! Кленусь вам, ми вчора обоє з жінкою, почувши сю вістку від хлопів, зразу реготали ся, а далі задумали ся. А що, чи не ліпше б, справді, зробити так, як нам піддає меценас? (Ми не сумнівали ся, що хлопи говорять із вашої інструкції). Замість правувати ся за те дурне пасовисько — віддати їм його задармо?

Пан маршалок говорив ті слова так собі, ніби знехотя, з виразом щирости в голосі, але його очі впили ся при тому в Євгенове лице і слідили кожний найменший рух, кожду ледви помітну зміну виразу.

— Мене ся справа не обходить зовсім, — холодно мовив Євген, — бо Буркотинці відчора перестали бути моїми клієнтами. Можу запевнити пана мар-

шалка ще раз словом чести, що таких слів, як тут мені передавали пан маршалок, ані подібних слів у таким сенсі, я селянам не говорив. Наша розмова йшла зовсім на иньшу тему.

— А вільно спитати, на яку? — підхопив пан маршалок.

— Дарують пан маршалок, сього я не можу сказати. Коли селяни схочуть, то можуть сказати, я їх до секрету не з'обовязував, але я сам не можу сього сказати. Але коли б мені вільно було порадити панові маршалкові так, по щирости...

— Прошу, прошу!

— То я також порадив би відступити сю толоку селянам.

— Так?

— Справа спірна, нема сумніву, але наскільки я її знаю, селяни можуть виграти.

— Чи справді?

— Се моє переконання, якого я набрав, простудіювавши докладно акти.

— І ви радите мені уступити добровільно.

— Се моя рада. Розумієть ся, коли...

— Коли що?

— Коли се для пана маршалка можливо, — відповів спокійно Євген.

— А то як ви розумієте? Чому б мало бути неможливо?

— На се питання пан маршалок борше могли б мені відповісти, ніж я пану. Ріжні бувають причини.

Пан маршалок устав. Розмова зачинала йому

не подобатись. Він ішов сюди зовсім із иньшим наміром. Він бажав відразу розбити, здемаскувати Євгена, любовати ся його заклопотаннем, коли побачить, що його бунтівницька агітація серед селян відкрита, зраджена тими, кому мала вийти на користь. Для більшого ефекту він навіть прибрехав добру пайку у, справді, наївним та лукаво-підхлібнім оповіданню селян. А, тимчасом, він побачив, що Євгена не так легко збити зпантилику, побачив надто, що його власна брехня відібрала йому значну часть тої певности і смілости, яка була б потрібна для повалення такого зручного противника. Він чув якусь оскомину в душі і длятого встав, попрощав ся як найчемнійше з Євгеном' і пішов.

Євген провів його на сходи й вернув ся до свого покою.

XXV.

Євген ходив по покою й думав.

»Го, го, пане маршалку! Так легко ви не заведете мене в горох. Я знаю вас ліпше, ніж ви мене. Я знаю дуже добре, що вам учора не до сміху було, коли вам селяни передавали мою раду. І сьогодні ви силували ся на гумор, але не додержали до кінця. О, знаю, вам хотіло ся вшпигнути мене в саме серце, показати мені, що ті мужики, добра котрих я бажаю, самі перші зраджують мое довірре, готові видати мене криміналові. Так, се була б для вас найбільша радість; ся думка блиско-

тіла в ваших очах, коли ви входили до цього покою.»

Він живійше почав ходити по покою.

»Дивне те людське серце! Найбільше своє щастє, найбільшу розкіш бачить у тім, щоб завдати другому болючий удар, зробити його нещасливим, відібрати йому віру в людей і надію на ліпше! Адже тільки се побожне бажаннє надавало панові маршалкові при вході сюди такий щасливий, тріумфуючий вид. Він кинув ся навіть цілувати мене! Видно, що «цілованнє Юдино», се якась типова склонність таких серць. Певного рода чоловіколюбє — подати другому прищукровану отруту, серед танцю ввіпхнути йому штилет¹⁾ у серце.»

Він не переставав ходити по покою, і його думки не переставали розвивати ся в песимістичнім напрямі, немов розмотували клубок чорних ниток.

»А мої селяни! Чи, бач, які політики! Дай, мовляв, підчорнимо адуката, оплюємо його й тим купимо собі панську ласку! Чудова перспектива для дальшої праці! Варто для них мучитись і терпіти! Приємно вести їх до бою з тою темною силою, що тільки й чигає на те, щоб нас поодинці схрупати! І то вже в початку таке, при дрібниці, де в мене нема ніякісінького власного інтересу. Що ж подумати про такі випадки, де від заховання секрету могла б залежати моя доля, моє життє! Адже ж вони, не надумуючи ся, з усміхом і без докору совісти пожертвують мене, ще й кепкувати

¹⁾ кинджал

муть: »Що, мовляв, за такий адукат, що звірюєть ся нам з такими річами! Дурневі дурна дорога!»

У нього кипіло в нутрі. Він жбурнув геть від себе книжку законів, яку держав у руці. Грудн дихали важко, від зворушення й болю дух захоплювало, і він зупинив ся біля вікна. Зразу не бачив нічого: розбурхане чуттє заслонювало все перед ним. Але потім його зір прояснів, і він побачив, що просто перед ним, у пустому міському саду на знаній затіненій лавочці сиділа чорна дама з лицем, зверненим до його вікна.

Регіна?

Він у першій хвилі здивував ся, побачивши її. Чого вона? По що? Свіжий удар, нанесений йому маршалком, хоч, бачилось, у першій хвилі не болів, показав ся глибшим, більше болючим, ніж він думав зразу. Сей удар зранив не його особисте почуттє, не ту переболілу й потрохи загоєну рану, з якою він носив ся цілих десять літ, але молоде, свіже й сильне деревце його громадської діяльності, його святу віру в народ, у непропащу моральну силу рідної нації, в її кращу будущину. Тільки помалу, ходячи по покою, він починав відчувати всю жорстокість і болючість сього удару, і в його голові почали клубити ся погані думки, почали виривати ся з уст прокляття. Побачивши в тій хвилі чорну даму на лавочці в саду, він зразу дивив ся на неї з якимось зачудуванням, мов на щось незнайоме, що завадою стає йому в дорозі. Недавня хвиля, коли він над долею сеї жінки пролив невисохлу ще річку сліз — якже ж далека була вона тепер від нього? Що вона йому? Примха,

слабкість волі, сентиментальний порив, соромний серед тих обставин, у яких він живе тепер! І чим вона була для нього в життю? Нічим, дрібненьким епізодом, що заважить хіба за пилину супроти тої широкої, поважної праці, якій він хоче — повинен — мусить віддати своє життя. Тепер якоюсь примхою долі їх стежки ще раз зустріли ся — і що ж із того?« Стрічають ся перехресні стежки на широкому степу таї знов розбігають ся! Таке буде й наше. Що вона мені тепер, і що я їй? Нічого-гісінько. Перелетні тіни, що мигнуть понад долиною й не лишать по собі нічого-нічого-гісінько...»

І він відвернув ся.

Та в тій хвилі почув, як його серце стисло ся, заболіло страшенно, неначе рвало ся в його грудях. Наглим рухом голови він іще раз зирнув на чорну даму, і йому пригадала ся вона у вчорашньому помятому і влечаному шлюбному строю, і її напівбожевільні слова, і признання, що любила його, і її розпущене волосся, і цинічні слова її мужа — і, не тямлячи сам себе, не застановляючись, що і по що, він ухопив капелюх, замкнув за собою покій і вибіг надвір...

XXVI.

Він біг званою дорогою, навіть у думці собі не покладаючи, щоб вона й сим разом могла щезнути, як колись-то. І, справді, вона сиділа на лавочці, все вдивлена в його вікно, немов ждала його.

Коли наблизився, вона не здивувалася й не збен-тежилася, немов ждала його. Коли він тремтячим голосом поздоровив її, вона мовчки подала йому руку, обтягнену чорною нитяною рукавичкою. Він стиснув сю руку — не мав відваги піднести її до уст. Потім станув перед нею й мовчки дивився на неї.

— Прошу, сядьте коло мене, — промовила вона.

Він сів.

— Так от як ми зустрічаємось! — промовив ледви чутно.

— Як вам поводи́ло ся?

— Хорий був.

— Що ж вам було?

— Вас не міг забути.

Вона зупинила ся на ньому довгим поглядом.

— Невже се так дуже боліло вас?

Усе наболіле прорвало ся в його душі.

— Пані, я тисячу разів на день проклинав і благословив вас. Я блукав, мов безумний, шукаючи вас. Я пересилював себе, а проте не міг вирвати вас зі своєї душі. Я доходив до того, що починав вірити в чари, в уроки, які ви мусіли кинути на мене. Я осуджував вас у душі як злочинницю, що зруйнувала моє життя, змарнувала найкращий скарб мого життя, — а рівночасно кланяв ся вам як найвищій святощі мого життя.

— Ваші благословенства лишили ся при вас, — мовила сумовито Регіна, — а ваші прокляття досягли мене.

В Євгена похололо на серці при тих словах.

— Мої благословенства! Пані, звістку про ваше замужжє я тяжко відхорував. Тай потім — кілько разів я нарікав на долю, що дала мені видужати з тої хвороби! Кілько разів моя рука простягала ся до револьвера, щоб одним вистрілом зробити кінець усьому тому. Я опинив ся, мов моряк серед моря без компаса. У мене не стало мети життя, не стало тої остроги, що додає енергії.

— А таки ви нашли собі мету, викресали в душі енергію, — перебила вона йому спокійно, але рішучо.

— Життє бере своє. Чоловік утягнеть ся в ту роботу, а потреба мов погонич із батогом підгонює. Се так. Але ж се невольницьке, під'яремне життє! Се не людське життє! Чи таке то було б наше життє, як би ми були разом! Як би кожда трудність подвоювала наші сили, кожда супротивна хвиля зближувала нас, як би мені підчас праці не капала кров із серця!

— А проте тягнете. І, скажіть по правді, чи сама та праця чим далі не робилась вам дорожшою, не набирала ідеальнійшої подоби, не робила ся вам метою життя — вищою, святійшою, ніж усе те, що ви могли б були найти зо мною?

— Пані, звідки таке порівнання? Як я можу порівнювати щось із тим, чого не знаю?

— Ну, то киньте набік порівнання, а скажіть просто! Адже ж у своїй праці ви нашли собі мету життя. Я чула дещо про вашу роботу, а дечого догадую ся. Ви Русин, а Русини вперті на своєму. Ви чоловік із чуттєм, значить — ідеаліст. Я певна, що ви маєте вищі цілі перед собою,

силкується іти вгору і вести інших за собою. Адже так, правда?

— Так.

— Значить, я не помилялась у своєму чуттю. Значить, мої молитви і сльози не пропали марно.

— Ваші молитви і сльози?

— Так. Мої молитви і сльози. Слухайте, Геню! Дозвольте, що буду говорити до вас так, як говорю що-дня і що-вечера у своїх самотних думках отсе вже десять літ. Тепер... після вчорашнього... я чую ся свобідною супроти вас. Ви бачили моє життя — і я можу сказати вам усе. Тямте нашу останню розмову там, у Львові, на вулиці? Тоді, коли ви перелякали ся, чи я не хора. Знаєте, мені тоді пройшло по душі дійсне прочуття моєї будучої долі. Коли я побачила, як цюця змірила вас своїм згірчним поглядом... Ні, не згірчним, а було в тім погляді щось таке погане й ненависне... тямте, я вся похолола й мало не впала. Се все від того погляду. І тоді вперше по моїм серці пройшло щось таке, що я зрозуміла євангельські слова про меч, що мав пройти серце Матері Божої. Я вирвала ся від вас майже силою, а коли покинула вас, то аж тоді почула, як гаряче, як невимовно я люблю вас. Бачите, говорю се спокійно. Адже ж я небіжка для вас... нас ділить могила, могила — то спокій.

— Пані! — скрикнув Євген, в котрого серце рвало ся при тих словах.

Та вона рухом руки заставила його мовчати й говорила далі:

— І тоді ж я зрозуміла, що не побачу вас більше, так, що сцена, яку зробила мені потім цьоця, не була для мене несподіванкою. Може бути, що я занадто скоро піддала ся цьоциному наказові, — ну, та за се терплю тепер. Се своєю дорогою, та що се вас обходить! Але вночі, замкнувши ся у своїм покоїку, я кинула ся на долівку перед образом Пречистої — можете мені вірити, Геню, не маю ніякого інтересу грати перед вами комедію... небішки загалом кепські комедіянти!... Я кинула ся на долівку й довго молила ся, плачучи гарячими слізьми. »Мати Божа, — молилась я, — »дай, щоб я була для нього найвищим, найкращим, чим тільки може бути жінка для мужа! Щоб я йому була поміччю у пригоді, потіхою в горю, захоотою до всього доброго! Щоб я вела його до всього, що високе й чесне. І коли я сама нездала на се, занадто низька, занадто буденна, занадто нездібна, то знівеч мене, відкинь як нездалий знаряд, а вложи йому в серце мій образ і надай йому силу, і блиск, і чарц, і нехай він веде його й підносить туди, куди я сама не сягну«. Бачите, Геню, і Пречиста вислухала мене. З ваших слів я переконую ся, що я не дармо молила ся і плакала. Ви жалуетесь, що не могли забути мене. А я певна, що се власне була та провідна зізда, що не давала вам заснути спокійно, не давала заблукати ся в темряві еґоїзму, вела вас усё вище та вище...

В Євгена бризьнули слъози з очей. Він ухопив її за руку.

— Панї, досить того! Ви рвете моє серце.

Кожде ваше слово наново показує мені, як багато я стратив, тратячи вас.

— Ну, що там про се говорити! — мовила Регіна, всміхаючись сумовито. — Бачите, я стара баба, а перед вами ще світ широкий. Вам життє всміхаєть ся.

— О, чудово всміхаєть ся! — гірко скрикнув він. — Ні, пані, дозвольте й мені сказати вам правду сказати те, з чим я прийшов сюди, побачивши вас.

Вона вважно поглянула на його лице.

— Догадую ся, що ви хочете сказати, — мовила, бліднучи на лиці.

— Ви бліднете, пані?

— Ну, говоріть, — мовила вона ледви чутно.

— Про ваше життє знав я не відучора. То значить, про життє пані Стальської. Бо се мені ані у сні не ввижало ся, щоб пані Стальська, то були ви. Але проте, як жиєть ся пані Стальській із мужем, знав я давно з уст самого пана Стальського. І коли вчора побачив, що пані Стальська — се мої святощі, найдорожший скарб моєї душі, моя Регіна, се ви, пані, коли я переконав ся, що пан Стальський не переборщив у своїм цинічнім оповіданню, коли сьогодні отямив ся трохи від того страшного удару й коли при тім добрі люде поквапили ся зараз же посолити мою свіжу рану Пані, ви відвертаєте ся?

— Говоріть, говоріть, — мов у сні прошептала Регіна.

— Слухайте, пані... Слухай, Регіно! Хто се сказав тобі, що ти небіжка для мене? Хто сказав

тобі, що нас ділить могила? Нас ділить фікція, а не могила. Лише крихітка доброї волі, крихітка зусилля — і тої фікції нема між нами. Літа минули — що ж, минули однаково для тебе, як і для мене. Обоє ми постаріли ся. Але проте ми не старі. А любов творить чуда. Вона відмолодить нас. Вона загоїть наші довголітні рани, покрие муравою забуття могилки наших молодих бажань, окрасить їх новим, хоч пізнім, але запахущим цвітом. Слухай, Регіно! Ніщо ще не страчене для нас! Любиш мене? Віриш у мене?

Він держав обі її руки, стискав їх у своїх гарячих долонях. Вона сиділа бліда, сумна й не гляділа на нього.

— Регіно, серце моє! Незабуття моя! Невже горе зламало тебе так, що ти перестала вірити сама в себе? Невже всяке бажання і всяка надія щастя замерли у твоїй душі? Озови ся! Скажи слово! Зірви ті огидливі пута, якими сковано тебе. Адже ж я не вірю, щоб ти вважала святим і шановним те, що було для тебе десятилітньою нелюдською тортурою! Подай мені руку! Я все віддам тобі. Покинемо сей гóрод, сей край... Світ широкий! Подамо ся геть, хоч би за море. Я здоров, сильний, повний віри, а при тобі моя сила й віра зросте вдесятеро. Не згинемо! Заробимо собі на життє. Виборемо в нього все можливе. Видремо в нього, що тільки дасть ся, з того скарбу людського щастя, який був призначений для нас...

При останніх словах Регіна затремтіла й підвела лице, мов нараз прокинула ся зо сну.

— Призначений для нас! Ти читав у книзі при-

значення? Ти знаєш, чи, справді, було для нас призначено щось иньше, ніж те, що маємо?

— Регіно, се не відповідь на моє питання! — скрикнув він уражений.

— Слухай, Геню, — оповідає мені про свої процеси. Я чула, як тебе хвалять, що ти один із найліпших адвокатів у краю. А дехто жалує: що за шкода, такий добрий адвокат, а пустився на хлопського оборонця! Знаєш, коли я чую такі похвали й такі нарікання, то в мені аж серце росте.

— Регіно! До чого се все веде? Остогидло мені адвокатство! Остогидли мені і хлопці, і пани, і суди! Скажи слово, Регіно, — одно слово, і ще сьогодні покинемо се прокляте гніздо, будемо вільні, будемо щасливі.

— Краденим щастем, так?

— Що там! Слово, пусте слово!

— Геню, Геню! Не говори того! Адже ж тут подвійна крадіж. Ти вкрав би мене від мужа, а я тебе від твого діла, від тих нещасних, віками кривджених людей, що потребують тебе, що — нехай і так — не вміють оцінити тебе, але мають право до твоєї праці й помочі. Не бійся, вони пізнають тебе, і підуть за тобою, і віддячать ся тобі. А я — що я? Тепер у хвили розворушення ти бачиш у мені не те, що дійсно сидить перед тобою, а свій ідеал, той образ, який ти вилеліяв у своїй душі. А за день, за два прийде розчарування, запал остигне, око загострить ся на мої хиби, і наше крадене щасте перемінить ся на нову тюрму, нові кайдани.

— Регіно! Не говори так! — скрикнув Євген.
— Я вже не дїтвак. Давно відвик віддавати ся

ілюзіям і йти за хвилими поривами. Те, що говорю — вплив моєї незломної постанови, мого щирого чуття. Скажи слово, одно слово! Адже я знаю, що ти любиш мене. Твої очі говорять мені, що бажання щастя й любови не вигасло у твоїй душі. Так чого ж отягати ся? Що нас вяже до сього гнізда? Люд? Хяба ж і за морем я не знайду люду, свого люду, для якого зможу працювати, і який таксамо потребує моєї підмоги? Голубочко моя! Бідна мученице! Не муч і себе, й мене! Адже ж я й так не зможу жити тут, знаючи, що ти близько мене і в такім положенню, з такім чоловіком! Що́ кождий день твого життя, то мука, то терпінне, пониженне, зневага! Адже ж я або втечу відси сам, або вдурію, або допущу ся якогось злочину! Регіно, Регіно! Змилуй ся наді мною й над собою!

Лице Регіни при тих словах поблідло ще дужше, було бліде мов полотно. В губах не було ані кровинки, і вони тремтіли мов два бліді рожеві листки від вітру. Її груди дихали важко.

Нараз вона встала з лавки, наморщила чоло й, обертаючи ся до Євгена, промовила:

— Пане, я шлюбна жінка... чесна жінка. Мені не випадає слухати таких промов. Бувайте здорові!

І, не подавши йому руки, вона пішла геть, не озираючись.

XXVII.

— Завтра маємо аж три терміни в гумниськім суді, — мовив до Євгена конципієнт, подаючи йому до перегляду цілу пачку ріжних актів.

— Які терміни?

— Два досить важні, у ґрунтових справах. Третій — крадіж, але може мати певне значіннє, бо справа потрохи на політичнім підкладі. Одна партія в селі хоче позбути ся немилого їй члена громадської ради й заденунціювала його за якусь крадіж. Найгірше те, що судить Страхоцький.

Євген кивнув головою, переглядаючи акти.

— Надто треба б там побрати деякі інформації, виписи з ґрунтових книг і з реєстратури. Як пан мецenas думають, чи маю їхати сьогодні й підночувати в о. Зварича, чи аж завтра досвіта?

— Я сам поїду, — промовив Євген.

— Пан мецenas поїдуть? — не без зачудування запитав конципієнт, що привик був досі сам їздити на такі »дрібні« терміни.

— Поїду. Мені треба поговорити з о. Зваричем, а з поворотом заїду до Буркотина.

Він задзвонив. За хвилю ввійшов Баран і мовчки став коло дверей канцелярії.

— Слушайте, пане Баране, будьте ласкаві замовити мені фякра. Так на п'яту годину вечера щоб був готовий. Скажіть, що поїдемо до Гумниськ. Ночувати будемо в Бабинцях. Розумієте?

Баран кивнув головою, всміхнув ся і стояв на місці.

— Ну, що? Маєте ще що сказати?

— Пан мецenas самі їдуть?

— Сам.

— То, може, треба чотири коні?

— Чотири коні? А вам що таке? По що чотири коні?

— Ну, я думав...

— Прощу вас, не думайте нічого, але йдїть.

Баран похитав головою, мов щось не хотїло помістити ся йому в голові.

— То вистачать два?

— Вистачать, вистачать.

— Але конче мусять бути чорні, правда?

Євген зірвав ся з місця й наблизив ся до Барана — не з гнїву, але з зачудування, бажаючи заглянути йому в очі. Конципієнт голосно зареготав ся.

— Що вам, пане Баране? Длячого вам здасть ся, що мусять бути чорні?

— Ну, я так думав.

— Але відки приходите до такої думки?

— Ну, чую, що пан мецenas самі їдуть...

— Так що з того?

Баран вибалушив на нього свої очі з виразом тупого нерозуміння. Євген лагідно поплескав його по плечу.

— Ні, ні, пане Баране, мені про те байдуже, чи коні чорні, чи білі, щоб тільки добре бігли й щоби бричка була добра. Прощу вас, ідїть і замовте, і зробіть усе, як треба.

Баран вийшов, усе ще похитуючи головою, мов сам собі не вірячи.

— Що се з ним? — питає Євген конципієнта.

— Не розумію.

— Видно, в його голові щось засіло. Він на-
тякає на щось, а не хоче сказати.

— Я заходив до нього пару разів до його хати,
— все клячить перед образом і молить ся. І очі
в нього мов заплакані.

— Чи не ходить він на ту єзуїтську місію? ¹⁾
— запитав Євген.

— Розумієть ся, що ходить. Здаєть ся, минулої
суботи сповідав ся перед Єзуїтом. А підчас одного
казання дістав напад у епілепсії — на фіякрі його
привезли.

— Доведуть хлопа до божевілля, от що! І так
доводять баб до гістерії, до галюцинацій, до того,
що їдять землю та морять ся голодом. А сьому бідо-
ласі не багато треба, щоб зовсім збити його зпан-
телику. Припускаю, що Єзуїт наговорив йому вся-
кої всячини і ще й покуту завдав за те, що слу-
жить у Жида.

На тім розмова ввірвала ся. Євген засів до своєї
роботи. Він вибирав ся на кілька день із дому;
треба було дещо зреферувати, дати диспозиції кон-
ципієнтові й писарям.

В пятій на подвірре заїхав фіякер. Євген був
у своїм покою й кінчив пакувати ся. Застукано
у двері, і ввійшов Баран.

¹⁾ Місії або відпусти владжують ся часто в католицькій
церкві: тоді вірних сповідають, і сповідь така має більше
значіння, ніж звичайна (це щось наші проці)

— Прошу пана меценаса, фякер заїхав.

— Хто їде?

— Берко... рудий Берко, той, що з паном конципієнтом усе їздить.

— Добре, добре. Ну, а коні чорні?

Євген, усміхаючись, зирнув на нього, але Баран дивився на нього поважно, якимось суворо й мовчав.

— Слухайте, пане Баране, — мовив Євген. — Ну, скажіть по щирости, по що ви питали мене про чвірку і про чорних коней?

Баран уперто вдивлявся в його лице, немов би хотів там вичитати щось таємне, а потім, озирнувшись поза себе, промовив майже пошепки, зо страхом:

— То ще не настав час?

— Який час?

— Що ви маєте їздити по краю чвіркою чорних коней.

— Я? Що ж я маґнат який?

— Е, що там маґнат! — згїрдно мовив Баран. — Чвіркою чорних коней... Їздити по краю і збирати народ... І накладати свою печать на тих, хто ввірять у вас...

Він говорив ті слова звільна, з притиском, немов повторяв вивчене на-пам'ять.

— Що се ви говорите? — дивувався Євген.

— Пан лїпше знають, що я говорю, — мовив Баран, не зводячи з нього очей.

— Та по що б я мав те все робити?

— Пан лїпше знають.

— Але за кого ж ви вважаєте мене, Баране?

— За того, ким пан є на правду.

— А хто ж я такий?

Баран перехрестив ся і, видимо збираючи ся з усею силою свого духа, сказав твердо:

— Антихрист.

В Євгена похололо на серці — не від сього слова, а від того виразу божевільної певности, який було видно на Барановому лиці.

— Але ж, Баране, бійте ся Бога, що вам приснило ся! — мовив він лагідно. — Я хрещений чоловік, такий, як і ви. Відки мені до Антихриста?

— І Антихрист має бути хрещений, тільки фальшивим хрестом.

— Але відки ж ви се знаєте, що се власне я?

— Знаю, відки знаю.

— Ні, не може бути, щоб ви се самі виссали в пальця.

— Певно, що ні.

— Значить, вам наговорив хтось.

— Наговорив, чи не наговорив... А сказав такий, що мусить се знати.

— Ну, хто такий? Скажіть, не бійте ся. Я не скажу нікому.

— Не скажете? Ану, заженіть ся Божим імям.

— Йй-Богу, не скажу.

— Ну, так знайте... Отець-місіян мені сказав, — прошептав Баран із виразом великого страху на лиці...

Євгенові досить було не до сміху, але, почувши сей Баранів секрет, він не міг зупинити себе, щоб не зареготати ся.

XXVIII.

Увечір того самого дня Баран стояв близько дверей Ваґманової спальні, держачи капелюх у руці. Ваґман сидів на простому деревляному кріслі край старого бюрка, купленого десь на ліцитації¹⁾ і поокованого залізними штабами. Кождий сторож його камениць був обов'язаний що-найменше раз на тиждень здавати йому реляцію²⁾ з усього, що діяло ся в домі, що чув і бачив. Се була його поліція.

— То, кажете, з Буркотина хлопи? — допитував Ваґман у Барана. — Напевно, з Буркотина?

— Та напевно. Я говорив з ними, як вийшли від адвоката.

— Ну, і що ж казали?

— Кляли нашого адвоката. Казали: видно, пан підкупив його, бо хоче запропастити їх справу. Казали, що відібрали свою справу від нього.

— Ова! Ова! — цмокнув Ваґман. — Ну, і що далі?

— А нині рано сам маршалок був.

— Що?

— Сам маршалок. Чвіркою заїхав. До адвоката ходив нагору.

— Ова! — скрикнув Ваґман, чудуючись.

— Балакали щось, але не дуже довго.

— Ну, ну!

¹⁾ гл. стор. 97.

²⁾ Звідомлення, давати доклад

— Маршалок вийшов, а по якімось часі адвокат вибіг що-духу й довго балакав щось у міськім саду з якоюсь панею. Я дивився крізь шпару¹⁾ в паркані, але розмови не міг чути.

— Що то за пані?

— Якось не міг пізнати. Так щось на Стальського жінку подібна.

— Стальського жінка? Плакала перед ним?

— Ні, не видно було. Говорили живо, далі вона встала ніби загнівана й пішла, не прощаючи ся з ним.

— Гм! Гм! Ну, і він поїхав?

— Поїхав у пятій на термін до Гумняськ. У канцелярії казав, що буде ночувати в отця Зварича, а з поворотом буде в Буркотині.

— Ага! Ну, ну. А що ще чувати?

— Та нічого.

— Не був ніхто у вас?

— Був пан Шварц.

— Хто? Пан — —

— Пан Шварц. Той, що з суду нагнали.

— А він чого хотів?

— Питав за вами.

— За мною?

— Так. Питав, чи буваєте часом у нашого адвоката.

— А ви що сказали?

Я сказав, що ні.

— А на що йому треба се знати?

— Не знаю.

¹⁾ Щілину

— А про адвоката не питав нічого?

— Та питав. Чи багато людей до нього приходять? Чи він ночує дома, чи пізно приходиться уночі? Чи бувають у нього які дівчата? Чи приймає гостей?

— Треба пильнувати ся того панича. Як буде вас іще що розпитувати, на все кажіть: не знаю, не бачив, не чув.

— Він казав, що розвідує все се не для себе, а для пана старости.

— Що? — аж скрикнув Ваґман, схопив ся з крісла й почав ходити по тїснім покою. Потім, зупиняючись перед бюрком, мовив немов сам до себе:

— То байки. Найліпше не бояти ся їх.

І, обертаючи ся до Барана, він дав йому кільканацять центів і мовив:

— Не бійте ся нічого. Він тільки страшить вас. Анї староста, анї Шварц не зробить вам нічого. Кажіть: не знаю, не моя річ — тай по всьому.

З тим і вийшов Баран від Ваґмана. Він так привик говорити своїому господареві всю правду, ще тепер почував правдиву грижу сумління, за таївши перед ним найважнійшу подію минулого тижня, свою сповідь у отця-місіонаря й одержану від нього звістку, що адвокат, який живе під одним дахом із ним — се Антихрист у власній особі, що він незабаром почне збирати народ і печатати всіх своєю печаткою, і всі попечатані пропадуть навіки. Ся звістка страшенно мучила його. Він майже що-ночі в часї молитви діставав нападів епілепсії, а в полудне від дванацятої до першої »мусів« від-

бути варту перед адвокатовими вікнами. В його хорій голові чим раз більш утверджувала ся думка, що він мусить пильнувати сього ворога Христової віри, мусить у-пору остерегти перед ним людей. Але про все те говорити Вагманові він не важив ся — адже Вагман невірний Жид, готов висміяти, а, може, навіть нагнати його зі служби. Нинішнє поводженне адвоката, коли він виявив йому своє підозрінне, не розвіяло його певности, а сміх адвоката на згадку про отця-«місіяна» видав ся Баранові якимось страшним, пекельним сміхом і проняв його морозом.

— Так і є! Се несамовитий чоловік! Не даром мене при нїм так щось за серце стискає. І запах якийсь від нього йде — зовсім, як сїрка. І очі в нього... Треба пильнувати його! Баране, не дай ся!

І, чуючи в кишені кільканацять центів, він зайшов до шинку, щоб випити на відвагу. Горілка прогонює погані думки.

В шинку було кілька гостей — міщан і міщанок, що сиділи за столом, пючи пиво з гальб¹⁾ і голосно розмовляючи. Баран підійшов до шинквасу й велів дати собі чарку горілки. Поки він пив її, зі сусідньої кімнати виглянув Стальський.

— А, Баране! — гукнув він. — Добрий вечір!

— Дай, Боже, панови здоровля! — відповів Баран, обтираючи вуса від горілки.

— Ходи, но сюди, я щось маю тобі сказати!

¹⁾ Склянка на пів літри (нім. halb — пів

— Е, що там казати. Найліпше, як би пан казали от шинкареви дати ще одну шнапатирку¹⁾),

— Ну, а ти що думаєш, не скажу? Ходи сюди!

Баран увійшов до сусіднього тісного закамарка, де був тільки один стіл і два ліжка. Стальський сидів тут сам один, пючи пиво.

— Сідай. Що будеш пити? Пиво, чи горілку?

— Е, або то я пан, щоби пити пиво? По чім мені пити пиво? Я простий чоловік, випю горілки.

— Пане Елькуню, прошу дати квартиру, але доброї, чистої житної, з анижем²⁾).

Баран сидів, понуривши голову.

— Чого зажурив ся? — питав його Стальський.

— Ет, пане, кождий має свого червака, що його гризе.

— Залий бестіяльного! — мовив Стальський, ставлячи перед ним горілку й наливаючи чарку.

Баран випив.

— Ось солений ріжок³⁾), закуси.

Баран розламав ріжок і почав звільна хрупати його.

— Ти гніваєш ся на мене, Баране?

— Я на пана? А за що?

— Ну, то добре, що не гніваєш ся. А що ваш пан адвокат?

— Виїхав сьогодні. До Гумніськ на терміни.

¹⁾ Від слова шнапс — горілка

²⁾ Ганус, анис

³⁾ З пшенишного тіста, в формі палочки або рога, звичайно посипане сіллю

— Так? А то що таке? Досі не їздив, а тепер нараз...

— І мене се здивувало. Знають пан... Пан говорили, що знають його змалку. Як пан думають, самовитий він чоловік, чи ні?

— А то як ти думавш?

— Та я ходив до сповіди до ксьондза-Єзуїта. А ксьондз-Єзуїт питають мене, де я служу. А я кажу, що в Вагмана за сторожа. А ксьондз далі: а хто там живе в тім домі? А я повідаю: ті й ті. Отже як ксьондз-Єзуїт не всяде на мене! То не досить, що служу в такого Жида, що гірший від Юди Скаріоцького, ще й usługую такому адвокату, що є правдивий Антихрист, що хоче перевернути весь порядок на світі. То я подумав собі: спитаю пана офіціала, може, пан знають.

— Що ж, небоже Баране, — ксьондз-Єзуїт, певно, на тім ліпше знасть ся, ніж я. Се так. Ще перед кількома днями я, може, був би сміяв ся з того. Але тепер...

— Що, ви також переконали ся? — спішно, пошепки спитав Баран.

— Переконав ся—не переконав ся, але хотів би переконати ся, і на се потребую твоєї помочі.

— Ну, що, що?

— Бачиш, запросив я його вчора ввечір, на свою біду, до себе до дому. І що ж ти скажеш, прийшов і відразу збаламутив мені жінку.

— Як то збаламутив?

— Та так, що я сам не розумію. І слова до неї не мовив, тільки подивив ся — і жінка здуріла. Всю ніч не спала, а все ходить по покою й гово-

рить, ніби сама до себе. Тільки й чути: »Слухай, Геню«, та »Слухай, Геню«. Що вже я вговорював, щоб ішла спати — де там! Ходить, як одуріла.

— Господи! — з переляком крикнув Баран. — Адже ж, очевидно, нечиста сила.

— Та бою ся, чи не очарував він її так, як то знаєш, буває, що жінка тікає від чоловіка, біжить за ним, забуває сором і все.

— Очарував! Очарував! — шептав Баран, киваючи головою.

— Кажеш: очарував? Хиба ти знаєш що?

— А вже ж знаю. Адже сьогодні перед полуднем розмовляли обоє отут, у саду.

— В саду? Прилюдно?

— Ну, в саду було майже пусто. Я дпвив ся кризь шпару в паркані. Поговорили й розійшли ся.

— А вона до нього до покою не ходила?

— Ні.

— Слухай, Баране! Ось тобі від мене маленький завдаток (і Стальський втиснув йому в долоню срібного ринського), допоможи мені в тій справі. Як ще раз зйдуть ся — чи вдень, чи вночі, в себе, чи де — дай мені знати. Я тобі віддячу ся.

— Та добре, — мовив Баран, ховаючи гроші.

— Але нікому не кажи, що я просив тебе!

— Розумію, розумію.

— А як що до чого, то скоч до мене до канцелярії, а як мене там нема, то до дому, по дорозі заглянь сюди. Я конче бажав би захопити їх разом.

— О, захопите, захопите! Вже як він старший над чортами, то над жінками тим більшу має міць. Адже жінка — чортівське насінне, то й сама

липне до такого. О, будьте певні, я вам допоможу
заснати того смаку, якого я й сам заснав. Ваше
здоров'я, пане!

XXIX.

Ходить осінь по долині і снує свої сіти. Обснувала димами гори, заповнила мрякою яри, потягла ся сірою курявою за течією рік і потоків, вішаєть ся по гиляках дерев, суне туманами по шляхах, облягає цілими колюмнами села, досягає бовдурями до неба. Під її дотиком тихнуть голоси, співи та викрики, жовкне листє, стулюєть ся з болю й жалю за минулим. Вона закриває перспективи, відбирає ясність, оживлює сумніви та знеохоту.

Євгенові здаєть ся, що її головне джерело в його серці. Так добре відповідає весь сей сірий, мокрий, тісний та холодний кругозір настроєві його душі.

Звільна котить ся бричка по ослизлій дорозі. Мірно киваєть ся рудий Берко на козлі. Він не дуже то поганяє своїх коненят, бо вже недалеко до Бабинець, а в Бабинцях нігліг. Звільна похитуєть ся у бричці Євген, накинувши на себе дорожню бунду¹⁾ з капузою. Перед ним і довкола нього все застелене мрякою, тільки де-де просунуть ся поуз нього придорожні верби, що у мряці

¹⁾ Зверху суняна довга одежа; звичайно ще й капуза буває на ній, рід мішка, який звисає поза плечима й накидаєть ся на голову, як надворі зимно або дощ (кобеняк)

і в вечірній сутині виглядають як великі стоги сіна; листя ще не пообпадало з них, але висить непорушно і мов обліплене густою мрякою. А далі поза вербами нічого не видно. Поле пусте, далекі ліси щезли. Думка не хоче летіти в далечинь і вертаєть ся, наче втомлена пташка до гнізда.

А в тому гнізді пусто, холодно! Вилетіла з нього золота пташка, вилетіла й не вернеть ся ніколи.

Тільки тепер серед безлюдного поля, серед сього сумовитого краєвиду Євген почуває, що повна свідомість і застанова вертаєть ся йому. Тільки тепер він пізнає, що все те, що він робив перед від'їздом, робив механічно, майже безтямно. Він ходив і обідав, розмовляв і писав, сміяв ся мов сам не свій, половиною своєї душі, коли тимчасом друга лежала мов оглушена важким ударом. Тільки тепер вона починає прокидатися.

І Євген починає розуміти, що він отсе сьогодні перебув якийсь важний, рішучий момент, перейшов кризу важкої хвороби, в якій по довгих болях наступив пароксизм, потім глухе знесилення, а потім — не знати, чи піде виздоровлення, чи смерть.

Але Євген чує себе поки-що досить далеким від смерті і, в міру, як над вечір небо насуваєть ся чим раз тяжшими хмарами, і вся країна чим раз більше затемнюєть ся, в його душі робить ся чим раз яснійше, думка чим раз свобіднійше розвиває крила.

Який широкий круг чуття перебув він сьогодні і з якою шаленою шкороістю! Адже ж тепер він чув себе таксамо далеким від тої хвилі, коли проливав сльози над долею Регіни, як і від тої,

коли під впливом розмови з маршалком, зневірений у своє діло і в свій народ, готов був кинути все, віддати все для неї. Тепер йому майже не хочеться вірити, щоб се все було правда, щоб досить було одного її слова, і він у сій хвилі був би, може, лагодився в далеку дорогу, кудись на край світа. Йому робить ся страшно, як чоловікові, що у сні ходив по гзимсі¹⁾ височенної вежі, а потім на-яві з жахом глядить на той гзимс, і, на сам його вид, із безпечного низу, почуває заворот голови.

Він у отсій хвилині почуває вдячність для Регіни, що не використала сю хвилю його слабощів, як була б зробила всяка иньша на її місці. Для чого вона се зробила? Які льогічні, чи чуттєві причини довели її до такого наглого, різького розриву з ним, сього він не береться вьяснювати, се якось навіть не підпадає під його увагу. Перед ним тільки мелькає її бліде лице, її досить негарно отворені уста, з яких видітають останні слова, її гордий рух, що не дуже то припадає до її зламаной постати. І все те хоч не перестає боліти Євгена, але болить не тим гострим болем, що в першій хвилі, а якось тихо, одностайно, як затулена рана, що починає гоїти ся. Євген пильно вдивляється в придорожню березу, покриту жовтим, декуди пурпурово-червоним листем, що, обтяжене краплинами мряки, облітає звільна, ненастанно. Коли ся береза почуває який біль при обпаданню сього листя, то се, мабуть, буде біль, подібний до того, який він почуває тепер. І в його душі вяне щось, обпадає,

¹⁾ карниз, примурок

відриваєть ся й гине, щось таке, що було красою, й пишнотою, й радощами, але тепер пережило свої дні. Се вяне його молодість із її ілюзіями, й поривами, й безумним коханням. Те, що прийде тепер, не буде вже ні таке блискуче, ні таке ніжне, ні таке радісне. Що воно буде — не знати, але в усякім разі буде щось иньше.

Перед його очима потягли ся села, бідні, сірі, з головатими вербами при дорозі, з обломаними садками, болотяними вигонами, обскубанними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами. З-давен-давна він привик, що його серце стискаєть ся при візді в руське село, навіть у пору, коли воно пишасть ся в весняному цвіті вишневих та яблуневих садків або лежить тихо, вигріваючись у літньому сонці. Так немов якась важка мелянхолія сидить під воротями кожного села сірою жебрачкою й незримо чіпляєть ся за його полу. А тепер, у осінній слотавий вечір, ся мелянхолія ще важче налягає на його душу. Пусто і глухо по селах. Де-де зі стодоли чути ритмічний клекіт цїпів; де-де скрипить надкряничний журавель, тягнеть ся, бродячи в густім болоті, космата худібка до водопою, їде парубчак на маленьких кониках охляп і лїново поганяє худобу, з подвірря чути запізнене тріскотання терлиці. Навіть обороги високі, повні сїна і снопів, не розвеселяють душі. Ось посеред села мурована коршма з широкою заїздовою брамою, отвореною наростіж, мов темна, вічно-голодна пащека, готова проковтнути всі ті здобутки важкої цілорічної праці. З її вікна взирає бородате, здорове лице арендаря, й Євгенові пригадуєть ся завтрішній тер-

мін, де арендар стає за свідка проти одного з найчеснійших селян, помовленого¹⁾ за крадіж — один із тисячних епізодів вікової боротьби між отсею темною пащекою й селом. А ось і двір на горбі, оточений вінком високих ясенів, що ледви мріють, огорнені мрякою, мов велитні в сірих широких плащах. Але двір білієть ся крізь мряку, мов білі зуби якогось величезного звіря, все готові гризти, калічити і смоктати кров. А он під брамою купка селян — ще обпалених сонцем від літа, але вже скулених, обдертих, присілих порохом, виголоднілих. Стоять із шапками в руках, видно, ждуть пана «жонци»²⁾, чи прийме завтра на роботу до молочення або до горальні³⁾ — хоч по п'ятнацять крейцарів денно. Коли Євген переїздив попри них, вони всі, мов на команду, низенько поклонилися йому, хоч, певно, ніхто з них не знав його. «Пан» — а вони з-віку-правіку привикли низько кланятися всякому панові; се одинока «наука», одинока «цивілізація», яку передав їм двір. Євгенові пригадався віршик Боровиковського «Цар природи», і в його голові мов джміль почали ненастанно брехати його кінцеві строфи:

«Грицю, мой, ти цар природи!
Де лиш оком глянеш — все:
Поле, паша ліс, худоба,
Звір і риба, все твоє.»
Шапку зняв . . «Мабуть, комісар.»
Бідний скулений стоїть
Чоловік, краса всіх творів,
Цар землі, природи цвіт.

¹⁾ Запідозрілого (поль.)

²⁾ Жонца — варядчик у панському маєтку, управитель (гзадца)

³⁾ Винокурня

Ах, так! Видно, що ся жебрачка-мелянхолія при в'їзді в ворота руського села чатує не лише на нього одного, чіпляєть ся за поли й за серце багатьом людям, усякого, в кого є серце! Вона не кричить, і не стогне, і не просить, а тільки «помаленьку ріже» душу важкими контрастами ненастанної праці і ебожества, боротьби й безплідности, змагань до світла — і темноти та безрадности. Контрасти тим важкі, що видають ся вічними, немінучими, незмінними, мов закони природи. А всяке змагання до їх зміни, злагодження їх різькості вважаєть ся чимось диким, фантастичним, стрічає насміхи, недовірство, ворожнечу й то не лише з боку тих, кому добре при тих контрастах, але нераз і з боку тих, що нидіють у вічній тні.

Євген ніколи не зажмурював очей на ті неприємні боки сільського життя, ніколи не ідеалізував собі народа, а сьогодні, під впливом останніх подій, усього меньше мав охоту і здібність чинити се. Навпаки, бачилось, що тепер його зір загострив ся власне на темні й неприємні боки сільського життя, збільшив ся його скептицизм щодо селянського характеру. Але сам вид тих бідних сіл, якими вела його дорога, тих куп хворосту й соломи, тих подертих лахів, брудних полотнянок, сірих і бурих лиць, косматих корів, скрипучих журавлів, роззявлених коршем і гордих, ненажерливих дворів — будив у душі рівночасно якесь супротивне чуттє. Показувало ся, проблискувало щось мов зеренце щирого золота в купі сірого піску, і те щось помалу кристалізувало ся й виявляло себе в однім коротенькім не то реченню, не то зітханню:

— Ах, як багато праці потрібно!

Се не була ніяка програма, не було нічого ясного й конкретного. Се був немов механічний відрух чуття, несвідома реакція характеру, привиклого до діяльності. В приложенню до того села й до того народа се була, коли хочете, пуста, або майже пуста фраза. Євген у тій хвилі не знав і, певно, не був би зумів сказати докладно, якої саме праці треба, щоб усунути всі ті злидні. Але його хора душа чіпляла ся сеї фрази, мов потапаючий стебелинки, а його енергічна уява почала з тої стебелинки будувати міцну кладку, а з кладки трівкий міст. »Як багато праці потрібно!« Досить було сього одного загального поклику, щоби збудити в його душі цілі ряди думок, давно передуманих, плянів, по сто разів строєних і перестроєваних, відкиданих і знов підійманих із молодечим запалом, цілі рої мрій, бажань і поривань, звернених у один бік. Тут були й конкретні випадки правної та лікарської підмоги селянам, і пляни організації читалень, кас та спілок і фантастичні мрії про викуп панських дібр, про нове, національне й разом із тим практично просвітне виховання молодих поколінь, було величезне, необмежене поле діяльності не тільки для нього одного, але для тисячів, для всеї інтелігенції. Тут потрібні і правники, і лікарі, і вчителі, і газетярі, і письменники, і декляматори, і актори, і купці, і промисловці. Все тут потрібне, що належить до культурного життя й витворюєть ся ним. І не треба чекати, аж хтось дасть почин, аж усе те буде готове, мов машина, яку аж у повній зброї можна пустити в рух. Кожда

хвиля, кожде місце добре для почину; кождий нехай починає сам від себе, у своїому колі, в межах своєї здібности й компетенції. Коли б тільки думка була одна, бажання однолите¹⁾, бажання служити народові, а цілість, певно, зложить ся сама собою.

І в тій хвилі Євген почув у душі глибокий сором. Йому пригадала ся недавня розмова з Регіною й його безумний намір — покинути все те, вимріяне, виеліяне, підготоване зусиллями його душі й бажаннями його серця, покинути й занехати задля жіночих очей, задля блідих, боляче стиснених уст! Боже, невже се був він? Невже в його душі на одну хвилину могла повстати й випрямити ся така постанова? Невже нерви могли здобути таку перевагу над розумом і над ліпшою, чистішою частиною його чуття? Так, він чув, що та частина його чуття, що тягне його до праці для рідного народа, до тої важкої, ненастанної праці, повної прикростей, абнегації, розчаровань, терпінь і — хто знає, може, десь там колись пізних цвітів і плодів, — що та частина його чуття — краща, чистіша частина. Адже се його перший, безпосередній, святий обовязок. Вихований, вигодуваний хлібом, працею й потом сього народа, він повинен своєю працею, своєю інтелігенцією відплатити ся йому. Се перший заповіт, такий, від якого ніщо й ніяким способом не може увільнити його. Все, що говорить ся про права індивідуальности, про права чуття, про право на вживання життя й його радощів — се софізми, брехня, облудна

¹⁾ однотайне (поль. *jednolity*)

маска самолюбства й безхарактерности. Яке ти маєш право бути вільним, коли твій народ у неволі? Яке ти маєш право вдовольяти свої примхи й любовні бажання, коли мільйони твого народу не мають чим вдовольнити найконечніших потреб життя? А коли в тебе нема сили волі настільки, щоб зректи ся всіх своїх приємностей і розкошів, зробити ся аскетом і слугою тих бідних та нещасних, коли ти на кожному кроці робиш концесії своєму дорогому »я«, то, бодай, не бреши й не деклялуй про якісь віковічні права того »я«! Будь щирий і скажи виразно: »Во грісіх роди мя мати моя«, живу у свинстві й роблю що-хвилини концесії свинству. Се буде щиро і правдиво, і коли те свинство не затопило ще в тобі живої душі, то вона таки колись озветь ся, стрепенеть ся, збунтуєть ся проти того всевладного свинства. А деклямаціями про права свого »я«, про бажанне »вжити ся й нажити ся« ти дійдеш тільки до санкціонування того свинства як твого нормального стану, до затоплення й повного затрачення всього того, що могло б дати твоїй душі хоча на крихітку людську подобу.

В таких думках, що від аналізи власного чуття звільна перейшли до злобних нападів на якогось незримого противника, Євген смерком уже заїхав до Бабинець, де в о. Зварича надіяв ся найти нічліг.

XXX.

Він здивав о. Зварича ще за селом. Священик, низенький, худенький чоловік літ коло сорока, оточений купою селян і селянок, чалапав болотистим гостинцем, ідучи до села; ряд свіжих могил на владовищі, що темним чотирикутником розстелило ся оподалік від села й манячило своїми деревляними хрестами та капличкою на середині, показував, що о. Зварич власне вертав від похорону. Порівнявши ся з купою людей, Євген привитав ся, велів жидові їхати наперед і заїздити на попівство, а сам зліз із брички й пішов пішки разом із пан-отцем і з селянами.

— Що в вас, похорон був? — запитав він.

— О, так, похорон, — якось, мов нерадо, буркнув о. Зварич.

— Тай не один, — додав хтось із селян.

— Мруть хіба в селі?

— Ну, та... померли.

— Слабість яка? Пошесть?

— Ще гірше.

— Як то?

— Пошесть ц. к., патентована¹⁾.

— Що се ви, отче? Загадками говорите.

— Ба ні, що правда. Адже отсе вертаємо з такого похорону, якого ви ще, певно, не бачили. Семеро дітей нараз.

¹⁾ ц. к. — цісарсько-королівська, себто урядова, австрійська

— Дифтерія? — не без легкого страху промовив Євген.

— Ні. Здоровісінькі були.

— Ну, через що ж померли?

— А, бачите, ведлуг пшипісу¹⁾. Фізик²⁾ приїхав віспу щепити й защебив усі діти зопсованою коров'янкою. Замість віспи прищебив гангрену — і отсе сьогодні семеро ми їх поховали. А пятеро ще мучить ся.

— Боже! — скрикнув Євген.

Селянки, що йшли позаду, всі голосно захлипали й піднесли хвартухи до очей. Чоловіки йшли понуро, мовчки.

— Слухайте, пане, — промовив згодом один селянин. — Адже я старий чоловік. Сей хлопчик був мій одинак... три роки мав... як чічка³⁾, пане, як золото хлопчик...

Перервав. Сльози душили його. Жінки позаду заридали наголос.

— Адже я не ручу за себе. Ану ж мені туск⁴⁾ прийде до голови, і я ще сеї ночі візьму сокиру за пояс, і піду до міста, і зайду до пана фізика, і вгороджу її по сам обух йому в голову. Як гадаєте, пане, ви адукат — як міркуєте, що мені за се буде?

— Андрію, гей, Андрію! — з притиском, нервово обізвав ся священик. — Що ви говорите?

¹⁾ По припису (поль.)

²⁾ Повітовий (окружний) лікар, на урядовій службі, давня назва (Kreisphysikus)

³⁾ В діточій мові все, що найкраще — все чічка, а так: дуже гарна квітка

⁴⁾ жура, смуток, туга

Гріх таке говорити. Моліть ся Богу, щоб відвернув від вас лихі думки!

— Єгомость!¹⁾ — з болющим докором скрикнув селянин. — Адже знаєте мене не віднині. Скажіть самі, чи я забіяка, лиходій, душегуб? Чи я завинив що пану фізику? Чи я йому в погану годину дорогу перейшов? За що ж він мене всиротив? За що він мені душу скалічив?

— Хиба ж він того хотів?

— Хотів, чи не хотів, а чому не подбав, щоб чисту матерію щепити? — вмішав ся Євген. — Се ж очевидна його провина.

— Е, для хлопських дітей усе добре! — гірко говорили селяни. — Трута замість матерії — овва! Чи то їх шкода? Умре їх з десятиро, то й що з того? Більше місця буде для паничів та жидиків.

— Слушайте, люде, — мовив Євген, — коли се стало ся?

— Якраз нині тиждень тому.

— І ви давали про се знати кому?

— Зразу не знали, що стало ся, — мовив о. Зварич. — Діти пищать із болю, рани на рученятах почервоніли, почали гнити. Тільки тоді один чоловік кинув ся до міста по лікаря. Лікар приїхав і тільки в долоні сплеснув. Отсих семеро вже були при смерті. Тамтим иньшим щось там робив, записував, але й на них слаба надія.

— То вже він сказав, що донесе про се, де треба, — додав один селянин.

¹⁾ Так звуть по більшій часті в Галичині селяни панотців; це польонізм (jegomość — його милість)

— Ну, поки там він се зробить, ми зробимо від себе донесення до суду, — мовив Євген. — Адже се нечувана річ!

— Ой, пане, — мовив ізнов один селянин. — Чи раз то вже таке трапляло ся, що діти від щеплення вмирали. Адже наші баби боять ся пана фізика гірше зарази.

— Звичайно паний щепить, — ляконічно додав о. Зварич.

— Ну, і так йому се уходить?¹⁾ Ніхто про се не знає?

— Знають, чому би ні? І в Раді Повітовій знають, і в старостві знають, та що з того?

— Хто йому що зробить! — додавали селяни. — У нього плечі.

— Ну, люде добрі, то так не може бути, — мовив Євген. — Сього ми не повинні пустити плавом!²⁾ Такий чоловік ані одного дня більше не повинен бути фізиком.

— Іншому, певно, не дарували б, — мовив о. Зварич, — але панові Пшепюрському, жонатому з бувшою гувернанткою пана маршалка, ну, сьому не легко можна що зробити.

— Попробуємо, — мовив спокійно Євген із тою рішучістю, що виявляла ціле обурення, яким тремтіла в тій хвилі його душа. І, обертаючись до людей, він додав:

¹⁾ проходить, минаєть ся без кари (поль. *uchodzi*)

²⁾ плазом пустити = подарувати, без кари лишити, пор. вдарити когось вістрям (ножа), вдарити плазом

— Ходіть зараз на пробовство¹⁾. Зробимо до-
несення, а завтра я сам подам прокураторові.

Селяни сумно хитали голови.

— Т-та, робіть, що знаєте, але ми одно
знаємо. Йому за се нічого не буде. А втім, хоч
би його й повісили, то наших діточок се не ожи-
вить...

Жінки, ридаючи, розходили ся по хатах, а чо-
ловіки разом із Євгеном і о. Зваричем пішли на
пробовство.

XXXI.

По вечері Євген із о. Зваричем сидів іще якийсь
час, розмовляючи про всякі справи. Правда, о.
Зварич був не дуже великий майстер у веденню
розмови. В гімназії він був знаний як «тупа го-
лова»; ледви перелізши через матуру, він записав
ся на теологію²⁾ і скінчив її якось так, що ніхто
ніколи не чув його голосу. Він у політику ніяку
ніколи не мішав ся, ні з чим наперед не виривав
ся, у студіях був останній і перелазив з року на
рік із тяжкою бідом, та все-таки якось переліз.
У нього не було ні приятелів, ні ворогів; він не
втискав ся нікому у знайомість; про його домашні,
сім'єві відносини ніхто не знав нічого понад те,

¹⁾ Попівщина, попівське хазяйство (поль. probostwo, proboszcz = парох)

²⁾ Богословський факультет університету; студенти те-
ології жили (й жувуть) в т. зв. духовній семінарії і звідтіля
ходили на виклади (лекції) на університет

що стояло в його nationale¹⁾: що він син убогого дрогобицького передміщанина, зрештою, від малої дитини сирота. Скінчивши теологію, він оженив ся, висвятив ся, дістав якесь сотрудицтво²⁾ в горах і зараз першого року повдовів. І знов потягло ся одиноке життє.

Його переносили з сотрудицтва на сотрудицтво, поки, вкінці, по десятиох літах йому не дали маленької парафії³⁾ в Бабинцях.

Опинивши ся на селі священиком, — зразу сотрудником, а потім парохом — о. Зварич виявив деякі нові боки свої вдачі. Повільний, тупий до книжки, тяжкий на думаннє, він мав велику охоту до ріжних механічних праць, до токарства, стельмаства, до пасішництва й садівництва, і всім сим умів ставати у пригоді селянам. Удовець, одинокий, змалку привиклий до простого життя, він не потребував дерти селян за ніякі треби, жив майже нарівні з ними, читав не много більше, як освіченіші його парафіяни, переймав ся їх справами, помагав, де й як міг. Сам про те не знаючи й не думаючи, витичуючи собі дорогу від заспокоєння одної селянської потреби до заспокоєння другої, він робив своїм тихим способом і у своїому невеликому колі велике діло двигання народнього

¹⁾ Вписова карточка, де вписуєть ся, коли хто (ученик, чи студент) родив ся, хто його батьки, рідна мова і т. д.; ще инакше це nationale зветь ся родоводом (родословна)

²⁾ Пав-отець — помішник, що парохії не має, а помагає парохів (звичайно за пароха все робить і дістає за те третину доходів із парохії); щоб стати парохом, треба сотрудицькові робити т. зв. конкурс, який усе поновляєть ся, якщо не вдало ся одержати парохії.

³⁾ Прихід, парохія, місце пароха — самостійного попа

життя на вищій ступінь. У колі завзятих політиків та балакучих теоретиків-панотців о. Зварич не любив показувати ся, а коли мусів там бути, приміром, на якісь пражнику або соборчику, то сидів звичайно, пикаючи люльку, мовчав, як на турецькім казанню, й відїжджав, нераз не обмінявши ся ні з ким ані одним словом, крім звичайного повитання.

Євген пізнав о. Зварича також при якійсь такій okazії¹⁾ і зразу не звернув на нього ніякої уваги. Поки йшли шумні диспути про етимольогію²⁾ й фонетику, про Куліша і Драгоманова, російську мобілізацію й шанси війни між Росією й Англією в Індії, о. Зварич мовчав, пикаючи люльку й немов дримаючи в куті старої софи. Далі перейшла розмова на ближні справи, на вибори до сойму, на конечність якогось »порозуміння«, о. Зварич і тут мовчав таксамо, як мовчки прислухував ся й Євген. Далі Євген закинув про найближше: про стан селянства по селах, про читальні, каси позичкові. Тут більша часть попередніх голосних бесідників значно притихла; пробували викручувати ся загальними фразами про недозрілість народа до автономного життя, про глупоту й невдячність хло-

¹⁾ Нагоді

²⁾ Правописні спори виповняли ціле десятиліття життя української інтелігенції в Галичині — з одного боку були прихильники етимольогії, певто, правопису в ґ, ы, ь, це москвофіли, з другого прихильники фонетики, кулішівки — це народовці або українофіли; на практиці, і в поглядах на роботу між народом власне різниці не було, однаково обі партії стояли далеко від народа й розуміння його потреб, а робили т. зв. »вищу« політику без народа. Як у 90. р. появили ся радикали, прихильники Драгоманова й соціалізму, тоді одна і друга партія почала накидати ся на цих останніх, і »політичні« спори ще більше загострили ся.

па. І тут перший раз о. Зварич промовив. Виявши люльку з рота, він виждав хвилину загальної тиші і пробовкнув мов від нехотя:

— А по правді скажіть: за що нам той хлопець має бути вдячний? Що ми для нього зробили?

— Як то? Як то? — загукали з усіх боків голоси й пішли вичислювати тисячні випадки та справи, де руська інтелігенція «стояла за хлопом».

Євген пробував знов затамувати сей потік і підніс думку взяти ся всім до економічної санації селянства в повіті. Він звернув увагу на те, що багато селян позатягало позички в рустикальнім¹⁾ банку, платять лихварські проценти або занедбують силату і попадають на ліцитацію. Чи не можна б як сьому зарадити? Оратори позвішували голови. Що ми на се порадимо? Найпростіша рада була б: виняти з власної кишені гроші й поплатити хлопські довги. Але ми не Крезі. А в додатку непорадність, глупота й негосподарність наших хлопів швидко вичерпала б і Ротшільдову касу. Євген зачав доказувати можливість рятунку, радив подумати про конверсію селянських довгів на низше опроцентовані, притягнути до акції громадські каси, Повітову Раду, — але все се були тоді такі нові та нечувані річі, що палкі політики попросту закричали його. Се неможливо! Де нам до того брати ся? Хто позичив у банку, той мусить заплатити, і т. д.

Євген пробував звернути увагу бесідників²⁾ на

¹⁾ Або селянський (włościański) банк, але ж це був банк — не для селян

²⁾ Промовців

те, що при ближшій огляді деталей справа може показати ся не такою неможливою... »Ну, візьмім ваше село — вілько в вас довжників у банку?« Показало ся, що ніхто з завзятих політиків сього не звав.

— Ну, се вже сором! — мовив Євген.

— Хлопи криють ся з тим, — пробував викручувати ся один, але всі чули в душі, що сей викрут нещасливий. Усім було ніяково. Євген пропонував усім присутнім порозвідувати, кождий у своїм селі, хто, де, й на кілько, й на які проценти задовжений. Будемо мати такий виказ, то попробуємо подумати про способи санації. Оратори раді були такому виходові, що переносив справу в будуще, шумно обіцяли зробити все й роз'їхались. Розумієть ся, що про виконання ніхто й не подумав. Тільки один о. Зварич по кількох тижнях зголосив ся до Євгена з детальним виказом усіх довжників у своїм селі. Показало ся, що там у рустикальнім банку задовжених було мало, але найбільше сиділо по кишнях приватних лихварів-жидів, а то й своїх братів, багатших селян. Почали радитись оба над способами рятунку. Євген мав перевести переписку з крилошанським¹⁾ банком у Львові, чи сей не захотів би взяти на себе конверсії сих довгів; о. Зварич мав шукати деяких місцевих способів. Через тиждень він знов явив ся в Євгеновій канцелярії і сказав йому, що знайшов спосіб конверсії, і переписка з крилошанським банком уже непотрібна. Євген був того дня дуже зайнятий і не

¹⁾ Крилошанин — консисторський радник

мав часу розпитати його, який се спосіб, а о. Зварич, очевидно, не мав охоти розводити ся широко, що се за спосіб, і так вони розстали ся. Се було досить швидко по оселенню Євгена в місті. Аж пізнійше, по розмові з Вагманом, Євген почав догадувати ся, що се Вагман став йому тут у пригоді. Він бажав сьогодні розвідатись про се докладнійше.

— Слухайте, отче, — мовив він, закурюючи цигаро, — я, властиво, так і не довідав ся від вас, як ви зробили з тими вашими довжниками?

— Так, як ви радили, — мовив о. Зварич, пикаючи свою невідступну люльку.

— Як то?

— Конверсію.

— Яким способом?

— На пять процент.

— У яким банку?

— У жаднім.

— Ну, а якже? Відки взяли грошей? Адже тих ваших довжників було більше, як на шість тисяч?

— Півсема тисячі.

— Се ж великі гроші.

— Ми позичили десять тисяч на пять процент, і се нам менше докучає, як ті півсема на лихварські проценти. Знаєте, там деякі платили по крейцару від ринського що тижня!

— Хто ж вам дав десять тисяч? На яку гіпотеку?

О. Зварич бухав клубами синявого диму і всіхав ся.

— На яку гіпотеку? На мою бороду.

— Але ж у вас і бороди нема!¹⁾

— А, бачите. А проте гроші дістав. І без ніяких формальностей.

— Але від кого ж?

— Od dobroczyńcy, nie pragnącego wymienienia jego nazwiska²⁾).

— Ха, ха, ха! — засміяв ся Євген. — Od dobroczyńcy!... Значить, від Вагмана?

Лице о. Зварича протягло ся.

— Ви відки знаєте?

— Значить, угадав! — сміяв ся далі Євген. — Знаєте, він був раз у мене й зарекомендував ся мені як добродій добродіїв. Ви сказали »dobroczyńca«, і мені зараз пригадали ся його слова.

— Він вам говорив про мою позичку?

— Ні, але згадував про вас.

— А чого він у вас хотів?

— Е, там... інтерес... Зрештою, поговоримо і про се... Але скажіть мені, як се стало ся, що він дав вам такі великі гроші?

— Він просив мене не говорити про се нікому.

— А мене відіслав до вас, щоб ви дали мені поняття, що він за чоловік.

— Гм... то диво! Та, зрештою... Ну, певно, він боїть ся, щоб иньші жиди-лихварі не дізнали

¹⁾ Як відомо, уніятські пан-отці на католицький лад голять бороду й вуса.

²⁾ Звичайна газетна фраза: від добродія, що не хоче, щоб назвали його прізвище, у нас звичайно — від невідомого добродія

ся, що він помагає виривати хлопів із їх пазурів. А то ззіли б його!

— А я думаю, що вони знають ся зі собою, як лисі коні. Не бійте ся, жиди не зроблять йому нічого.

— А з тими грішми, то аж мені самому дивно було. Знаєте, я знав Вагмана ще здавна. То була хлопська пявка — не дай, Господи! Кілько людей той чоловік з торбами пустив!... А від кількох літ якось щез, хлопам не зичить, відпродусе обійстя¹⁾, закуплені на ліцитаціях, назад хлопам. Кажуть, що тепер на панів кинув ся.

— Що за причина такої зміни?

— А хто його знає. То страх мудра бестія. Може, занюхав там ліпший зиск. А на наших повітових панів він лихий за сина.

— Хиба він мав сина?

— Мав. Парубчак був так собі, гусяче повітрє. Але староста за щось хотів допекти Вагманові й постарав ся, що його сина взяли до війська. Ну, розщибав ся Вагман, платив на всі боки, мало до криміналу не дістав ся, їздив до Львова, ніщо не допомгло. Ще гірше розлютив наших матадорів, бо там десь повиволікав ріжні їх справки, шахрайства та підкупства. Ну, і пімстили ся на нїм; син як пішов до війська, то вже більше не вернув.

— Як то?

— Нездара була, слабовите. Ну, а там — знаєте... Жид, нездара, ще, може, мали на нього око, ну, тай замучили. Не минули три місяці, а Вагма-

¹⁾ Хазяйства, себто, хата з клунями та хлівами, з током — садба

нового сина випустили з касарні — але на окопсько 1). То відтоді Вагман зробив ся, як кажете, добродієм добродіїв.

— Се він сам так говорив вам?

— Ні. Се я догадую ся.

— Але по що ж би в такім випадку він брав ся воювати з лихварями-жидами й помагати хлопам?

— Або я знаю?

— Що йому за інтерес зичити гроші на непевне, от, наприклад, вам? Адже ж я певний, що в вас маєтку нема настільки, щоб міг на вас пошукати десять тисяч.

— За мене цілого ніхто й пів тисячі не дасть, — мовив о. Зварич, махнувши рукою.

— Ну, то на яке ж він дав вам гроші?

— А на яке? Я йому розповів, яка справа. »Добре«, — каже, — »рятуйте ся. Я вас, отче, знаю, ви чесний чоловік. Дайте мені скрипт 2), з'обов'яжіть ся самі вести сю справу і сплачувати мені довг із процентами, то я вам гроші дам. А з хлопам я не хочу мати ніякого діла. І щоб ніхто не знав про се, ані в селі, ані в сусідстві, прошу вас. Нікому не кажіть!« Тай по всій параді. Я зараз підписав скрипт і гроші в руку. І до тижня всі хлопські довги в цілім селі сплачені, викуплено сто моргів, а я зробив ся громадським банкиром, і касієром, і екзекутором 3).

— І сплачують довжники?

1) Жидівське кладовище

2) Запис довжний

3) Здирщик (податків), виконавець (кари)

— Точнісінько. Правда, треба лазити, пильнувати, радити, впоминати, — ну, але в мене власного діла небагато, то й лажу по селі.

— Ну, а як би так, не дай, Боже, вас не стало? Що тоді?

— Я се говорив Вагманові. А він смієть ся. »Що то вас обходить? Я ризикую, а не ви.«

— Дивно! Дивно!

— Стрілило щось до голови жидові. Ну, а нам чому не користати? Ех, як би то наші кондеканальні¹⁾ хотіли трохи менше політикувати, а більше попрацювати! Адже Вагман міг би зробити таку вигоду не мені одному. Знаєте, його числять на пів мільона оборотових грошей. Се мені иньші Жиди казали. Адже тими грішми можна би при добрім порядку за десять літ цілий наш повіт виврати з лихварських рук.

Довго ще вночі розмовляли Євген і о. Зварич, перебираючи сільські болячки та можливі й неможливі способи рятунку. Правда, о. Зварич, занявши ся справою викупна селян із довгів, мало звертав уваги на иньші справи. Про заснування читальні в селі не думав, а такі випадки, як затроєння дітей при щепленню віспи, як вибори до Ради Повітової і громадської — заставали його зовсім неприготованим. Він знав тільки своїх довжників у селі, але навіть і не пробував витворити з них якусь свою партію і навіть стояв на тім, що всяка така партійна робота — непотрібна і шкідлива. Євген надармо силкував ся переконати його, що

¹⁾ пан-отці в того самого деканату

се помилка. О. Зварич, як і всі чесні люде з обмеженим кругозором і тісною головою, вперто стояв на своїм, і вони пішли спати, не договоривши ся до нічого-путнього.

XXXII.

Термін у Гумниськах був назначений на дев'яту рано, то ж Євгенові треба було виїхати з Бабинців дуже вчасно, щоб поспіти на сю годину. І, справді, він виїхав, не бачивши ся рано з о. Зваричем, і велів Беркові поганяти, не гаючись. Але насеред села мусів зупинити ся. Коло криниці ждала його купка селян. Вони здалека поклонились йому і, держачи шапки в руках, наблизили ся до брички.

— Здорові були! — привитав їх Євген. — А що, панове?

— Та ми хотіли би з паном побалакати, — мовив один із селян.

— Коли ж бо в мене часу мало. Спішу ся на термін до Гумниськ.

— Ще пан стануть на час. А ми би дуже просили...

Євген велів Беркові зупинити коней. Селяни обступили бричку.

— Поперед усього прошу шапки на голови!

— Та вже най пан вибачуть, — мовили селяни, беручи шапки під пахи. — Ми й так постоїмо.

— Ні, так я з вами й говорити не хочу.

Вони нерадо понадівали шапки.

— Ну, що ж там у вас?

— Та ми би хотіли порадитись...

— Перепрошую... Ви, бачить ся, були вчора в о. Зварича разом із тими, — мовив Євген до одного з селян, пізнавши його. Інші всі були йому незнайомі.

— А так, — мовив той.

— Чому ж ви вчора не говорили те, про що хочете говорити тепер?

— Та при єгомостеві ніяково. Єгомость не люблять... гнівають ся, коли хто говорить не до річі.

— Ну, що ж таке не до річі ви хочете сказати мені?

— Та ми би хотіли питати... Пан, певно, читають газети... Чи то правда, що на весну має бути велика війна?

— Війна? А відки ж мені се знати? Може, буде, а, може, й ні.

— Ага, чуєте, куме, — моргали селяни один на одного, — може, й буде... Чуєте, що пан кажуть?

— Але чим же се таке цікаве для вас?

— Як то? Для нас? Адже для нас цікавіше, ніж для кого. Коли війна, то кого женуть найбільше на війну? Хлопських дітей.

— Ну, то правда, — мовив Євген. — Але се ще не таке певне, чи буде війна. Певніше те, що не буде.

— Е, пан так тільки кажуть, аби нас не лякати, — недовіжливо мовив один селянин.

Євген усміхнув ся.

— Виджу, що вже без мене хтось порядно налякав вас.

— То пан кажуть, що в газетах іще нема певности про війну?

— Але ж у газетах зовсім нічого ні про яку війну не говорять.

— А, може, пан не читали тих найстарших казетів... тих цїсарських..., що від самого цїсаря до всіх губернаторів і до всіх старостів ідуть? — закинув один селянин.

Євген чим раз ширше витріщував очі.

— Що вам, люде? Про які се газети ви говорите? Таких газет зовсім нема. Від цїсаря до старостів жадні газети не йдуть.

— Е, пан жартують. Нам казали, що йдуть, і що в них написано виразно, що на землі буде велика війна між нашим цїсарем і Москалем. Але між нарід сеї відомости не пускають, щоби нарід не полошив ся.

— Не слухайте сього, люде! Хто се вам наговорив?

— Та вже хто наговорив, то наговорив. Ми тільки хотїли знати...

— Якже ж ви будете знати, коли не вірите! — мовив Євген з досадою в голосі.

— Ей, пане! — гірко промовив селянин. — Вам то дурниці, а нам... Нашим дітям... Адже то війна, то не жарти.

— Але ж ні про яку війну нічого не відомо.

— Не відомо, кажете. А отже бранка буде.

— Бранка? Ну, певно, бранка буде, як кожного року. Та хіба се така страшна річ?

— Як кожного року? Е, ні, пане. То не така бранка. То перед війною бранка, така, що лише кривого та сліпого пустять.

— Та хто се наговорив вам? Люде, хрестіть ся!

— Та ми, власне, про се хотіли пана списати.

— Про що?

— Та про тоту бранку.

— Кажу вам: бранка буде така, як кожного року.

— А рекрутів зараз поженуть до вогню?

— До якого вогню?

— Ну, пане. Видно, що ви тої річі не знаєте,
— мовив один селянин.

— А я виджу, що з вами нема що говорити,
— мовив Євген. — Гоніть, Берку!

Але поки Берко рушив із місця, один селянин скочив у бричку.

— Вибачайте, пане, — мовив він. — Їдьте, Берку! Я потому за селом злізу.

Бричка рушила. Селянин сів обік Євгена.

— Ну, скажіть мені, будьте ласкаві, — обернув ся до нього Євген, — що се за дурниці натуркав вам хтось у голову?

— Та я би панови сказав, але бачите, — і він моргнув очима на Берка, що, обернений до них плечима, поганяв коні.

— Та говоріть, говоріть! Бричка туркоче, то він не розуміє.

Селянин, присунувши ся до нього близше, почав оповідати.

— Та то так. Знають пан пана Шнадельського?

— З лица не знаю, а так, дещо чував.

— То правда, що то великий пан?

— Не знаю, чи великий на зріст.

— Ні, я не про зріст. Але так, учений пан, великий адукат.

— Здасть ся, що не дуже.

— Не дуже? Ой, дуже. Кажуть, що був у суді, а як пізнав там усі порядки, то поїхав до Відня до самого цїсаря і сказав так: »Найяснійший монархо! В Галіції¹⁾ суди дуже несправедливі, простому народови велика кривда дієть ся«. То найяснійший монарха дозволив йому виступити з суду, і зробити ся адукатом, і боронити простий нарід.

— Хто вам се сказав? — з зачудуванням спитав Євген.

— Та так скрізь по селах говорять.

— Бо я инакше чув, — мовив Євген. — Я чув, що пан Шнадельський був у суді, покрав там щось, і його нагнали. А адвокатом він не є й не має права бути.

Селянин похитав головою при тій мові, очевидно, не вірив їй.

— Е, то може пан не про сего Шнадельського чути. Бо сей, то дуже великий пан і вчений адукат.

— Я чув тільки про одного Шнадельського,

¹⁾ Народ часто з-польська зве Галичину — Галіцією.

— мовив Євген. — Ну, але коли конче хочете, щоб то був не той, то нехай вам буде й не той. Ну і що ж він?

— Та був у нас у селі, у громадській канцелярії, й оголосив: на весні буде велика війна, а в зимі незадовго буде велика бранка. Будуть брати всіх, хиба кривих та сліпих ні, а кого візьмуть, то зараз у мундур, до обрихтунку¹⁾, а потім зараз до вогню. А хто би хотів реклімувати ся²⁾ або й так увільнити ся, то нехай удасть ся до него. Він один може то зробити. Правда, що то буде троха коштувати, але иньшої ради нема.

— А питали ви його, кільки би то коштувало?

— Казав, що найменше пять соток.

— Видно, на багачів полює. Ну, і що ж, згодилися ся деякі до нього?

— Та в наших селі нас вісім. У мене син одинак, власне має йти до першої кляси³⁾, а в кума Степана старший жонатий на боці, вийшов із кляс, а молодший при батькови на господарстві, а в Демка пятеро дітей дрібних, тільки старший здатний до праці. І так у кожного коли не се, то те. То вже гадаємо собі: лішше мені пів господарства стратити, ніж свою дитину на явну загибіль пускати. Адже господарство — річ набутна, а своєї крови жаль.

¹⁾ Вояцька виправка (Abrichtung)

²⁾ Реклімувати ся — відликувати ся, щоб одержати вільготу щодо служення в війську, як хто одинак у сімі, удержує родину і т. д.

³⁾ В Австрії брали до війська тричі — це звало ся «кляси»; коли кого не взяли і в третій раз (на два місяці, до резерви, в запас), то це звало ся: «вийти з кляс».

— Ну, і подавали ви йому деякі завдатки?

— Та, певно. Без того й говорити з нами не хотів. Низше десятки¹⁾ й не дивив ся. »Не думайте«, — говорив — »що то легка річ!« Я дав п'ятнадцять ринських, а деякі й по двадцять подавали.

— І кажете, що в уряді громадським²⁾ се голосив?

— А так.

— І багато людей се чуло?

— Та щось нас пять, чи шість.

— Війт чув?

— Ні, війт вийшов. А нас він просив не розголошувати сього. Бо, каже, наказ вийшов із Відня робити все в тихости, аби нарід не перепудився³⁾.

— І як гадаєте, чи тільки в вашім селі він був у тій справі?

— Ей, де. Був і по інших. Декуди люди не хочуть признати ся, а деякі говорять. Та він і інші адукацькі справи провадить. Бере ся ґрунти виходжувати, лівентарі³⁾ виробляти.

— І за все каже собі так платити?

— Ну, та певно. Без того не можна.

А по хвиливі мовчанці селянин запитав:

— Ну, і що ж нам пан радять робити? Виходжувати того увільнене, чи ні?

— Що ж я вам буду радити? — мовив Євген,

¹⁾ Двацять корон

²⁾ Громадський уряд — громадська канцелярія, щось наче волосне правління.

³⁾ Перелякав ся, перестрашив ся

⁴⁾ Попсоване слово — інтендар

в серці якого брала ся розпука при тім оповіданню. — Знаєте, господарю. Аби я вам і найліпше порадив, то знаю наперед, що мене не послухаєте і зробите так, як вам скаже той пройдисвіт. А як так, то шкода моїх слів.

— Та най пан не гнівають ся! — мовив селянин, трохи ображений Євгеновими словами. — Ми панови дурно не схочемо.

Євген скипів.

— Стійте, Берку! — скрикнув він.

Бричка зупинила ся.

— Прошу вас, пане господарю, злізайте й не доводіть мене до злости!

Селянин ізліз. Він, очевидно, не надіяв ся сього. Опинивши ся на землі, він іще раз обернув ся до Євгена.

— І нічого нам пан не порадять?

Євген ужив усіх сил своєї душі, щоб перемогти своє зворушення і свій біль над темнотою та поганими привичками тих людей.

— Слухайте, чоловіче. Говорю вам по щирости й нічого від вас нє хочу за сю раду. Не дайте себе обдурювати! Ніякої війни, ані великої бранки не буде. Ніякий пан, ані адукат не має права увільнити ваших дітей від війська, окрім тих, що мають право до реклямації. Хто вам инакше говорить, той дурить і туманить вас. Розумієте?

— Т-та розумію, — якось нерадо мовив селянин.

— Ті гроші, що ви йому дали, то так, як би в болото викинули. Коли маєте свідків, то скаржте його до суду за видуренне, розумієте? То його

замкнуть до криміналу, і побачите, що він за адукат. А не маєте свідків, то плюньте в те місце, де були гроші. А більше йому не давайте й інших остерігайте. Зрозуміли?

— Та зрозумів.

— І вірите мені?

Селянин почував ся в потилицю.

— Ну, то йдіть і робіть, як знаєте. Гоніть, Берку!

XXXIII.

Гумниська — мале, брудне, жидівське містечко. Вулиці повні вибоїв, тільки в головнім осередку вимощені річними кругляками, по яких селянські вози диркочуть, мов кепський грач по клявішах розстроєного фортепяна. Передмістя мають характер села; осередок виглядає мов збірка мурованих коршем. Тільки коло так званого ринку стоїть кільканадцять одноповерхових камяниць. У одній із таких камяниць, розумієть ся, жидівській, містив ся ц. к. повітовий суд¹⁾ — містив ся в ту пору, в якій іде наше оповіданнє. Суд у тім містечку заведено недавно, то й дому власного для нього ще не було.

Ринок, при якому містив ся суд, се була широка квадратова площа, з калюжею на середині, з ку-

¹⁾ Через те, що австрійський цісар був і королем Угорщини, то всі державні установи звали ся в Австрії цісарсько-королівськими.

пами сміття тут і там, з теребовельськими¹⁾ тротоарами, з двох боків до ринку виходили жидівські склепи, в сінях домів сиділи при своїх столах там булочниці, там крамарки зі стьожками, иглами, шилами, каміннями до гострення кіс, ременями й шапками, там шевці з угнівськими²⁾ чобітьми або оліярниці з олїєм, що ширив на сто кроків довкола душний, неприємний сопух. Бруд, занедбанне — отсе було головне, що кидало ся в очі і у всі змісли в тому містечку і в тім ринку. Щось спирало груди, очі втомляли ся, блукаючи по самих непринадних предметах, думки робили ся понурі. В торгові дні на тім ринку й на тісних вуличках та торговицях ішла пекельна гармонія: квичали поросята, ревли воли, скрепіли немазані колеса, кричали, гейкали та сварили ся селяни, шваркотали Жиди, викрикували свої товари перекупні, протискаючи ся поміж вози, а на возах то плакали, то проразливо свистали діти, взяті до міста на те тільки, аби було кого лишити при конях, поки старі поорудують на підсіннях, по склепах та по шиночках, що їм треба й не треба. Вереск і гармідер, пняні співи й завзяті »торги« рвали слух; щоб тут міг хто весело, щиро сміяти ся, чути себе свобідним і вдоволеним, — се видавало ся чимось диким і невідповідним до сього місця, не до лица його загальній фізіономії.

І гумніський суд своїм виглядом достроював ся до тої фізіономії. Каменця не стара ще, але

¹⁾ Теребовля — місто на галицькім Поділлі, славить ся дуже гарним і добрим каменем.

²⁾ Угнів — містечко на північний захід від Львова, славить ся й досі добрими шевцями.

обдряпана, оббита дощами і сполоскана згори додолу потоками дощівки, що текла з д'рявих ринвів. Сіни широкі вели на вузьке, темне і брудне подвір'я, завалене якимись старими бочками та поломаними возами. З сіней направо й наліво йшли сходи на першій поверх, де находили ся канцелярії й саля розправ; і сходи, і стіни, і коридор на першому поверсі, і саля — все було брудне, запорошене, заболочене, занедбане. Деревляна підлога на коридорі була попротирана ногами так, що в багатьох місцях крізь дошки видно було голу цеглу; поруччє на сходах було слизьке від бруду; повітря всюди було сперте, затхле й нездорове, хоча в одинокім вікні, що з коридора визирало на якийсь поганий завулок, були вибиті дві, чи три шиби.

Євген прибув до суду пів до девятої й застав коридор повний селян, міщан, Жидів, жінок і мужчин. Деякі сиділи на сходах, иньші стояли на коридорі, держачи капелюхи в руках; Жиди шваркотали щось, жінки зітхали важко, хрестили ся та шептали молитви. Всіх очі від-часу-до-часу позирали на двері салї розправ, відки мав появити ся »пан секретар«, щоб викликати справи, які сьгодні на деннім порядку.

Євгенів клієнт, громадський радний із одного з поблизьких сіл, гарний, чорновусий мужчина яких 35 літ, побачивши свого адвоката, протовпив ся до нього, привитав ся з ним і, відводячи його на бік, шепнув:

— Усе добре, прошу пана адуката.

-- Що добре?

-- Та з мою справою.

- А що, відступив жид від оскарження?
— Е, ні!
— Свідків маєте?
— Свідків? Яких свідків? Жид має свідків.
— Але ж ви мали мати своїх.
— На що?
— Ну, щоб посвідчили вашу невинність.
— Мою невинність? Але ж я не потребую її посвідчувати. Я таки набив жида.
— І признаєте ся?
— А, певно.
— Ну, то що ж доброго вам трапило ся?
— Най лише пан адукат питають жидових свідків, за що я його набив.
— Ну, розумієть ся, що буду питати. Сам суддя буде питати.
— Ні, прошу пана, суддя не буде питати.
— А ви відки знаєте, що не буде?
— Побачуть пан.
— Ну, ну, не бійте ся, я своє зроблю.
- В тій хвилі двері від салі отворили ся, в них появил ся возний¹⁾, прочищуючи дорогу, а за ним молодий панич, протоколянт пана судді Страхоцького, з аркушем паперу в руках. Увесь народ лавою повалив до нього. Протоколянт серед загального гуркоту й шуму почав відчитувати лісту розправ.
- Абіхт Хаскель — нема. Анштелер Фроїм — нема. Бабій Митро — нема.

¹⁾ Щось наче судовий пристав

— Є, є, прошу пана! — запищав малий чоловік із юрби.

— Добре, добре. Бабій Митро є.

І, зачеркнувши олівцем назву присутного, читав далі. Хто не відізвав ся в тій хвилі, не був моментально присутний, не дочув своєї назви серед шуму, того справа спадала з порядку денного.

— Але я тут! Ось де я, Абіхт Хаскель! — кричав пейсатий Жид, вбігаючи задиханий зі сходів.

— Пропало. Було обізвати ся тоді, коли вас читано. Дістанете другий термін.

Се »філізованне« тягло ся з пів години. Поминені зголошували ся, просили, сперечали ся, деякі починали лаятись; протоколянт грозив, що велить арештувати непокірних. Роззяви — селяни, що не обізвали ся в першій хвилині, чухали ся в потилицю й зітхали важко, але не відходили, мнучи в руках »форлядунки«¹⁾ і ждучи таки ще якоїсь ласки божої. Зі стопятьдесятьох справ, покладених на порядку деннім, скинено таким робом цілпх вісімдесять. Коли вибила девята, викликування скінчило ся, протоколянт вернув ся до салі, возний станув при дверях, і почали ся так звані »пискові«²⁾ розправи.

Євген зараз при початку викликування ввійшов до салі, де вже сиділи суддя Страхоцький і заступник прокуратора, ще молодий урядник, що з дуже неособливим успіхом силкував ся надати своєму дитяче-наївному і смішкуватому лицю вираз урядової поваги і строгости. Суддя Страхоцький — то був

¹⁾ Судові повістки (Vorladung)

²⁾ За легке побиття, за образу чести й т. д.

маленький, худенький чоловік із надзвичайно малою головою й ріденькою бородою. Хоча мав уже близько шістьдесят літ, то проте виглядав мов щось недозріле, неустатковане. Його голос був пискливий, вираз лиця заляканий, очі вогні, мов ось-ось йому збирається ся на плач; рухи нерівні, нерішучі, немов він ніколи не знав, що робити. В суді його знали всі як зовсім невжиточного¹⁾ суддю. Надзвичайно тупий у науках, він переходив гімназію з класи до класи то просьбами, то протекціями, і одинок, чого добре навчився підчас університетських студій, се була гра в білярд. За те, коли прийшло до державних екзаменів, він був змушений перший раз у своїм життю напружити свій мозок. З тяжкою бідою він зробив судовий екзамен, але заплатив за нього дорого, бо по екзамені зійшов з ума. Його вилічили, але його духові здібности від того часу зробилися, коли можна, ще менші, ніж були. Проте він вступив до суду, відбув приписану практику, авансував, замикав і судив людей, не тямлячи ані законів, ані суджених справ, і маючи собі тільки одно дуже просте правило: робити відповідно до вказівок прокуратора. Але раз трапила ся йому неприємна пригода: чи то прокуратор хотів зажартувати собі з нього, чи, як запалений мисливець, справді, був розлючений на селянина, що ніччю застрелив у своїй бараболі²⁾ дика й не віддав його панові, але сам ізвів, — досить, коли прийшло ся судити селянина за лісову крадіж, прокуратор приватно сказав Страхоцькому:

¹⁾ Негодящого, що нікуди не можна його вжити

²⁾ Картоплі

»Я б такого злодія засудив на смерть, нехай би його повісили!« І Страхоцький ні-сіло-ні-впало засуджує хлописька на смерть і зараз пише до ката в Оломуці, щоб приїжджав вішати. Справа наробила скандалу, і Страхоцького взяли знов до шпиталю. Але там сконстатували в нього органічну хибу й випустили його по кількох тижнях. У нього були широкі сімєві звязки, і йому виеднано те, що його знов узяли до суду, навіть авансували на радника, але не давали йому ніякої справи вести самостійно. Він укупі ще з кількома подібними інвалідами належав до постійних меблів при всяких розправах; се були так звані »неперемінні вотанти«¹⁾. Страхоцький звичайно дрімав підчас розправи, або, обернувши ся плечима до публики, писав пальцем по склі, писав усе одно-однісіньке слово »dobrze«, а коли прийшло ся голосувати, то за всіди віддавав голос у дусі внесків прокуратора. Се, на його думку, була найліпша мірка для виміру справедливости. Так він прослужив довгі літа, й йому лишало ся вже небагато до вислуження повної пенсії. Але в судівництві повіяло трохи иньшим духом, від радників зажадали справжньої роботи, а не самого кивання головою на прокураторські внески й, хоча інституція »неперемінних вотантів« не перевела ся зовсім, то проте старших повисилано на пенсію, а Страхоцькому віддано управу повітового суду в Гумниськах. Бідний чоловік мало не плакав, одержавши такий несподіваний аванс, але президент потішив його. »Дам пану

¹⁾ Неперемінні члени суду

радникові пови-що дуже інтелігентного практиканта то він буде пану допомагати, а пан радник будуть ласкаві держати ся у всьому його вказівок. Сей практикант — дуже здібний правник і не схоче робити собі жартів із пана раднива, то вже на нього можна спустити ся.»

Оттак підготовлений, пан суддя Страхоцький рушив до Гумниськ і взяв ся робити справедливість у повіті. Практикант, справді, показав ся дуже здібним так, що людність ані в тоні ведення розправ, ані в їх скорості, ані в самих вирокх¹⁾ не бачила ніякої зміни. Суддя був »гострий«, се так, але такий самий був і його попередник, і так, мабуть, і Бог приказав, щоб усі судді були гострі, щоб лаяли обвинуваченого, веліли приставляти жандармами, грозили тюрмою й шибеницею. Які були їх вирокі, наскільки відповідали законові, про се селяни з-давен-давна не знали й не думали: вони знали одно, що судового вироку ніколи не можна зміркувати наперед так, як тяжко вгадати нумери, яві вийдуть на льотерії.

XXXIV.

Євген знав Старохоцького ще з часів, як він був »неперемінним вотантом«, але, знаючи, що в пана судді память коротка, представив ся йому й заявив, що заступає справу Ілька Марусяка.

¹⁾ Присудах

— А, пан меценас, пан меценас, — заметушив ся суддя. — Прошу, прошу! Ось ваше місце. А якже, а якже, Ілька Марусяка. Будемо його судити нині. Добре, добре!

Євген представив ся заступникові прокуратора й заняв своє місце. Суддя, тимчасом, приступив до вікна й почав своїм звичаєм писати пальцем по спітнілій шибі. Та ось увійшов практикант, що поводив ся тут зовсім як господар дому. Він уклонив ся Євгенові, наблизив ся до нього і спитав:

— Пан меценас заступають Ілька Марусяка?

— Так.

— Будемо старати ся, щоб як найшвидше прийшов на чергу. Прошу пана радника!

Пан Страхоцький, почувши сей голос, покинув свою каліграфію й подріботів на своє місце.

— Ага-га, зачинаємо, зачинаємо! — пищав він, сідаючи.

— Возний, закличете — хто там перший? — ага, Митро Бабій і Олекса Чапля, — мовив практикант.

Возний отворив двері салі і крикнув до сїней:

— Митро Бабій і Олекса Чапля!

В сїнях залопотїли важкі чоботи, й по хвилі ввійшли два селяни в латаних кожухах, поклонили ся низько і станули при дверях. На їх вид лице судді Страхоцького з добродушно-залаганого зробило ся якимось тупо-жорстоким.

— Близше сюди! — запищав він.

Селяни зробили два кроки і знов зупинили ся.

— Близше сюди! — знов запищав суддя й почервонїв на лиці.

Селяни знов рушили несміло наперед, аж возний узяв їх за плечі й, попихаючи, поставив перед судовим столом.

— Чого вам треба? — запищав до них Страхоцький.

Селяни поклонили ся.

— Та проше ласки найяснійшого трибуналу, нічого!

— Як то нічого? Адже маєте нині термін!

— Так, так.

— За образу чести, — докинув практикант.

— Ага, за образу чести, — мовив суддя.

— Та то проше найяснійшого трибуналу — яка то образа була? Він мене назвав злодієм, я його назвав злодієм, — ну, то вирівняло ся. Він мені, вбачайте, матір спалюжив, я йому спалюжив матір, ну, то жадній кривди нема!

— А за що ж ти його заскаржив?

— Та бо, прошу пана, він мене назвав соціалістом, а я того не міг стерпіти.

— То така тяжка образа?

— А так. Сказував¹⁾ мене на ціле село.

— А що ж то значить?

— Та то ніби, що я десь церкву обікрав.

— Та не брешить бо, куме! — перервав йому другий селянин. — То лиш вам так наговорили! То зовсім так не значить.

— А що ж то значить? — запитав суддя.

— Та то, прошу пана, значить, як хто в великий піст скромне їсть...

¹⁾ Осоромив

Прокуратор, Євген і практикант засміялися. Суддя Страхоцький дуже не любив сміху. Йому все здавалося, що то з нього сміються, тож, зирнувши гнівно по присутних, піднесеним голосом залицав до селян:

— І ви, драби, задля такої дурниці смієте трудити суд?

— Та ми вже перепросилися, прошу пана судді.

— Перепросилися? Коли?

— А от тепер у с'нях.

— Тепер? А не могли ви перепроситися вчора й не тратити дня на термін? Ну, коли вже тут прийшли, то мушу вам дати памятку. Посидите оба по добі в арешті, щоби знали на другий раз, як докучати судові.

Євген аж ахнув при такім несподіванім обороті справи, тим більше, що оречення¹⁾ судді не було ніяким вироком, бо ж справа була залагоджена перед судом. Практикант таксамо всміхнув ся й до Євгена; видно було, що вони привикли до таких концептів пана судді.

— Возний! — крикнув пан Страхоцький. — Поклич ординанса²⁾, нехай візьме отсих двох і заведе до гарешту!

Селяни стояли як остовпілі, далі почали просити ся.

— Возний, виведіть їх! — мовив практикант і значучо моргнув возному. Сей приступив до се-

¹⁾ Постановна, висказ

²⁾ Прислужнина

ляв, шепнув їм щось, і вони зараз заспокоїли ся й пішли — розуміть ся, не до арешту, а на вулицю.

Вивликано другу справу — двох Жидів-конкурентів. Румянець гніву відразу уступив з лица судді. Жидівські справи були звичайно замотані, і він полишав веденне розправи прокураторові і практикантові, що любили розмовляти з Жидами жаргоном¹⁾, для нього майже зовсім незрозумілим. Бідний суддя нудив ся, і нараз, коли практикант випитував Жидів про справу, Страхоцький із плачливим видом обернув ся до нього:

— Пане, але ж я не урядую!

Практикант перервав індагацію²⁾, глянув на суддю.

— Дайте ж мені хоч який акт, який папір, щоб я знав, що урядую.

Практикант схопив ся з місця, виняв із шафи перший-ліпший плік³⁾ актів і тицьнув його під ніс судді, що зараз углибив ся в читанне якихось зовсім незрозумілих для нього зізнань, рекурсів і репліж, і був зовсім заспокоєний. Проходячи попри Євгена, практикант сказав йому пів-голосом, коли має ще залагодити які справи, то може йти, бо перед Ільком Марусяком на порядку ще десять иньших справ, і в тім числі три жидівські, а се потриває на всякий випадок зо дві години. Євген пригадав собі, що, справді, має поробити деякі виписки в регістратурі,

¹⁾ Жидівською мовою, яку звичайно чомусь звуть жаргоном

²⁾ Випитування

³⁾ Склад актів, багацько актів, що стоять одні на других

й вийшов, наказавши Марусякові, щоб пильнував черги й не відходив нікуди. Через півтора години, поробивши виписки й поснідавши в поблизькім заїзді, він вернув ся. Марусяк сидів на коридорі під стіною.

— Ну, що? — запитав його Євген. — Ще вас не кликали?

— Ні. Ще там якісь Жиди шваркочуть.

Марусяків противник, високий, сивобородий Жид, ходив по коридорі і зпід лоба позирав то на Марусяка, то на адвоката. Присутність адвоката видимо непокоїла його.

— От Юда! — гнівно шептав Марусяк до Євгена, затискаючи кулаки. — Глядїть, як нас пасе очима. Зїв би, як би міг. Адже підплатив судію, щоб мене конче засудив, щоб я не міг бути вибраний до ради громадської.

— Як то підплатив? Хиба суддя бере?

— Не судія, а судііха. Адже його Рухля ще вчора голосила: »Ну, ну, піде Марусяк завтра на термін, а верне за місяць. Скажіть йому, щоб набрав досить футрашу¹⁾, бо буде годувати не тільки себе, але й арештанські воші. А в радї громадській тоді буде, як на моїй долоні волосє виросте.«

Марусяк іще щось хотів говорити, коли Жид підійшов до Євгена й, торкнувши його за плече, мовив, підіймаючи ярмурку на голові.

— Bitte Sie, Herr, auf ein Wort!²⁾

— Чого вам треба? — запитав його Євген.

¹⁾ Харчів.

²⁾ Прошу вас, пане, на слово

— Я би хотів просити... Я би мав панови щось сказати...

— Говоріть.

— Але я би хотів у чотири очі.

— Говоріть і в шість. Я з вами ніяких секретів не маю.

— То пан адукат? І пан хочуть боронити от-сего-о?

— Так.

— А пан знають, що то за чоловік?

— Знаю.

— Та-а-ак? — протягнув Жид. — Ну, ну!

І він відвернув ся, силкуючи ся надати своєму лицу згiрдний і байдужний вигляд. Євген знав сей жидівський маневр. Він знав, що Жид не має нічого особливого сказати йому, але рад би своїм секретним говоренням із адвокатом наполохати селянина, посіяти в його душі недовірку до адвоката, а се в усякім разі можна буде потім використати. Сього власне не хотілось Євгенові, і для того він ніколи не піддавав ся на такі маневри.

Та ось, нарешті, викликано справу Лейби Хамайдеса проти Ілька Марусяка. Євген, і за ним обі сторони ввійшли до салі. В ній було вже душно, чути було запах цибулі, хлопських кожухів і людського поту. Страхоцький сидів на своєму кріслі, блідий, змучений і майже сонний. Прокуратор сидів також задуманий; у нього була молода й гарна жінка, яку він дуже любив, але не меньше підозрівав, що вона ошукує його з капітаном від уланів. Була власне одинацята — пора, коли його Міля одягаєть ся, й коли — говорено йому — капі-

тан заходив до неї кілька разів. Прокуратор кляв у душі отсей проклятий уряд і всі ті справи, що заставляють його сидіти тут і не дозволяють хоч на хвилину скочити додому, поглянути, що там робить ся. І ще той дідьчий адвокат! Як би не він, можна б було спокійно тепер зробити перерву хоч на пів години; а так Страхоцький упер ся конче перевести ще сю розправу й позбути ся Євгена й аж тоді зробити перерву. А тоді для нього біганне додому може бути зовсім безпредметове. Тільки один практикант держав ся бадьоро і свобідно, і був, бачилось, душею сеї салі. Він випитав обі сторони *quo ad generalia* і, ткнувши Страхоцькому якийсь папір у руки, взяв ся за перо, щоби протоколувати розправу.

— Ну, ти, Ілько — як там тебе? — Марусяк; признаєш себе винним? — запитав суддя.

— Ні, — відповів Ілько.

— Ні? Як то ні? Адже ж ти бив Лейбу.

— Та бив.

— А знаєш, що бити не вільно?

— Та знаю.

— І як же ти смів його бити?

— Бо мусів.

— Як то мусів?

— Бо він би був мене набив.

— Був би тебе набив? А ти як знаєш, що був би тебе набив?

— Бо кинув ся на мене з колом.

— То хай би був бив, а ти б його був заскаржив.

— Ні, дякую красенько. Волить він мене скаржити.

— Ну, то тепер будеш сидіти за бійку. Пане Лейбо, правда то, що ви хотіли його бити?

— Неправда, прошу високого трибуналу, — мовив Лейба, підіймаючи ярмурку на голові. — Відки він знає, що я хотів?

— А видиш! — мовив Страхоцький до Ілька. — Лейба каже, що то неправда. То він перший кинув ся на вас? — обернув ся він знов до Лейби.

— Він перший ударив мене.

— А ви його вдарили?

— Ні, анї разу! То ще не все, прошу високого трибуналу. Він обікрвав мене.

— Брешеш, Жиде! — крикнув Ілько.

— Я маю свідки. Він обікрвав мене, а коли я впімнув ся за своє, він іще й набив мене. Я три неділі лежав хорий.

— Ти міг лежати і три роки, бо й так нічого не робиш, тільки кров ссеш із людей, — буркнув Ілько.

— Мовчи, хлопе! — завищав суддя. — Ах, ти поганине! Чи бач його, обікрвав, ще й набив, і ще й ласть ся перед судом! Кличте свідків!

— Перепрошую пана радника, — відізвав ся Євген, — я хотів би запитати дещо в пана Лейби Хамайдеса.

— А, прошу, прошу! — поквапив ся суддя.

— Пане Лейбо, — мовив Євген, обертаячись до Лейби, ви ще досї не сказали нам, де то була та бійка?

— Де була? Де була, а бити не вільно.

— Ну, се вже побачимо, а я просив би відповіді мені на моє питання.

— Що я буду панови відповідати! — буркнув Жид і відвернув ся лицем до судді.

— Прошу занотувати у протоколї, що пан Лейба не хоче відповісти на моє питання. Ну, то, може, ви, Ільку, скажете нам, де се було?

— В моїй хатї.

— А що ж робив пан Лейба в вашій хатї?

— Видумав собі якусь крадіж і прийшов робити ревізію.

— Ну, то, певно, прийшов з вітом?

— Ні.

— З присяжним? ¹⁾

— Ні.

— З польовим або з кимбудь із громади?

— Ні.

— Як то, сам?

— Ні, не сам. Узяв собі до помочи двох Жидів і ще трох піяків, таких, що в него днюють і ночують. Влетїли нападом до моєї хати, перестрашили жінку й дітей, а коли я запитав їх, яким правом нападають мене, Лейба казав мене вязати, а потому кинув ся на мене з буком. Ну, я мусїв боронити ся.

— Правда се, пане Лейбо? — запитав Євген.

— Неправда!

— Ага, преці масмо відповідь.

— Нехай свідки скажуть, — мовив Ільо.

¹⁾ виборним

— Прошу високого трибуналу, я противлю ся його свідкам.

— Але ж се ваші власні свідки, ті, яких ви привели, — мовив протоколянт.

Жид не знав, що на се сказати. Покликали першого свідка, Лейбового зятя Гершка.

— Скажіть нам, Гершку, що ви знаєте про сю справу? — запитав суддя.

— Я те знаю про сю справу, — забалакав Гершко швидко, мов говорив вивчене на-пам'ять, — що отсей Ілько вкрав у могого тестя вночі...

— Перепрошую пана радника, — перервав його бесіду Євген, — я просив би запрягти сього свідка.

— Що? Запрягти? — скрикнув Гершко й зирнув на адвоката ненависним оком.

— Ага, ага, запрягти, — похопив ся суддя й нараз зупинив ся. — Але бо... А пан прокуратор мають який внесок?

— Згоджую ся з внеском пана оборонця.

— Ну, Гершку! Будеш присягати, — обернув ся суддя до свідка.

— Я? Присягати? На таку дурницю?

— То не дурниця. Ви зачали говорити про крадіж, — замітив Євген.

— Про крадіж? Що то за крадіж? Ділетка¹⁾ кукурудзи хиба то крадіж? — змагав ся Жид.

— Принесіть тору! — мовив суддя до возного. Жид поблід, затремтів.

¹⁾ Чверть кірця, 25 киль

— Прощу високого трибуналу, я не буду присягати.

— Мусиш, лайдаку! — озвірів ся на нього суддя.

— Я не можу. Я не знаю сеї справи докладно. Я нічого не бачив. Я бачив, але не все. Я... я... Я Лейбин свояк. Я зрікаю ся свідочтва.

— Прощу записати заяву свідка до протоколу, — спокійно мовив Євген.

Гершка пустили. Він сів на боці й почав хусткою обтирати піт із чола; був увесь мокрий, мов із лазні вихопив ся. Все тіло на ньому дрожало.

Другий Жид таки мусів присягати, але був так змішаний, що з його зізнань ніхто не міг бути мудрий. Про крадіж він чув від Лейби, бійку бачив — се було в Ільковій хаті, але чого він там зайшов, і як прийшло до бійки, сього він не міг собі пригадати. Покликано хлопів. Ті присягали байдужно, але з їх зізнань стверджено зовсім не те, чого хотіло ся Лейбі. Виходило, що про крадіж кукурудзи Лейба почав говорити аж того дня, коли зчинила ся пригода, що того дня мали бути вибори до ради громадської, що Лейба перед тим радив ся з деким із громадян, як би не допустити Ілька до ради, й ухвалено кинути на Ілька підозрінне за крадіж, наробити йому сорому ревізією в його хаті й так знеславити його у громадї. Лейба казав вітові йти на ревізію, але віт не хотів, то Лейба пішов сам, і так зчинила ся бійка.

— Чи в вас Лейба така велика влада в селі, що може розказувати вітові? — запитав Євген.

— О, так, у нас що Лейба скаже в селі, то мусить бути.

Переслухи скінчили ся. Встав прокуратор.

— Справа про крадіж досі невияснена, і що до неї ведеть ся слідство; в усякім разі на оскарженім тяжить підозрінне. А справа побиття Лейби очевидна, оскаржений сам признав ся. Всі зізнання свідків у тім факті нічого не можуть змінити, бо про конечну оборону тут не може бути мови. От тим то я піддержую оскарження і прошу засудити оскарженого.

Євген почав вияснювати справу, але бачив, що суддя немов дрімає й майже не слухає його промови. Він говорив коротко, зводячи докупи зізнання свідків і виказуючи нестійність обвинувачення. Суддя, очевидно, почав нетерпеливити ся. Протоколянт пильно писав щось на карточці.

— Розправа скінчена. Слухайте вироку! — пискнув суддя.

Всі повставали.

— В імени Його Величества цїсаря, — зачав він, дивлячись на вікно, та потім нараз глипнув на Глька, й його хопила за серце злість на сього мужика, що так багато часу мусів із ним згаяти, і він, хапаючи ся жменею за живіт і корчачись, пищав далі: — Ти злодію, розбишако, суд признає тебе винним і засуджує на чотири тижні арешту.

Він зупинив ся, щоб перевести дух. В тій хвилі протоколянт всунув йому в руки записану картку паперу. Суддя перебіг її очима, і на його лиці виступив плачливий вираз.

— Але пан прокуратор піддержує оскарження! — мовив він майже крізь сльози, мов дитина невинно висічена, нахилиючи ся до протоколянта.

Сей устав і щось живо почав толкувати йому. На лиці судді, мов на лиці дитини, малювали ся за чергою зачудуваннє, перестрах і тупа резигнація. Протоколянт сів на своє місце, а суддя взяв картку до рук і почав читати:

— Однак ж із огляду, що крадіж не доказана, і що бійка була наслідком безправного нападу Лейби на дім Ілька, і в тім випадку зовсім оправданим супротивленнєм, то суд увільнює оскарженого Ілька Марусяка від вини й кари.

— Ай вай! — зойкнув Лейба.

Прокуратор поклонив ся й сів, переглядаючи дальшу справу. Євген і Марусяк, поклонивши ся судові, вийшли з салі.

— Я знав, що так буде, — радісно мовив Марусяк, перериваючи важкі Євгенові думи при виході з сього захисту справедливости.

— Ви знали? А то відки?

— О, пан практикант у нас добрий панич. І недорогий. Тут давнійше пан ад'юнкт був, о, то до того з чимбудь не можна було показати ся...

XXXV.

Відбувши ще два терміни й залагодивши все, що мав залагодити в Гумниськах та пообідавши в жидівськїм заїзді, Євген таки того самого дня рушив із поворотом, але иньшою дорогою, на Буркотин. Хоча ся дорога була дальша, то проте Євген не хотів ночувати в Гумниськах, надіючи ся

таки бути коло півночі дома. Загорнувши ся добре в подорожню бунду, він велів Беркові поганяти коні і, оперши ся плечима об зад каритки, віддав ся своїм невеселим думкам. Він був загалом не високої думки про наше судівництво, але те, що бачив у Гумниськах, могло б було менше загартовану душу довести до розпуки. Той мертвий шаблон, та ремісницька буденність вимірювання справедливости, повна зневага до провідних ідей законодавства й панованне мертвої букви, та ще у сполученню з повною безцеремонністю людей, отупілих або й зовім хорих духом — тут доведені були до справжньої карикатури на всяке судівництво. До якої байдужности на закон і на людську кривду треба було дійти, щоб не тільки видавати подібні вирoki, як їх видає Страхоцький, але толерувати їх! Ну, та Страхоцький — на-пів ідіот, йому й не диво. Але що ж ті, що, знаючи його, вислали його сюди »на вислугу«? Навіть хоч би прокуратор і практикант параліжували його ідіотичні присуди, то й тоді ще його спосіб ведення розправ мусить підкопувати повагу того »найвищого царського атрибута«, тої порфіри, вложеної на блазня. Та чи параліжують же вони все? Практикант, як бачимо, бере, Страхоцький, хоч ідіот, а також свою користь нюхом чує, а прокуратор, молодий чоловік, обтяжений сімєю, дбає про аванс і, певно, не схоче для якоїсь там хлопської кривди заводити історій і робити скандалу, значить, псувати собі вондуїту¹⁾ в вищих сферах. Певна річ, Страхоцький — виїмок,

¹⁾ Думку, погляд, опінію, як хто записаний, кваліфікацію

але, на нещастє, образ »малого суду«, який бачив Євген у Гумниськах — не виїмок, а тип. На се складаєть ся багато причин: і само збюрократизованнє судівництва, що заставляє людей із найменшою дрібницею волочити ся по судах, і величезне число справ, які мусить залагоджувати один суддя й які навіть найздібнійшого й найсумлїннійшого чоловіка з часом доводять до байдужности й отупіння; і саме життє в малих містечках, далеких від усякого духового й товариського життя, де урядникові поза кругом своєї сімї лишаєть ся тільки шинок і карти; і дуже невелика пенсія, що в людей, обтяжених сімєю, просто відчиняє двері перекупству; і, вкінці, сама тісна та невисока освіта наших суддїв, прокураторів та адвокатів, оте нещасне „Brotstudium“¹⁾, що не дає такому функціонарові нічогоіснїько, крім знання параграфів, не торкаючись ані психології, ані суспільних відносин, ані історії, ані етики, присипляючи ще в університеті його душу й серце, і выпускаючи його у світ машиною, яка й працює так, як її заведуть переможні обставини.

Якою ж іронією супроти сього брєніли в Євгенових вухах пишні фрази про незалежність судівництва, про непідкупність суддїв, про строгу легальність їх поступуваннє і про високе почуттє справедливости ріжних прєсвітлих трибуналів, до якого так часто у своїх промовах люблять відкликати ся адвокати. Адже ж оте інстинктовє у Страхоцького пильнованнє, що скаже прокуратор, — се не одинцевий феномен, воно має свою довгу й

¹⁾ Наука для хлїба

міцну традицію! Адже важніші слідства роблять ся скрізь по Галичині за вказівками прокуратора, а через нього звичайно за вказівками політичної влади. Адже ж кождий трибунал у Галичині має суддів, — вони нераз становлять більшість, — щотаксамо як Страхоцький, ховають сумління у жменю, а за то нагострюють вухо як-найпильніше на те, що говорить прокуратор. Розділ між судівництвом і адміністрацією — перша основа справді-незалежного судівництва — у нас існує тільки на папері, а на ділі це ідеал, до якого нам дуже далеко.

А коли Євгенова думка від тих «вищих сфер» перейшла вниз, до народньої маси, до селянства, йому зробило ся страшно. Адже ж те, що він бачив сьогодні — і чи тільки сьогодні! — ті погляди селян на суди й судівництво, ті їх почуття, з якими вони входять до судового будинка, се ж усе око-око те саме, що було перед 1848. роком. Змінили ся форми, але дух, суть патримоніяльного судівництва живе й досі. Той сам, хто гнав хлопа на панщину, брав у рекрути, стягав із нього податки, виганяв його з хати за «ліниство» і при кождій з тих нагод міг тисячними способами кривдити його, той сам був і його суддею, мав судити його кривди. Закони, патенти та інтимати були надруковані в великих книгах мовою чужою й незрозумілою для народа; але й суддям вони були здалі тільки на те, щоб їх параграфами прикривати свою самоволлю, городити собі з них пліт, що забезпечував би їм безкарність кривдження й визискування народа. «Завдати когось до суду», се в народньому поняттю була страшна погроза, більша, як коли би

хто похвалив ся: »Ось я розібю тобі каменем голову «
»Хорони мене, Боже, від панської карности й людської ненависти« — ввійшло в народню поговорку. Хто йшов до суду, хоч би правда сто раз була по його боці, тремтів і вважав себе нещасливим, бо »панського суду ніхто не певен«. Виграти справу в суді значило таке саме щастє, як трафити на лотерію; чи справедливо, чи несправедливо виграна справа, про се питати нікому і в голову не приходило. І чи ж ті селяни, які нині суддю Страхоцького вважають гострим, а його практиканта добрим за те, що »дешево бере«, чи ж ті селяни не стоять уповні на становищі патримоніяльного суду? І так роблять не тільки зовсім темні, загукані селяни, але й такі, як отсей Ілько Марусяк, що у своїм селі ведуть боротьбу з ріжними темними елементами і стоять на чолі поступовійшого молодого покоління. Роблять так, бо мусять...

Ті самі непереможні обставини, що накручують суддів на лад патримоніяльної машини, пруть і їх, селян, мов безопірне зерно, в горло тої машини.

Євгенові зробило ся страшно й душно в пудлі¹⁾ брички. Він велів відслонити її й визирнув на світ. Дорога йшла простою, як струна, лінією, по мягкім піску. Довкола рівними, темно-зеленими стінами тяг ся сосновий молодник, засаджений перед кількома роками коштом почасті краю і правительства, почасті кількох довколїшніх дідичів при дармовій праці селян. Давнійше тут стояв великий сосновий лїс, але ті пани вирубали його так чисто

¹⁾ покрива воза

Й раціонально, що зруб висох, і зпід здертого дерна виступив рідкий пісок. Цілій околиці грозило занесення родючих піль тим піском, і ось почалися заходи для висяднання субвенцій на залісення сеї пустелі. Піскові поля зпершу засівано якимось коренастим та твердим зіллям, що росло на піску і по кількох роках утворило на піску густу дернину, де можна було садити молоді сосни. Рівночасно уряд заборонив панам тої околиці на кілька літ вирубувати решти великого старого ліса — і сій забороні завдячила своє врятування також гарна діброва в Буркотині, яку, зрештою, пан маршалок устиг, тимчасом, гарно обтяжити гіпотечними позичками.

Євген оглядав молодий лісок. Темно-зелені сосонки стояли густими, рівними лавами по оба боки дороги. Вони були посаджені рядами так, що, їдучи дорогою, око раз-за-разом вбігало поперек головної лави і продиралося значний шмат у глиб ліса, але за хвилю віз рушав далі, око зісковзувалось із одної лінії, вбігало на другу, щоб із неї знов зісковзнутись за хвилину. Євген зирнув наперед себе: сосни, сосни, сосни рівним рядом потяглися аж геть-геть далеко, де обі їх лінії по обох боках дороги немов зливалися зі собою. Глипнув позад себе — те саме. Кінця ліса ніде не видно; одинока каритка котилася тихо, мов загублена серед того темно-зеленого шпилькового моря. І скрізь воно рівне, мов пристрижене якоюсь величезною машиною; ніде ані вищого дерева, ані лісничівки¹⁾,

¹⁾ Хати лісничого

ані яру, ані закруту дороги. Тільки тут і там край шляху бовваніють біло-сині басаманісті¹⁾ милеві стовпи з понаписуваними на них числами.

Євген знов зирнув наперед себе. Його зір зупинив ся на одному стовпі, що стояв, як йому здавало ся, не в такому місці, де його, міркуючи по віддаленню, слід було надіяти ся. У сірій мряці, що злегка налягала на ліс і закривала небо, сей стовп видавав ся зовсім чорним. Зрештою, й його форма була якась не зовсім звичайна; скорше подобав на старий, обгорілий пенъ, ніж на правильно обтесаний і «в краєві фарби»²⁾ помальований стовп.

— Слухайте, Берку, — запитав, нарешті, Євген, — що се там стоїть коло дороги? То якийсь стовп, не правда?

— Ні, прошу пана, то хлоп.

Наближали ся потрохи; Євген побачив, що той ніби-то-стовп, справді, рухаєть ся й поступає напроти них. А коли надіхали ще ближше, Євген пізнав, що се був дійсно селянин високого росту, старий, сивовусий дід у чорній, довгій, понизше колін суконній гуні і в чорнім повстянім капелюсі. Він здалека кланяв ся їм і, коли позрівняли ся в ним, простягнув обі руки і крикнув:

— Прощу пана!

Євген думав, що старий просить милостині, але Берко, видно, ліпше зрозумів сей поклиє, бо зу-

¹⁾ Басаман = смуга, полоса, басаманістий = смужковий; милеві стовпи були вимальовані звичайно синьою й червоною фарбою, смужками, одна по другій.

²⁾ Синьо-червоний колір — краєва відзнака Галичини.

пипив коні. Євген пильно оглядав чоловіка, що, кланяючи ся, наближав ся до нього.

— Прощу ласки панської, — мовив старий, — перепрошаю за питає: відки пан їдуть?

— Із Гумниськ.

— А куди пан їдуть?

— До Буркотина.

— А, Господи, тобі слава! — мовив чоловік і перехрестив ся. — Так се ось туди до Буркотина?

— Так, — мовив Берко. — А на що вам того треба?

— Йой, таже, говоріть, маю біду! — мовив старий. — Адіть¹⁾, отсе вже від самісінького рана блуджу в тім лісі. Десь нам ялівчина втекла в ліс ще вчора, то шукали хлопці цілу ніч, а я вийшов рано тай заблудив у поганий час. А то такий проклятий хащ, що ні стежки, ні прикмети жадної. Ходжу й ходжу, всюди однаково, а кінця нема. Вже й ніг собі не чую. Ледво-не-ледво виплентав ся на гостинець¹⁾, а ту знов та сама біда. Сюди гляну — рівно й кінця не видно; туди гляну — знов рівно й кінця не видно. Куди йти? Пробував навгад іти отсюди — і він показав у противний бік від Буркотина — йшов, ішов, усе одно, а кінця нема. І почало мені до голови таке йти, що се я не в той бік іду. Сїв, спочиваю, та бо холодно. А тут як на те ані душі живої. Вже чоловік не знав, що з собою робити, та ось, Богу дякувати, що ви надїхали.

— А ви ж відки?

¹⁾ Скорочене: а дивіть

²⁾ Битий шлях

— Та з Буркотина.

— Ну, то сідайте коло мене, підвеземо вас, — мовив Євген.

Щира радість малювала ся на лиці старого.

— А Бог би вам, паночку, радість дав, що ви мене старого не лишаєте в тім лісі! Бігме, я вже так ослаб, що не знаю, чи здужав би до вечера доволоктись до дому. Ну, чи не прислїве — тілький час блудити? Тай ще кому, мені старому, що тут замолоду знав кожний корчик, кожде дерево?

Старий, балакаючи, звільна влїз у каритку і сїв на низенькім сидженню напроти Євгена. Сей просив його сідати поруч себе, але старий не захотїв.

— Ні, ні, буде з мене й тут! І за се вам велике спасибі! — мовив він, ставлячи свою палицю між колїна, опираючи свої жиласті, спрацьовані долонї на її костурі, а бороду на долонях. Його сірі, розумні очі почали пильно вдивляти ся в Євгена. Берко рушив.

Євген на разі¹⁾ мовчав. У його головї шибнуло дивне порівнанне. Отсей старий, що заблудив у близькім сусїдстві рідного села, що стоїть насеред гладкого, рівного шляху й не знає, в який бїк йому додому, — чи ж се не символ усього нашого народа? Змучений важкою долею, він блукає, не можучи втрапити на свій шлях, і стоїть мов отсей заблуканий селянин серед шляху між минулим і будущим, між широким, свобідним розвитком і нещас-

¹⁾ Поки-що (поль.)

ним ввдіннем, і не знає, куди йому йти, не має сили ані надії дійти до цілі.

»Хто то вкаже тобі дорогу, хто підведе тебе, мій бідний народі?« — зітхнув Євген.

XXXVI.

Лице старого селянина прояснило ся.

— А я пана знаю, — мовив він.

— Яким чином?

— Адже ви нас боронили там у суді. Ви пан адукат Рафалович, правда?

Євген придивив ся ближше старому й пізнав свого бывшего клієнта.

— А ви Демко Горіпний.

— Бодай пан здорові були! Як пан собі за-
гнали! А куди пан ідуть?

— Був у Гумниськах на терміні, а тепер, вер-
таючи, поїхав на Буркотин, хотів побачити ваше
село.

— Ой, є що бачити! — сумовито відповів Дем-
ко. — Біда нас присідає, паночку, чим раз дужше
тай дужше.

— А ви знаєте, на що Пан Біг біду сотворив?
— запитав Євген.

— Та на що?

— Аби люде били ся з нею.

— Та то воно так. Але як той казав: *bijmy się, chłopie, moja szabla, a twój kij*¹⁾.

¹⁾ Биймо ся, мужину: моя шабля, а твоя ломака.

— Певно, що то нерівно, але то ще не рація, щоб і кий із рук кидати і йти голіруч. Ну, а як же ваша справа з паном за пасовисько?

— Та не знаю. Щось наші преліпотенти¹⁾ на пана відказують.

— Ніби то на мене?

— А так. Кажуть — вибачайте, паночку, — що ви не хочете вести нашої справи, що ви радили їм відкупити в пана дідича те пасовисько.

— То неправда! Ну, та як собі хочуть. Не вірять мені, то я їм папери віддав. Нехай собі шукають иньшого адвоката.

— Та вже знайшли, — пошепки, нахилиючи ся до Євгена мовив Демко.

— А кого?

— Та пана Шнадельського.

— Що?

— Пан Шнадельський — пан, певно, знають його, — він сам до нас зголосив ся, каже, що я вам усе зроблю, не давайте ся на підмогу тамтому панови в місті, бо він підкуплений і запропастиг вашу справу.

— І давно то було?

— О, вже пару тижнів тому. Пан Шнадельський часто буває в нас у селі — він їздить по селах і геть бере хлопські справи. Наші люде дуже до него горнуть ся, кажуть, що він дуже великий адукат і має доступ до самого цісаря.

— Бійте ся Бога, люде! — скрикнув Євген. —

¹⁾ Преліпотенти — уповноважені

Але ж се ошуканець! Се не жаден адвокат! Він не має права ніяких справ провадити.

— Що пан говорять! — з переляком скригнув Демко.

— Можете мені вірити. Кажу вам як чесний чоловік, а не для того, що він ріє піді мною.

— Ой, Господи! А наші люде до него як до Бога молять ся! Та бо він уміє говорити з людьми! Так уміє придобрити ся, що думав би чоловік: отсе святий з неба зійшов.

— Я вам кажу по правді. Зрештою, можете піти чи до старости, чи до кого хочете, й запитати його, чи пан Шнадельський — адвокат, чи ні?

— Та то правда.

— А тепер скажіть мені, ви знаєте, в вашого пана десь є дубовий ліс?

— А є.

— І красний?

— О, чудо, а не ліс. Там дуби отакі грубі, а рівні як свічки.

— І багато їх?

— О, то великий шмат ліса, буде зо двісті моргів.

— А будемо ми їхати попри нього?

— Ні, з сего боку села ні. Аж як переїдете за село, та потім під гору, то там будете їхати через діброву. А на що пан про се питають?

— Та так. Мені цікаво, чи пан не думає її рубати.

— Е, вже би давно був вирубав, але заказали з намісництва. А иньші кажуть, що банк не дозволяє рубати. Бо наш пан задовжений у банках,

а на той ліс, то взяв більше, як десять тисяч. І без банку не сміє рушити.

Тимчасом бричка минула ліс й заїхала в село, що лежало в долині над рікою. Посеред села між високими липами й ясенями стояв двір пана маршалка Брикальського.

— У пана маршалка сьогодні полювання, — мовив Демко, показуючи очима на двір. — У діброві дики стадами ходять, шкоду страшенну роблять по полю. На самій бульбі¹⁾ люде тисячні шкоди понесли²⁾. А панови було байдуже. Аж як йому самому дики цілий копець³⁾ з бульбою розбили, то спросив полювання. Чувсте, як там трублять та гукають?

І, справді, з широких сугорбів, покритих високим дубовим лісом, що тепер під пожовклим листем виглядав мов лан велитенського спілого збіжжя, чути було гомін стрілецьких труб, крики та верески нагінки й де-де цюканне рушниць.

Віхали в село. Проїхавши крутою вулицкою між горóдами, вибрали ся на широкий майдан, що розкинув ся перед коршмою. Велика мурована коршма з заїздом, своїми обдряпаними стінами і своїм нехарним виглядом добре достроювала ся до болотистого майдану. Перед коршмою стояла досить велика купа селян; ще більше число їх тисло ся до сіней, а з шинку чути було глухий гамір, і видно було крізь повідчинювані вікна густий стиск голів.

¹⁾ Картоплі

²⁾ Потерпіли

³⁾ Могилку — картоплю закопують у землю й насипують «копець».

— Ов, а се що за ярмарок? — мовив здивований Демко. — Може, пан тут стануть трохи спочити?

— Треба буде коні попасти, — обізвав ся з козла Берко. — Відси аж до міста не буде вже заїзду.

— Добре. Попасемо й поглянемо, що тут таке.

Бричка завернула до коршми. Селяни проступили ся у дві лави і, побачивши якогось пана у бричці, поздіймали капелюхи.

З гуркотом бричка вкотила ся в коршемні дильовані сїни.

XXXVII.

В коршмі було ціле віче. За столом сидів панок яких трицяти літ, високий, статній, зі здоровими вусами і гладко виголеним, трохи запитим лицем, а довкола нього з усіх боків сиділи і стояли, тиснучись до купи головами, селяни. Перед паном стояла гальба пва; між селянами кружили дві квартові пляшки горілки; чарки і пляшки йшли з рук до рук. У коршмі стояла духота, запах горілки, мокрих кожухів, людського поту й міцного тютюну мішали ся до купи. Пан за столом, внуривши очі в гальбу пива, говорив голосно:

— Остерігаю вас, браття-хлопи, не вірте нікому! Не вірте панам, не вірте попам, не вірте урядникам, не вірте адвокатам, не вірте професорам ¹⁾,

¹⁾ народнім учителям

бо всі брешуть. Усі до одного. Всі тільки на те дїбають, аби хлопським добром пожити ся, з хлопа сїм шкір іздерти, а потім сміяти ся з нього як із дурня.

— Ой, правда, правда! — зітхали селяни. — Пють нашу кров, ще й сміють ся з нас.

— Ні на кого не надїйте ся! — говорив далі пан. — Анї в пана, анї в попа, анї у старости, анї в судї нема вашої правди. Там усюди купована правда, всюди фальшивство, всюди кривда. Тільки один цїсар наш тато, від нього одного можна надїяти ся справедливости. Тільки він один дбає за нас, бо ми всі його дїти.

— Так, так! — potwierдили ті, що сидїли за столом.

— Шукайте собі чоловіка, щоб був щира хлопська душа, хлопська кістка, і такого чоловіка шліть до цїсаря, щоб він переказав йому всю вашу біду і всю вашу кривду. Тільки він один може вам допомогти, може вкоротити руки й панам, і попам, і Жидам.

— Ой, то, то! Аби Жидам укоротив. Жида світ з'уїмили, Жида нам жити не дають! — зітхали селяни.

— Не вірте Жидам, не вірте нікому, бо всі вас дурять! Кождий аби лише своє горло залити, аби свого мацька¹⁾ наповнити, а як хлоп бідує та гарує, про те йому байдуже.

— Ой, бідує! Ой, гарує, що і світа божого не

¹⁾ Череву (поль.)

бачить! — залунав у один голос стогін по всій коршмі.

— А такий адукат що? Сидить собі в місті в преппшних палацах, вигідно, ясно, тепло й чисто, пошкрябає в канцелярії пером, помеле в суді язиком, а ти, хлопе, плати йому, солоно плати!

— Тай коби то хоч поміг! — обізвав ся хтось із купи. — А то я три роки правував ся за свою дідизну, тай що з того? Пропало мос поле, ще й кошти мусів платити.

— А видите. І то не одному таке дієть ся! Адаже в кожній справі, яка є в суді, все, бодай один, мусить програти. А хто програє звичайно? Хто слабший, хто не вміє боронити ся, хто не має чим мастити. Ну, а хто ж у нас найслабший, найбіднійший? Хлоп. Тому хлоп усе мусить програти. І тому кажу: не вірте панам, не вірте попам, не вірте адукатам — нікому не вірте.

— А особливо не вірте отському панові, що видає себе за вашого приятеля, а дбає тільки про те, щоб обдурити, обдерти й виклоти вас, — залунав різкий, смілий голос від дверей коршми.

Пан за столом підняв голову і встав із місця при тих словах.

— Що там за дурень рило рознімає? — крикнув він.

— Люде, — говорив Євген, виступаючи на середину коршми, де йому зроблено місце, — знасте мене, хоч не всі. Я адвокат Рафалович, той, що боронив вас у суді. Остерігаю вас, що сей пан Шнадельський не є жаден адвокат, ані жаден оборонець, не має права провадити ніяких справ, а

хто йому повірить яке діло, може бути певний, що пропаде його діло й ті гроші, які дасть йому. Мушу вам іще сказати, що пан Шнадельський служив у суді й відтам його прогнали за крадіжки і за фальшиві векслі.

— Брешеш, драбел! — ревнув Шнадельський, підскачівши за столом.

— І мушу вам іще додати, — говорив Євген, не звертаючи уваги на Шнадельського, — що сей пан повинен би ще нині дістати ся до криміналу за ті опуканства, яких допустив ся на людях і які, надіюсь, не уйдуть йому сухо.

— Безличнику! Падлюко! — казив ся Шнадельський, але Євген стояв, обернений до нього плечима й говорив далі:

— Остерігаю вас, люде, не давайте йому жадних справ, ані жадних грошей, бо будете жалувати, як буде за пізно.

— Бийте його! Бийте на мою відповідь! — репетував Шнадельський і, захопивши гальбу, кинув нею що-сили на Євгена. Але замість Євгена гальба вдарила в голову старого Демка, що стояв обік адвоката.

— Пане! Що робиш? За що беш? — крикнув Демко, випростовуючись і підносячи свою окривавлену голову.

— Гов! Стійте! Що тут таке! — гукали одні, чуючи брязьк скла.

— Бийте його! Бийте пявку людську! — ревів Шнадельський. — Я відповім за все!

— Коби міг за себе відповісти, опуканче! — крикнув Євген.

— Як смієш бити ся? — ревів Демко й сунув ся до стола.

Зчинив ся страшенний гармідер і заколот. Одні стояли за Шнадельського, другі за Євгена. Але закрівавлена Демкова голова пуджала¹⁾ прихильників Шнадельського, а його нагла команда »бийте!<« також зробила зовсім не таке вражіннє, якого він бажав собі. В коршмі зняв ся крик. Одні тисли ся до стола, другі від стола. Євгена попихали у стиску сюди й туди, поки, вкінці, явась сильна рука не взяла його за плечі й не випхала до сїней.

— Пане, бійте ся Бога, їдьте геть! — шептав йому Демко. — Тут готово бути нещастє. Ідьте, поки час. Спасибі вам, що остерегли нас. Се протверезить людей, але не зараз. Ідьте, їдьте!

Євген сїв на бричку й поїхав.

А в коршмі довго ще йшов гармідер, і серед нього розлягав ся паний вереск Шнадельського.

XXXVIII.

Євген вернув ся зі своєї поїздки до Гумниськ у несподівано бадьорім і войовничім настрою. Він належав до тих натур, які не легко виходять зі спокійного, зрівноваженого настрою, та за те, виведені з нього, не попадають у сантименталїзм, не тонуть у розливї почуття, але набирають натури

¹⁾ страшила, лякала

боевого коня, закушують вудила і йдуть назустріч небезпеді.

Зразу він біг утертою адвокатською дорогою. Подав карне донесення проти повітового лікаря за недбале щеплення дітей, а в справі Шнадельського пішов насамперед розмовити ся з прокуратором.

— Подайте донесення, — сказав прокуратор, коли Євген оповів йому про шахрайства сього пана. Євген послухав його ради й був би, може, вснокоюв ся, якби його донесення не були мали зовсім несподіваний для нього, хоч досить природний серед наших відносин, наслідок. Донесення проти лікаря звернено йому з тим, що влада, розслідивши поданий ним факт, дисциплінарним способом поладила справу, але для карного переслідування не найшла ніякої підстави. А донесення проти Шнадельського повело за собою справжній скандал: прокураторія заняла ся справою, вступне слідство поручено перевести Страхоцькому, а сей, ідучи за прокураторськими вказівками, почав від того, що під ескортою жандармів велів спробаджувати до Гумнісьє одного за другим із тих селян, які були поименовані в донесенню; жандарми для більшого ефекту заковували селян, самих найбагатших і найповажніших господарів, у вайдани і гнали їх до суду як злочинців, Страхоцький індагував¹⁾ їх своїм способом і в пересланих вищому судові протоколах їх переслухів стояло чорне на білім, у всіх згідно, що вони ні про що не знають, ніяких грошей Шнадельському не давали, ні про яку браню

¹⁾ Випитувати так, щоб виходили тільки такі відповіді, яких треба тому, що питає

від нього не чули й навіть якби чули, то не думали б увільняти незаконними способами своїх дітей від обов'язку цісарської служби. На основі цих протоколів Євгенові переслано з суду резолюцію, що його донесення було основане на фальшивих інформаціях і пустих хлопських поговірках і, як таке, не заслугує на поважне трактування ¹⁾.

— Он як! — аж скрикнув Євген, прочитавши сей незвичайний документ. — Е, ні, панове, ся штука не піде так гладко.

І він рушив знов до Гумніськ і, розвідавши докладно, як вело ся вступне доходження, описав усе й подав до президії крайового суду у Львові. Переждав кілька тижнів, та, не можучи дождати ся ніяких наслідків, описав усе в формі кореспонденції й вислав до редакції одної з львівських часописей. Редакція надрукувала кореспонденцію, але прокураторія сконфіскувала її від першого рядка до останнього «за ширення ноторично неправдивих фактів і побуджування до ненависти проти судівницького стану». Євген не задовольнив ся сим. Він переробив свою допись і вислав її в один опозиційний дневник у Відні, де тоді про Галичину панували ще неподільно такі погляди, які подобалось піддержувати всемогучій у краю шляхетсько-польській компанії. Допись віденська прокураторія пропустила, і вона зробила в Галичині сенсацію. Вся польська преса запалала патріотичним обуренням на «нужденного пасквілянта», що, мовляв, плюгавить рідне гніздо. Урядово спростовано наведені

¹⁾ Щоб поважно його брати, розбирати

в дописі факти — на основі протоколів Страхоцького, але про те від міністерства справедливости прийшло телеграфічне візвання¹⁾ до президії львівського суду — здати справозданне про все порушене в дописі й починити відповідні зарядження, щоб подібні справи не виринали на прилюдний вид і не утруднювали становища правительства.

Почали ся переслухи, президент окружного суду поїхав до Львова, давши перед тим Шнадельському до пізнання¹⁾, щоб «присів фалди»; в цілім повітовім судівництві кілька місяців було повно клевету й таємних шептів. Скінчило ся перенесенням у иньші повіти — жандармів, що, буцім-то, самовільно, не порозумівши свої інструкції, заковували в кайдани селян, візваних до суду в характері свідків.

— Значить, нема винуватих! — аж скрикнув Євген, довідавши ся про се, й під таким титулом²⁾: «Нема винуватих» написав другу допись до віденської газети. Подавши вислідок доходження³⁾ у справі Шнадельського й зазначивши, що сього пана за весь час навіть не кликано до суду для переслуку, він із поля судівництва перейшов на иньші поля публичного життя в Галичині, всюди показуючи прояви гнилизни й занепаду. Та сим разом ефект був зовсім не такий, якого надіяв ся автор дописи. Навіть віденським опозиціоністам краски видались занадто чорними, й редакція надрукувала

¹⁾ Зазив (поль.: *wezwanie*)

²⁾ Пізнати (поль.)

³⁾ Заголовком

⁴⁾ Слідство (поль.)

допись із увагою, що не має причини не вірити фактам, наведеним у дописі, але загальні висновки автора щодо стану публичного життя в Галичині видають ся їй занадто песимістичними. Галицькі мамелюки підняли правдивий вереск радості з приводу сеї уваги. «Отсе вже навіть віденські Тевтони починають відрікати ся галицького пасквілянта, що, пересолюючи сам свої клевети, сам себе звів *ad absurdum*. Розумні люде в Галичині від першої хвилини аж надто добре знали вартість тих безсовісних клевет. Тепер чей уже й сліпі будуть бачити, наскільки можна няти віри подібним фальшивим оборонцям невинности. Найменше вдячні будуть йому, певно, селяни, в яких обороні, буцім-то, виступає сей пан. Вони своїм здоровим хлопським розумом дуже добре знають, хто їх правдивий приятель, уміють оцінити по заслуді свого непрошеного опікуна, вигадкам котрого з повною свідомістю й рішучістю завдали брехню перед лицем суду».

Се динічне потоптанне правди обурювало Євгена до дна душі.

— Чекайте лишень! Ось вони заговорять своїм язиком, ті селяни, і тоді почувете, що вони думають про вас! — мовив він сам до себе.

Думка про конечність розбуджувати селян до політичного життя, організувати їх для політичної боротьби за свої права виступила в його душі не як далекий теоретичний постулат, а як справа невідхильно потрібна, без якої навіть найбільшому народолюбцеві не можна і кроку зробити наперед.

Зараз по Новім Році він скликав тих священників і селян із повіту, до яких мав найбільше до-

вірре, і, порадивши ся, вони рішили скликати в перший тиждень великого посту перше в сьому повіті й загалом у Галичині народне віче у своїм місті. До того часу були в Галичині тільки два народні віча — оба у Львові. Вони були голосні в цілім краю, будили всюди щирий запал, але на провінції ніхто ще не думав скликати подібні народні збори. Євгенові прийшлося довго толкувати навіть своїм довіреним про потребу віча, навіть про можливість його скликання, бо закон про збори, не вважаючи на своє більше як десятилітнє існування, був досі для загалу галицьких Русинів terra incognita, таксамо, як і иньші політичні закони, крім одного хіба § 19 основних законів, що давав Русинам язикову рівноправність — на папері. Кінецькінців зібрані приватно в Євгеновім домі повітові патріоти згодили ся на те, ще треба скликати віче. Євген обняв реферат про стан повіту й потребу політичної організації, один священник мав говорити про справи просвітні, а о. Зварич про справи економічні. Всі мали відтепер розвинути по селах агітацію за вічем, освоювати селян із думкою про потребу політичної роботи і дбати про як найчисленнішу участь на вічу. Всі три референти уконституували ся як вічевий комітет і мали зі своїми підписами внести до староства подання про скликання віча в законнім терміні. Євген мав таке почуття, що підсаджує свої плечі під високу й важку камяну гору з наміром — зрушити її з місця. Він знав, що се праця страшенна, довга й важка, але сказав собі в душі:

— Все-одно! Мушу двигнути!

XXXIX.

Пан маршалок Брикальський ходив дуже заклопотаний. Його вірителі тисли, тисли його за довги і проценти, тай перестали тиснути. Він знав, що се не була добродушність із їх боку, що ся мовчанка гірша погрози. Деякі Жиди виразно заповіли йому, що відпродадуть свої претенсії у треті руки, а панові маршалкові сього дуже не хотіло ся — не задля фальшивої амбіції, щоб треті особи не знали про його грошевзі клопоти, але тому, бо від тих третіх осіб він не міг надіяги ся ніякої терпівости, ніякого милосердя так, як від околішніх жидів, що всі більше або менше стояли о його ласку¹⁾. Він просив ся у своїх мучителів, заклинав ся, що по жнивах посплачує все, але жпди знали добре, що далекі ті жнива, по яких пан маршалок зможе платити, бо поья-що в нього збіжжє продане ще на пні, за став аренда побрана на два четвероліття наперед, ліса дрібного ще не можна рубати, а на дубовий нема купця. І, справді, настала осінь, а пан маршалок як був не при грошах, так і лишив ся, а вірителям приходило ся сотий раз почути від нього відоме панське »по-

¹⁾ Запобігали ласки (поль.)

чекай», прицукроване для відміни такими словами, як «боханий Мошку», «любий пане Готтесман» і т. д. І в додатку новий реченець: «коло Нового Року напевно заплачу, але то напевно, шляхецьке слово гонору».

Не можна сказати, щоб пан маршалок говорив се на вітер, щоб кидав шляхецьким словом гонору, мов половою. Ні, він мав уложений дуже гарний, геніяльний плян, як піднятувати свої злидні. В повіті, бачите, були дві каси: кредитове земське товариство, що давало гроші на гіпотечку, що-найменше по 500 ринських; се була так звана «панська каса», утворена перед двадцятьма роками з десяти-тисячного капіталу, записаного одним дідичем-патріотом на заснування шпиталю в місті, а до пори здійснення сеї цілі (коли то вона здійснить ся!) вжитого на кредитові цілі. Сей основний капітал збільшено ще кількоразовою дотацією¹⁾ з повітових грошей і ріжними иньшими зривками так, що тепер каса обертала номінально мало не 50-тисячним фондом. Обік неї була «повітова каса задаткова», прозвана також «хлопською касою» через те, бо перед десятьма роками її отворено з громадських кас позичкових, стягнених із сіл і взятих виділом повітовим²⁾ у свій заряд. Ся каса виносила 80 тисяч і уділювала дрібні позички від 10 зр. на короткий реченець і за порукою відповідної громадської влади. Розуміть ся, панська каса була завсіди порожня, головним її довжником був пан маршалок;

¹⁾ допомога (постійна)

²⁾ заряд ради повітової — щось наче повітового земства

він те й знав, що коли приходило ся платити рати³⁾, велів дописувати їх далі, при чому ані процентів про-волоки, ані складаної провізії йому не числено. За те в господарці хлопською касою виділ повітовий держав ся системи як найбільшої оглядности в уділюванню й як найбільшої безоглядности у стягання позичок, так, що селяни чим раз менше мали охоти шукати в ній рятунку у своїх грошових клопотах. Гроші в касі дармували, опроцентовували ся дуже низько, і се спричинило немало гризоти батьківському серцю пана маршалка. Він дивував ся, як се селяни у своїй глупоті йдуть за позичками до жидів-лихварів або до иньших банків, а оминають свою власну касу. І в його голові дозріла геніяльна думка: ліквідувати обі повітові каси, злити їх у одну, а на ділі повернути готові гроші хлопської каси на латанне дір вічно голодної «велкої власности», в першій лінії своєї власної. На се треба було ухвали повної ради повітової. Се був би для пана маршалка найменший клопіт. Селян і селянських заступників, що піднесли б голос проти сього грабіжницького замаху, в раді повітовій не було. Правда, сиділо там кілька вітів і два, чи три священики, але се були люде смирні, що дбали про ласку пана маршалка й до ведення опозиції в такій кардинальній справі були зовсім нездібні.

Але несподівано для пана маршалка опозиція вийшла з такого боку, звідки її менше всього слід було надіяти ся. В раді повітовій засідав також близький сусід пана маршалка й його давній су-

³⁾ Реченці сплат

пірник, граф Кшिवотульський, знаний у цілім повіті зі свого саркастичного гумору і своєї безоглядної правдомовности. Отже коли на радї повітовій одна з креатур пана маршалка виступила з внеском реформи кас повітових і злиття їх ув одну, граф Кшивотульський виступив проти сеї думки, яка, по його словам, у повіті може наробити багато kwasу. »Се буде значити, що ми з хлопів обдерли ходаки, щоб полатати панські черевиви«, гумористично висловив ся пан граф, знаючи дуже добре, що своєю опозицією проти сього проєкту затягає петлю на шию пана маршалка.

Виступ графа Кшивотульського додав духу й репрезентантам селянства в радї повітовій, а декому з них попросту отворив очі на значінне сеї реформи. Отже й вони, про сам сором, мусіли виступити проти проєкту, але, своїм звичаєм, пересолили справу, домагаючи ся відкинення проєкту а limine¹⁾. Сей внесок упав, і справу передано окремії, вибраній для сього комісії, яка мала роздивити предложений плян ліквідації й нарис нового статута й піддати свої внески на увагу радї.

Отже ж тепер пан маршалок крутив ся й агітував між членами ради повітової, щоб приспати, тає сказати, в колісці, опозицію проти своєї пожаданої реформи. Він розвинув незвичайний запас добродушности й людяности в розмовах з вітами, висловлював незвичайно ліберальні погляди на руську справу в розмовах зі священниками, підіймав ся на високість далекоглядного патріота, тол-

¹⁾ Відразу, зовсім

куючи про добродійні наслідки реформи, заїздив навіть на засідання рад громадських у селах, заражених, на його думку, духом опозиції і вдавав ся в розмови з селянами, але, на свою превелику радість, почував від них замість опозиційних аргументів тільки звичайне: »так, так, так«, »та, розумієть ся«, »то ми всі за паном маршалком« і вже наперед готовив ся тріумфувати над опозицією. Тільки один Кшивотульський наповняв його страхом. До сього вовка в кармазині він не важив ся приступати зі своїм звичайним підлещуваннєм. Він довго турбував ся, як його вговкати й не знаходив способу. Виручив його з сього клопоту Шнадельський.

XL.

Невесело заповідала ся зима для Шнадельського. Не то, щоб він робив собі щонебудь із напучувань пана президента, з його ради »присісти фалди«. Але стріча його з Євгеном мала иньші непримні для нього наслідки. Зерно сумніву, кинене Євгеном у селянські душі, почало, хоч помалу, та сходити. Селяни, яких понатягав Шнадельський, хоч не зневірили ся відразу в його адвокатській здібности, зробили ся однакож значно скупійші на гроші, почали зразу чемно, а де далі, чим раз гострійше допоминати ся залагодження своїх справ. Шнадельський мусів брехати, викручувати ся, але ті брехні робили чим раз меньше вражінне. Дійшло до того, що деякі селяни почали

лазити по судах, доштуючи ся, що зробив »пан адукат Шнадельський« з їх справами, і тут довідали ся, що ніякого адуката Шнадельського в суді не знають, і що, коли вони панові Шнадельському подавали які гроші за веденне своїх справ, то це пропащі гроші, і треба їм домагатися від нього їх звороту або позивати його до суду.

І, справді, на Шнадельського посипали ся »багательки«¹⁾ від оциганених ним селян, але він сміяв ся з них. »Тікай голий, бо тебе обідру!« — се був зміст тої філософії, якої він держав ся в таких справах. Але діло почало, де далі, робити ся ще неприємнійшим. Особливо ті селяни, що подавали йому значнійші суми грошей на увільнення своїх синів від великої бранки й потім за се потерпіли судове слідство, почали присікувати ся до нього. Се були переважно люде маючі, впливові по селах; вони тепер були певні, що Шнадельський мав їх за дурнів, і що їх гроші пропали. До суду жалувати ся вони не йшли, але з різних сіл почали до Шнадельського доходити погрози, щоб не важив ся показувати ока в тім і тім селі. Шнадельський іще сміяв ся, поки в однім селі його не спіткала немила пригода. Він сидів у коршмі за столом і власне велів, своїм звичаєм, дати другу квартиру горілки для купи селян, що, обступивши його, пили, гомоніли і слухали його балакання. Шнадельський говорив про »хлопську кістку«, про konieczність не вірити нікому крім цісаря, про здирства панів і адвокатів, коли нараз до нього на-

¹⁾ Дрібничнова правна справа

близив ся якийсь здоровенний і, очевидячки, сильно п'яний парубіка і промовив з п'яним усміхом:

— А потракував¹⁾ би-сь, пане, і мене порційкою, Бог би тобі здоровля дав!

— І, овшім, побратиме, і овшім!²⁾ — мовив Шнадельський і, взявши пляшку, налив чарку й подав її парубкові.

— Ваше здоровлє! — мовив сей, вихилив чарку одним духом і наставив іще раз. Шнадельський налив, приговорюючи:

— Люблю таких лицарів. Схоче чого, то не ховаєть ся поза піч, як відданиця від парубка, але скаже просто в очі.

— Га, га, га! — зареготав ся парубок, випивши другу чарку. — Ваша правда, пане! Я такий. Що на серці, те й на язичі.

— Так і роби! — заохочував його Шнадельський.

— І роблю так. Ось і з вами. За те, що ви добрий пан і не пожалували для мене — га, га, га — двох порційок, велике вам спасибі! А за те, що ви в мойого стрика¹⁾ видурили тридцять срібла за тоту бранку — а він корову продав від малих дітей, і вам гроші дав, а ви з нього насміяли ся і ще потім його як злодія в ланцюгах до міста водили, по судах тягали, за те, паночку, ось вам раз! А ось і два! І ще раз!

І парубок, замахнувши ся, вчїдив своєю долоницею Шнадельського в лице раз, і другий, і тре-

¹⁾ Почастував би-ти

²⁾ Чому ж би ні, навпаки (поль.)

³⁾ Дядька, брат батька

тій. Шнадельського облила кров, він мов сніп повалив ся під шинковий стіл, і парубок із пняним криком кинув ся на нього. Ледви-не-ледви иньші присутні здужали оборонити Шнадельського й віддати в руки шинкареві, що, протверезивши його, сховав у своїм ванькирі ¹⁾, а нічю своєю фірою відвіз до Гумниськ.

Ся пригода й погрози селян значно остудили запал Шнадельського до «хлопської кістки». Він мусів залишити свої грабіжницькі поїздки по селах і почував із жахом, що його чекає непочесна будучина покутного писаря, того, що то по шиночках за квартиру горілки, три гальби пива, пачку тютюну або за кілька шісток грішми пише людям скарги, рекурси, подання та супліки, зносить п'яцькі пестощі й наруги й залежить від ласки кожного судді і кожного ад'юнкта ²⁾, що може відкидати всі його вироби або навіть покарати його за покутне писарство. Він був молодий іще, амбітний, бажав життя й його радощів, але давно відвик добивати ся їх простою, чесною дорогою. Тепер почало йому робити ся тісно на світі, як риби, зловленій у сіть, і він чим раз частійше роздумував над способами, як вийти зі сього прикрого положення.

Здавна, ще коли його прогнали зі суду, він носив ся з думкою виїхати до Америки, і ся думка не покидала його й досі. Але як виїхати? Без шеляга при душі не рушиш із місця, а їхати на те, щоб, ставши на місці, опинитись без шеляга

¹⁾ Бічна невеличка кімната, де звичайно діти сплять

²⁾ Властиво, ад'юнкт теж суддя, але ж не кожний ад'юнкт мав право видавати й оголошувати самостійно судові присуди.

при душі — се ж значило: їхати ще на гіршу біду, на важку працю, якої Шнадельському страшенно не хотіло ся. Ні, вже як їхати, то з добре наладованою мошонкою¹⁾, щоб там, у краю долярів, було за що руви зачепити. Відки й як узяти гроші на сю ціль, се йому було байдуже. Зразу він думав, що йому удасть ся натуманити потрібну суму в селян, але ся надія ошукала його. Що ж тепер?

Був час, коли він думав запомогти ся повітовими грішми, і з тою метою заскакував коло пана маршалка, маючи надію через нього одержати місце касієра при котрійбудь повітській касі. Але президент суду остеріг маршалка, щоб не допускав до скандалу, і Шнадельському дали зрозуміти, що на разі всі посади при касах повітових обсаджені, а маршалок додав від себе, що про якесь місце для нього можна буде подумати аж по доконаній реформі кас. Таким робом і Шнадельський був заінтересований у тому, щоб реформа доконала ся як найшвидше, і щоб опозиція проти неї затихла. Через те граф Кшивотульський, що так собі, для концепту²⁾, взяв ся вести опозицію, був для Шнадельського ворогом, і він пильно мишкував у його маєтності, поки не винайшов поліно, яке можна б було в саму пору кинути графові під ноги.

¹⁾ Гаманець

²⁾ На играшку, на жарт

XLI.

Справа була ось яка. Граф Кшिवотульський, хоч любив опозицію і промовляв популярно, причисляв себе до консерватистів і негативно дивився на всякі реформи, починаючи від знесення панщини. Він усе ще стояв на тому, що знесення панщини зруйнувало панів матеріально, а хлопа морально, що хлоп без панської опіки мусить згинути, що пан — одинока натуральна для хлопа інстанція і в господарських, і в громадських, і в судових справах. Граф Кшिवотульський не признавав ані нових судів, ані нової процедури, ані нового карного порядку. «Одинокий параграф, пригідний для хлопа — бук», говорив він, доказуючи, що ані гарешт, ані грошеві кари не відповідні для селянина. Він жив і досі у традиціях давнього патримоніяльного порядку й дуже любив, коли з села люде приходили до нього, просячи розсудити їх справи; такі «вірні піддані» були в нього добре записані й мали ласку у дворі: чи зайву купу дров із ліса, чи шматок облога під пасовисько, чи яку-небудь иньшу полекшу вони діставали — перші. Та виходило й навпаки: граф любив відразу виконувати свої присуди, а присуд на винного звичайно випадав: канчул. Отже траплялося, що покараний почував себе покривдженим і йшов до суду жалувати ся не тільки на свого супірника, але й на графа-суддю. Правда, в суді звичайно приймали такі скарги сміхом, з уданим співпочуванням випитували селянина, чи дуже боліли його графські кан-

чуки, чи граф бив власною рукою, чи він не зголушував рекурсу проти засуду й виміру кари й чи добровільно йшов до графа судити ся. На тім справа й кінчила ся, і для графа не мала ніяких неприємних наслідків.

Та ось стала ся справа трохи инакша. Двох селян у графовім селі посварили ся. Один, покривджений, пішов до графа на скаргу й попровадив свідків. Граф вислухав справу й післав по противника, та сей заявив, що графського суду не признає й до двора не піде. Се страшенно обурило графа. Він у супроводі своїх гайдуків сам пішов до оскарженого й, заставши його на подвіррю, велів простягти його і власноручно вліпив йому двадцять і п'ять канчуків. Може, й се було б уйшло графові на-сухо¹⁾, бо селяни в його селі були загукані і знеохочені до судової правди, та трапило ся так, що в ту саму пору находив ся в селі Шнадельський. Сей відразу зрозумів, що з тої справи «можна щось зробити», написав іменем побитого донесеннє до прокураторії за публичне насильство, зневагу й тяжке ушкодження тіла, велів селянинові засвідчити через лікаря одержані побої й долучити те свідоцтво до подання, а сам скочив із сею новиною до пана маршалка. І маршалок зрозумів важність факту й, не гаючись довго, поїхав до міста й подав ся просто то президента суду. Президент знав уже про справу графа Кшивотульського і, коли маршалок у часі розмови натякнув злегка на неї, не скрив свого невдоволення.

¹⁾ минулось без наслідків

— Дуже прикра справа! Дуже прикра справа!
— повторяв він, морщачи чоло.

— Тим прикрійша, що не можна її затушувати¹⁾, — докинув маршалок.

— Не можна? — живо кинув ся президент.

— Не можна, пане президенте. Народ дуже обурений, усюди ні про що не говорять, як тільки про самоволю графа. А вдатку маємо в повіті літерата: готов підхопити сю справу і знов осмарувати²⁾ нас у Відні.

— Ах, так! — мовив президент і задумав ся.

Се було ярказ по другій Євгеновій кореспонденції, і пан президент мав іще у свіжій памяти всі ті клопоти, яких наробила йому перша. Та з другого боку думка — тягати до суду і кримінально карати пана графа Кшивотульського видала ся йому чимось таким диким та нечуваним, що він по хвилині зі зачудуванням і з острахом видивив ся на пана маршалка.

— Але чого ж хочете? Чи маю карати пана графа як простого злочинця?

Маршалка забавляло заклопотання пана президента.

— Ну, думаю, пан президент ліпше від мене будуть знати, що з ним зробити. Я думав би тільки одно: перевести слідство й нагнати панові графові трохи страху. А там — буде вже діло практичного розуму і світлої прокураторії, як повернути справу. Але затушовувати справу перед слідством я вважав би непорядним.

¹⁾ Замняти

²⁾ Обшмарувати (поль.)

Президент згодився на се. Почалося слідство, і вельможний граф Кшивотульський мусів раз, і другий, і третій їздити до міста і ставити ся за для переслухів у слідчого судді, вислухувати довгенькі виклади про приписи обовязкового тепер закона, що були для нього чимось нечувано новим і незрозумілим, і, вкінці, зупинити ся перед загрозою: засісти публично на лаві оскаржених і відпокутувати за свої патріярхальні погляди кількома місяцями вязниці. Все се була для нього страшно неприємна справа, тим неприємнійша, що, дякуючи заходам маршалка і Шнадельського, вона в усіх дрібницях була голосна в повіті і всюди збуджувала живі розмови, спочування з одного, насміхи, радість і клини з другого боку.

Коли таким робом каша була заварена, і маршалкові здавало ся, що його противник скрушив достаточо, він приступив до виконання свого пляну. Одного дня граф Кшивотульський, що від часу нещасного слідства нікуди не виїжджав і нікого чужого не бачив у себе, був дуже зачудований, бачучи, як на його подвірре заїжджає знана йому чвірка пана маршалка, а з карити висідає вдягнений у шубу сам пан маршалок. Граф повитав свого противника чемно, але холодно, а маршалок, не гаючись довго, виявив ціль свого приїзду.

— Я вважав конечним заявити коханому графові свою пошану й симпатію, — мовив він солоденько. — Безглузді язики силкують ся розгородити нас тернами всяких поговорів, але ми оба стоїмо занадто високо, щоб та піна могла досягти нас.

А щоб відразу прийти до ціли моєї визити, — дарує коханий граф, що я тільки на хвилиночку, страшенно зайнятий, — так ось вона! Буде коханий граф ласкав¹⁾ відвідати мене 4. грудня в моім домі. Святої Варвари, іменини моєї пані... надіюся невеличкою, але дібраного товариства... Правда, можу числити на коханого графа?

— Але ж, пане маршалку

— Ніяких «але», коханий сусідо! Ніяких «але»! Ся просьба не стілько від мене, скілько від моєї маґніфікл, а їй коханий граф чей же не відмовить.

— Га, коли так..., — нерадо згодив ся граф.

— Так, так, коханий графе. Прошу, дуже прошу. І від себе. Обоїм нам дуже залежить на твоїй присутности.

— Га, лис! — міркував собі граф по від'їзді пана маршалка. — Який інтерес може він мати в тім, щоб так ластити ся коло мене? І то власне тепер? І видумав мене заґачити своєю Варварою! Досі в таких нагодах завідомлював білстиком, а тепер бух! Чвіркою парадус. «Обоїм нам дуже залежить...» Гм..., я чую в тім якусь спекуляцію, але яка вона, не можу зміркувати. Ну, та вже с'як чи так, дав слово, то мушу додержати.

¹⁾ Це звичайний польський спосіб розмови у 3. ос. одп.

XLII.

Іменини пані маршалкової мали бути сімевим празником незвичайної важности. Щоб гідно відсвяткувати його, пан маршалок зважив ся зробити невеличку фінансову операцію: позичити в одного з Готтесманів пару тисяч, обігнати ними кошти празника, а з решти, яка лишила ся б, викупити кілька дрібних «паршивих» векслів і сплатити проценти залягаючих довгів, бодай, ті, задоволення яких грозило найбільшими прикростями. Першу частину сього пляну він виконав без великої трудности: по кількаденім роздумі жид гроші дав. Але коли прийшло ся сплачувати векслі і проценти та виробляти деякі прольонґати²⁾, показало ся, що, крім двох, чи трьох зовсім дрібних векслів, усі інші були вже перепродані. Пан маршалок аж задержив, але лаяти жидів, докоряти їм, грозити — не придалось ні на що: кождий жид заслонював ся тяжкими часами, браком гроша, неможливістю довше чекати... Кому продано вексель — навіть сього не міг довідати ся пан маршалок. Сей продав у конторі, другий якомусь агентові, иньший якому :ь незнаному панові. Се відкритте було для пана маршалка мало чим приємнїйше від чуття делінквента, якому закладають петлю на шию. Він догадував ся, що жиди брешуть, що знають добре, в чїїх руках находять ся його векселі й довжні записи, але видушити від них назву сього таємного свого ворога не міг.

¹⁾ Продовження, одстрочка

Небезпека задля своєї таємничості видавалась йому ще грізнішою, ніж була на ділі, й його кидало то в жар, то в холод при самій думці, що першого-ліпшого гарного дня, от хоч би в сам день празничних іменин його маґніфіки, до його двора може заїхати секвестратор і опечатати та взяти під свій заряд усі його добра й достатки. Він не говорив нікому про ті свої побоювання, але того дня не важився видати ані цента на вина, матерії й ласощі, потрібні для сімєвого празника. Позичені в жида гроші пекли його, видавались неначе коротенькою проволокою, якою продовжено реченєць виконання смертного присуду. З грішми в портфелі він вернув ся додому, сам мов отровний і, не говорячи нічого, віддав гроші жінці, нехай сама робить із ними, що знає.

Пані маршалкова не дуже допитувала ся про психічний стан свого мужа; се була дама практична, не заражена ніяким чутливим романтизмом. Одержавши гроші, вона енерґічно заняла ся приготуваннями до своїх іменин і лишила пана маршалка жертвою його гризоти та тривоги.

Бувши в місті на засіданню ради повітової, він здибав Шварца, що, знаючи про приготування до фамілійного празника, предложив вельможному панству свої услуги при всяких покупках і иньших справах. Пан маршалок прийняв його предложенє з байдужним, сквашеним видом, немов сей празник був для нього гіркий, як хрін.

— Пан маршалок мають якусь гризоту? — закинув налазливий бувший канцелїст.

— Навіть велику, — зітхнув пан маршалок і звирив ся Шварцові зі своїм клопотом.

— О, коли лиш стілько, — скрикнув сей, — то можу зараз служити панові маршалкові своєю інформацією. Панські¹⁾ векслі находять ся в руках Вагмана.

— Вагмана! Тої пявки! — скрикнув маршалок. — А відки ж ви се знасте?

— О, я віддавна маю його на оці. Сей чоловік — причина мого нещастя, а я не привик дарувати своєї кривди. З одним львівським жидом він трактував²⁾ про перепроданнє всього панського¹⁾ довгу, а сей знов звернув ся до мене за деякими інформаціями. Відти я й довідав ся про те, що той вовк нагострив свої зуби на пана маршалка. О, від нього можна надїяти ся всього найгіршого.

Пан маршалок знав се й сам і без Шварцового впевнювання, але не знав найважнішого: як захоронити себе від зубів сього вовка. То ж, відіславши Шварца з його услугами до пані маршалкової, якій просив не говорити нічого про сі прикрі довгові справи, сам він, ходячи по гарній маршалківській салі, в будинку ради повітової, почав міркувати, що йому робити далі. Та нараз зупинив ся, на його лиці заяснів усміх, і він навіть ударив себе долонею по чолі. »Гай, гай! Що за дивне сотворіннє чоловік! Найблизші, найнатуральніші думки приходять йому в голову найпізніше! До найблизшої мети мусить доходити крутими, далекими манівцями! Адже ж що може бути простійше,

¹⁾ Ваші, вашого (поль.)

²⁾ Пересправляв

як конверсія всіх отсих векслевих довгів на одну позичку в будувчій зреформованій повітовій касі? Йому, маршалкові, позички, хоч і як високої, каса не посміє відмовити. Значить, коби тільки як найшвидше доконати реформи! А й ся справа була майже запевнена, опозиція Кшивотульського вже тепер дуже слаба, а по іменних пані маршалкової, надіяти ся, й зовсім перестане існувати. Ліквідація обох існуючих кас — проста формальність, і перед Великоднем, у великий піст можна буде позбути ся отсього опиря, що морив його душу. Треба тільки ще одного: випросити в Ваґмана проволоки до того часу: І, роздумавши се, пан маршалок переждав, доки почало смеркати й, одягши свою легку загортку, пішки, крадучись вулицями й пильнуючи йти так, щоб його ніхто не пізнавав, поспішив до Ваґманового помешкання.

Ваґман приняв пана маршалка повірно, просив його сідати, а сам, стоячи перед ним, запитав, чим може служити? Пан маршалок усміхнув ся на кутні зуби.

— Чую, що в вас мої векслі.

— Дещо є.

— Ви завдали собі праці скупити їх.

— Продавали, то я купував.

— Яку ціль мали ви, скуповуючи мої довги?

— Інтерес, прошу вельможного пана маршалка.

Пан маршалок добра фірма, то чому ж мені не купити?

— І що ж думаєте робити з ними?

— Що маю робити? Надію ся, що пан маршалок сплатять. Адже папери добрі.

— Не бійте ся, пане Ваґман, свого підпису я ніколи не заперечу.

— Може, вельможний пан маршалок хочуть зараз сплатити дещо?

— Бачите, пане Ваґман, дещо я міг би, але думаю, що ліпше буде все відразу. У вас там багато тих паперців?

— Буде на пятьдесят тисяч, а, може, й трохи більше.

— Отже бачите, в мене наклеювана фінансова операція, що дозволить мені сплатити все те відразу.

— Але коли?

— До Великодня найдалі. Можете до того часу переждати?

— Що ж, пан маршалок знають, in Geldsachen hört die Gemütlichkeit auf¹⁾. Я пана маршалка не хочу руйнувати, бо то для мене не є ніякий інтерес. Але все-таки ліпше було би сплатити все як найшвидше. Знають пан маршалок, гроші гроші родять, проценти ростуть.

— Се вже моя втрата. Що маю робити! Прийде час, то заплачу все. Тільки прошу підждати, найдалі до Великодня.

— Що ж, пан маршалок знають, такі папери, то перелетні птахи. Сьогодні вони в моїх руках, завтра трапить ся купець, і я продам їх, а тоді не можу ручити ні за що.

— Розумієть ся, пане Ваґман, розумієть ся.

¹⁾ У грошових справах всяка добродушність кінчаєть ся.

Я проти того нічого не говорю. Але дві чемности можете мені зробити.

— Які?

— Одну ту: доки папери в ваших руках, не робіть ніяких кроків до Великодня. До того часу надіюсь усе сплатити.

— Се можна. А друге?

— Друге те, як продасьте кому мої папери, дайте мені знати, кому.

— Гм... Часом такий купець не бажає собі того.

Пан маршалок глянув підзорливо на Вагмана.

— Маєте на приміті такого купця?

— Та... на-разі не маю. Але, може, трапить ся.

— Га, робіть як знаєте, — кинув недбало маршалок, — але се перше обіцяєте мені?

— Нехай буде й так.

— І се преці можете обіцяти мені, що дасьте знати, коли продавати мете мої папери.

— Нехай і так буде.

— Слово чести!

— На хаїрем¹).

Пан маршалок подав Вагманові ласкаво руку й вийшов геть.

XLIII.

Іменини пані маршалкової відбули ся гучно-бучно й гідно піддержували традицію »старопольської гостинности«¹ дому Брикальських. З'їхала ся мало

¹) жидівська клятва (хто провинив ся було чим супроти жид. громади, того виклинали)

що не вся шляхта з повіту, розумієть ся, з виїмком шляхтичів „mojżeszowego wyznania“¹⁾, до яких пані маршалкова почувала сердешну антипатію. Приїхав пан президент окружного суду, також спеціально «доконче» запрошений паном маршалком. Вже над вечером прибув граф Кшिवотульський бричкою, запряженою парою огнистих шпаків²⁾; хоч граф, він, із опозиції иньшим неутитулованим шляхтичам у повіті, ніколи не їздив чвіркою.

Швидко по його приїзді розпочав ся обід. Господар і господиня заскакували коло нього, даючи йому до пізнання, що властиво на його приїзд ждали всі. До обіду покликано при ударі шестої. Графа Кшивотульського посаджено на чільному місці, праворуч пані соленізанти³⁾. Ліворуч неї сів пан президент, а праворуч графа засів господар дому. Далі позасідала решта товариства — розумієть ся, самі «свої», гербові, *nati et possessionati*⁴⁾. Другий стіл, для панських офіціялістів і менше видних гостей, був заставлений у офіцінах, а третій для візників і двірні — в челядній. Пані маршалкова строго перестерігала звичаю й етикети. Перший стіл мав, по старому звичаю, мати дванацять «дань»⁵⁾, другий шість, а третій три.

Граф Кшивотульський і загалом семи часами був не в добрім гуморі⁶⁾, а, побачивши президента

1) Мойсеевої віри, Жидів

2) Темносивих

3) Іменинниця, взагалі особи, в честь якоїсь уладжуєть ся щось

4) З роду й по маєтку

5) Страв

6) Був не по собі

між гістьми, скваснів дорешти. Він сидів між господинею й господарем як сам не свій, піддержував розмову слабо, їв і пив мало, і на сердешне припрошування пані маршалкової відповідав чемно, але без того дотепу, який робив його звичайно душею товариства. Він почував, що його зваблено в лапку¹⁾, і що йому, мабуть, не втекти з неї.

Тимчасом розмова за столом йшла оживлена, розумієть ся, зовсім неполітична, про пси, коні й мисливські пригоди. Між п'ятим і шестим даннем пан маршалок із найневиннішим у світі лицем запитав Кшивотульського, чи він перечитав уже нарис статуту нової, реформованої каси, розісланий усім членам ради повітової?

— Одержав і я сей еляборат, але подумав собі: шкода часу і атласу²⁾, — відповів граф.

— Однако я просив би конче коханого графа прочитати його, — чемненько мовив пан маршалок. — І надіюсь, що прочитання розсіє ті упередження, які пан граф має до сеї реформи.

— Як то? Хибá сей новий статут лишає річ по старому?

— Ні, навпаки, він поступовий, можна сказати, революційний, — з усміхом мовив маршалок.

— Знаєш, коханий маршалку, що я воріг усякої революції.

— А таки надію ся, що тебе, коханий графе, наверну на сю, спеціально на сю революцію.

— Мусіла б бути якась незвичайна.

— І є. Подумай собі, ми реформуємо властиво

¹⁾ В сільце

²⁾ Польська поговорка: шкода часу і грошей (шовку)

нашу, панську касу. То значить, переводимо будущу, спільну касу на статут теперішньої хлопської. Робимо її спільною для всіх у повіті, хто потребує кредиту.

— Хто найбільше потребує, той найбільше візьме, — байдужно втрутив¹⁾ граф.

— Розумієть ся, — потвердив маршалок, удаючи, що не зрозумів особистої алузії. — А спеціальними параграфами означено тахіта, до яких може доходити кредит для великої, а до яких для дрібної посілости.

— Нова кістка незгоди, — знов байдужно втрутив граф, делікатно оббираючи удо печеної качки.

— Зовсім ні. Вони обчислені на основі дотеперішніх білянсів. Зрештою, при спеціальній дискусії можна цифри змінити. Ходить тільки про принцип. Адже дві повітові каси, се подвійна адміністрація, подвійний кошт.

— Се так.

— В усякім разі²⁾ дуже прошу любого графа — —

— Але ж розумієть ся! — перервав живо граф. — Се ж мій обовязок переглянути статут.

— Ми не зрікаємось твоєї цінної опозиції, — з солодким усміхом мовив маршалок. — Навпаки, вона нам дуже пожадана, але почуваємо, що в основному питанню по наших боці правда.

— Ну, маршалку, — мовив трохи вражений

¹⁾ Вкинув, вставив

²⁾ На всякий випадок

граф, — за кого ж ти мене маєш, думаючи, що я можу бути в опозиції проти справедливого проєкту?

— А в таким разі ми погодимо ся! — радісно мовив маршалок і протягнув графові обі руки. Сей обтер пальці правої руки серветою й подав її маршалкові.

Обід помалу доходив до кінця. Коли подали индика, гостям поналивано шампана, і граф Кши-вотульський підніс тост на здоровле соленізанти, оздоби польського жіноцтва, господині повіту, пані маршалкової. Тост прийнято з ентузіазмом, граф поцілував руку господині, а за його прикладом робили се по черзі всі иньші гості. Потім пішло морожене, цукри і фрукти, і тут маршалок у довгій цвітистій промові подякував усім гостям за честь і, обертаючи ся спеціально до графа, гаряче славив згоду й єдність усіх найблагородніших і найповажніших людей у повіті, остерігав перед розладом у їх рядах перед лицем ворога, що встає знизу й підіймає до бою проти сього острова ладу, традиції й цивілізації, всі темні сили. І сей тост прийнято з великим одушевленням, а маршалок і граф кинулись собі в обійми.

Вже геть по девятій гості повставали зза стола. Дами разом із панею маршалковою пішли до її покоїв, а мужчини перейшли до кабінету пана маршалка на чорну каву й цигара. Пан маршалок ішов передом повід руку з графом.

— А що, коханий графе, твоя справа в суді? — запитав мов знехотя.

— А, — всміхнув ся йовіально граф, — ось мій нинішній vis-à-vis, — і він обернувши ся лицем,

говорив так, щоб чув його і президент, що йшов зараз за ними, — ось пан президент ласкавий хоче конче мене на старі літа впакувати до криміналу.

— Вільні жарти, пане графе, вільні жарти, — трохи заклопотаний мовив президент.

— Ну, але скажіть, так по щирости: се була б велика сатисфакція для вас судовників посадити мене так з на місячок, на два, а?

Президент переборов своє заклопотання і прийняв поважний вид.

— Пане графе, — мовив він, — тільки Бог знає, скільки клопоту наробила мені досі ся справа. За для неї досі, — скажу се *sub rosa*, хоч се урядова тайна, — я був два рази у президента краєвого суду й раз у намісника.

— О, а я й не знав, що Гриць Галабурда (так називав ся побитий графом селянин) така велика фігура, що його відвотною стороною цікавлять ся аж такі великі достойники. Чи не жадали фотографії?

— Отак пан граф завсіди! — сумно хитаючи головою, промовив президент. — Скільки разів можна було вбити сю нещасну справу, як би пан граф були лише хотіли на-серію!

— Я? Хиба я зачинав її?

— Ну, до певної міри так, — несміло мовив президент.

— *Pardon*, коханий президенте. Хлоп приходить до мене зі скаргою, я вислухую його й бачу, що справа ясна, як сонце...

— Дарують шановний граф, — перервав прези-

дент. — Справа не зовсім така ясна, а головню, пан граф не мали ніякого права судити її.

— Е, що там мені ваші писані права! — офукнув ся ¹⁾ граф і пустив величезний клуб диму просто в лице президентові.

— Перепрошую, панове, — вмішав ся пан маршалок, — але мені здасть ся, що дискусія зійшла на невластиву дорогу. Шановний пан президент сказав перед хвилию, що справа могла б бути залагоджена. Даруйте, що я вмішаю ся в се діло, але мені, як і загалом усьому обивательству ²⁾ безмірно залежить на тім, аби ся справа була залагоджена без скандалу. Се конче потрібне для поваги нашого стану, цілого повіту.

— І я нічого більше не бажаю, — додав президент.

— Так вільно спитати, як пан президент представляють собі її залагодженне?

— Схотіть панове зрозуміти, — мовив, немов виправдовуючись, президент, — що я не можу попросту взяти й кинути справу під сукно. Вона занадто голосна, а в додатку маємо тут у повіті кореспондента..

— Ідовиту гадюку! — додав маршалок.

— При тому справа не в моїх руках. Слідство покінчене, акти має в руках прокуратор...

— Ну, хто хоче в горох, той усе найде стежку, — буркнув граф.

Президент закусив губи й замовк.

— Коханий президенте, — задобрював його мар-

¹⁾ Обрушив ся (поль.)

²⁾ Дідичам, власникам великої посілости

шалок, бачучи, що графова увага боляче діткнула його, — прошу не переривати собі. Ми цікаві знати, який можливий вихід зі сеї справи. Я не сумніваюся, що наш любий граф зробить усе, що зможе, щоб задовольнити вимоги права.

— Вихід тут дуже простий, — мовив успокоєний президент. — Панове, знаєте стару правну аксіому: *Wo kein Kläger, da kein Richter*¹⁾. Хоча в цьому випадку скаргу веде прокуратурія, але я не сумніваюся й готов зі свого боку зробити все, що зможу в тім напрямі, щоб вона відступила від оскарження, коли тільки первісний покривджений зажадає того.

— Грицько Галабурда! — скрикнув граф. — А що, чи не казав я, що він тут головна особа.

— Беру на себе Грицька Галабурду, — мовив маршалок, — і надіюся ще завтра доставити його з такою заявою до прокуратурії.

Граф Кшивотульський витріщив очі.

— Добре було б, — мовив далі президент, — як би з громади покривдженого явилася депутатія у прокуратора і в мене, і зложила свідчення...

— І се беру на себе! — поспішно мовив маршалок.

— Ну, а нам нічого більше й не треба. Але якусь опору, якесь покриття мусимо мати.

— Коли лиш сього вам треба! Се ж, при тій популярності, яку має наш коханий граф, найлекша

¹⁾ Де нема позовника, там немає судді.

річ у світі. Що, любий графе, не маєш нічого проти того, щоб я взяв сю справу у свої руки?

Граф мовчки подав руку йому, а потім президентові.

Всі три панове поєднались. Се поєднання запечатало справу реформи повітових кас і справу Гриця Галабурди. Хлопських 60.000 золотих ринських мали без опозиції піти на латання дір у кишнях пана маршалка, Гриць Галабурда мав, замість покарання свого кривдника задовольнити ся кільканадцятьма ринськими «басарунку»¹⁾, а в повіті мала відтепер панувати примірна єдність між «найблагодійнішими й найповажнішими людьми», репрезентантами блискучої традиції й цивілізації.

XLIV.

Баран сидів у своїй комірці і грів ся.

Комірка, перероблена з колишньої дровитні на помешканне сторожа, була маленька, збита з дощок і обліплена глиною, з одним віконцем на подвірре. Невеличка залізна піч давала більше диму й чаду, ніж тепла, а надворі був здоровий мороз. Віконце було ціле покрите льодом і инеем, що не хотів танути навіть тоді, коли в печі горів вогонь, і вона внизу була майже червона. Баран мерз по

¹⁾ Попсоване німецьке Besserung — поправи, відшкодування

ночах, спав покритий усіма лахами, які тільки були в нього в хаті, і нагрівав ся тільки надворі, при роботі. В його хатчині, бачилось, мороз звив собі трівке гніздо, кидав ся йому на шию при самому вході, і чим далі в ніч, тим тіснійше тупив ся до нього, проймав його до кости. Навіть поблизу розпаленої печі сей упертий мороз відчипляв ся від нього лише з одного боку, не перестаючи грозити другому. Ніколи ще зима так не докучала Баранові. Він крав дрова, тріски, і навіть стару деревляну посуду від усіх партій, увесь день тільки за тим і шипав¹⁾, щоб роздобути дрівець, і топив у своїй ненаситній печі, топив до пізньої ночі і грів ся, проганяв упертий холод, що своїм дотиком будив у його тілі непереможну дрож.

І сьогодні він сидить і грієть ся. В печі догаряють якісь опилки²⁾, лати з сусідського паркана і скалки з якоїсь розбитої коновки — худа справа для ненаситної залізної почвари, що, розпечена внизу, нагорі ледви тепла і грозить швидко вистигнути та лишити його над раном на поталу тріскучому морозові. Пізно вже, на міськім ратуші вибила десята. Та проте на вулицях іще рух і гамір. Сьогодні святий Сильвестер³⁾, кінець року, а міська людність, особливо середній стан, обходить сей день празнично. Не так день, як вечір. Стрічають Новий Рік. У кого сімя, той у колі сімі; дехто у знайомих. А в кого сімі нема, той шукає кавалерського товариства і стрічає Новий Рік у

¹⁾ Нинав

²⁾ Стружки

³⁾ 31. грудня, щось, як у нас Маланка

пиварні, в каварні або в иньших веселих місцях. А що в урядничому світі таких бурлак багато, і неодні і жонатий волить забавити ся в кавалерській компанії, ніж при домашніх лярах і пенатах, то й не диво, що по міських вулицях сеї ночі людно й шумно, тут і там проходять купки панів у футрах та теплих загортках, голосно розмовляючи, ще голоснійше регочучись, деколи навіть затагаючи пісень, що по кількох нотах уривають ся, та скриплячи чобітьми по твердому, замороженому снігу, що за дня встиг покрити землю досить грубою пуховою перивою.

Баран тулить ся, як може, найближше до печі й ловить вухом ті вривані гуки, які доходять із вулиці в його комірчу. Ті хвилі далекого, чужого й майже незрозумілого йому життя не цікавлять його. Він відмахуєть ся від них, мов від налазливих мух, зайнятий своїми власними турботами.

— О, ні, мене не здуриш! — говорить він із дивним усміхом маніяка, обертаючись не то до печі, не то до якогось незримого розмовника. — Ні, я вже що бачу, то бачу. Хоч ти притаїв ся, вдаєш дуже зайнятого, чиниш ся святим та божим, але я бачу все, бачу й розумію. Коже твоє слово розумію. Ти думаєш, що я не знаю, про що ти розмовляєш із тими хлопами, з тими попами й Жидами, замкнувшись там у своїм покою! О, паничу, замикай ся хоч на сто колодок, — мене не здуриш. Навпаки, небоже, навпаки! Се якраз свідчить проти тебе. Се ти сам себе зраджуєш. Я чую, час твого пановання наїждить, і ти готуєш ся ви-

ступити. Смій ся, смій ся! А сам твій сміх зраджує тебе. Сам твій сміх говорить мені виразнійше, ніж би могло сказати сто язиків.

Він озирнув ся, замовк і пильно прислухував ся до веселих вигриків, п'яних пісень і голосних кроків там, на вулиці. Його чоло зморщило ся, на ньому нависла хмара.

— А вони байдуже собі. Пють, регочуть ся, співають. У канцеляріях сидять, судять ся, гроші зичать, балі справляють. Мов і ніде нічого. Мов і не догадують ся, що кінець надходить, що за день, за два все перемінить ся. Все, все! Сонце зійде з заходу, води потечуть догори, порядок світа захитаєть ся. А він на вогнянім возі виїде на високу гору. А його голос залунає, мов грім. А його слуги розбіжать ся на всі кінці світа приводити всіх до присяги. Всіх до присяги йому, ворогові, Антихристові. А перед присягою кождий мусить зламати хрест, погоптати причаєть, виректи ся Бога... А по присязі кождому випалять на чолі знак Антихристів. А хто не захоче присягти, того на муки... на катованнє... на смерть...

Баран говорив звільна, вперши очі в темний кут. Маленька лова свічка, що стояла край постелі на баняку¹⁾, оберненім дороги дном, і була приліплена до нього власним лоем, коптіла, нагорівши; її світло тремтіло, й Баранова тінь на супротивній стіні також тремтіла. А Баран глядів у кут і говорив голосно, звільна, і сам почував чим раз більший страх від своїх слів. Його

¹⁾ Горщок із металю, казан

очі робили ся непорушні, в них загоряли ся искри якогось непевного, дикого вогню, а руки, простягнені довкола печі, стискали ся в кулаки, то знов випручували ся, мов силкуючись ухопити щось невловиме. Він дико зареготав ся.

— Га, га, га! Що їм то значить! Хиба вони й без того не служать йому? Хиба вони всі не є з чортом у змові? Їм не страшно приходу Антихриста. Вони, певно, не спротивлять ся його покликові, підуть за ним, аби лише кивнув, поцінують його і приймуть його печать і будуть служити йому, як служили досі. Тим то вони тепер такі веселі. Бачуть знаки на небі й на землі, а веселі. Пють, регочуть ся, співають. А деякі, може, і знаків не бачуть. Посліпли, родились і живуть зі зажмуреними очима. Здасть ся, що дивлять ся, ходять, гроші лічать, читають, а того, що найважніше, що найстрашніше, того не бачуть. Від чого душа тремтить, і кров у жилах стигне, і волоссе вгору встає, — страшних божих знаків не бачуть. А, може, й бачуть, але так, як теля нові ворота: витріщать ся, вибалушать очі, постоять тай підуть далі, не зрозумівши, що воно й до чого.

Баран опустив голову й засумував ся. Його ідеє фіхе, недалекий прихід Антихриста, бушувала в його душі, приймаючи найрізніші форми й напрями. Зразу він що-дня в полудне ходив як вартовий попід Євгенові вікна. Потім покинув се — не надумуючись, але так якось забувши, і взяв ся що-ночі оббігати всі стежки й корчі міського саду, шукаючи там похованих помічників та прислужників Антихристових. І се занятте він покинув

по двох-трьох тижнях, а за те знайшов собі иньше — бігати що-ранку на рогачку¹⁾ й визирати з високою берега за мостом, чи не надходять Антихристові полки, які, здавалось йому, якраз сим шляхом повинні надійти одного ранку й завойувати місто. Він бігав так досить довго; ані слота, ані перші морози не спиняли його. Розумієть ся, що від часу тих пошукувань за Антихристом і його помічниками він що раз більше занедбував обовязки своєї служби, але се йому було байдуже. Страшні образі Антихриста і близької катастрофи ані на хвилю не покидали його, а кожда стріча з Євгеном наповняла його переляком, кидала у дрож. Він робив ся весь жовтий, кулив ся й мовчав уперто; та загалом силкував ся як-найрідше стрічати Євгена, тільки потаємно, здалека слідив ненастанно за кожним його кроком.

Але тепер, отсе вже від кількох тижнів, він покинув бігати за рогачку. Недалека катастрофа в його уяві приняла иньші форми і в иньшій напрямі попихала його хору волю. Йому здавало ся, що конче треба остерегти тих невидючих, безтурботних людей, що, може, й не раді б іти на службу Антихриста, але не готують ся до боротьби з ним тільки з уродженої сліпоти або з недогадливости та недбалства. В його голові чим раз сильніше вкоріняла ся думка — отворити очі тим людям, розбуркати їх із їх безжурности, вказати грізну

¹⁾ Те, що на Надніпрянщині звуть шлямбон із шляг-бавм (Schlagbaum) або царина; рогачки (рогатки) ставлять на те, щоб оплатити мощену дорогу, що її збудував чи край, чи повіт; кожний, хто проїжджає рогатку, платить якийсь гріш, і тоді його далі пускають.

небезпеку. Як се зробити — він про те не думав, але сама думка що-ночі вертала до його голови, стукала в ній мов хробак у стіні й набирала перепертої сили.

— Ні, не можна се так лишити. Щоб пекельний цар так і хайнув їх усіх, мов сонних? Ні, ні, гріх мені буде, коли допущу до сього. Розбуджу їх! Натуркаю їм до вуха! Нехай знають, нехай готують ся! Нехай протруть очі, нехай бачуть, яка страшна пропасть перед їх ногами. Я знаю, йому се буде не в лад, але що мені до того? Велить мене вхопити, мучити, дерти зі шкіри, палити на терновому вогні. Ну, і що ж? І нехай! Я готов! Але не позволю йому тасмно вскочити в місто, як вовкові в кошару. Гай же! Гай же! До діла! Крайня пора! Не знаємо дня, ні години, коли прийде злодій, то ж годі отягати ся?

І, весь тремтячи з нутрішнього зворушення, Баран устав, надяг на себе, що мав найтеплішого, і вийшов зі своєї комірки, загасивши недогарок свічки. Надворі було ясно, місячно; сніг на подвіррю искрив ся синявим, фосфоричним блиском. Баран почав сквално шукати чогось очима. В куті коло його комірки була шіпка¹⁾, прибудована до стіни тої самої комірки. В тій шіпці стояла велика балія, обік неї лежали два праники. Баран узяв із бантини свій грубий шнур, яким носив дерево з пивниці²⁾ для партій, почепив балію за вуха й завязав собі на плечі, так що її дно сторчало пе-

¹⁾ Повітка (здрібнілий іменик від: шопа)

²⁾ Льох

ред ним, мов великий круглий тарабан і, взявши праники в обі руки, вийшов хвiрткою на вулицю.

На годиннику вибила одинацята.

І разом із останнім ударом понад сонним містом залунав дивний туркіт — глухий та зичний, мов би по нерівній, кам'янистій дорозі їхав важкий віз, а на ньому була величезна порожня скриня. Туркіт ішов зразу повільний, міряний, два удари й павза, два удари й павза, мов важка їзда по груді. Але ось Баран вийшов на ринок, виметений від снігу, гладко утоптаний, і пішов скоріше, а рівночасно його руки швидше замахали праниками, густіше заторохтіли удари, мов величезні градові зерна по новім дасі. Тра-та-та-та, тра-та-та-та — чим раз дужше, голоснійше. Гуркіт котився по гладкій ледовій площі, хвилював у чистім, морознім повітрі, бив до замерзлих вікон, аж шиби дзеленькотіли, вбігав до́ домів, будив зо сну сонних, наповняв тривогою серця веселих, що в товариствах дожидали Нового Року. Наглий гуркіт грому не був би дужше перелякав їх. »Що се таке? Що стало ся?« — виривало ся з усіх уст. Дами блідли, мужчини тісли ся до вікон, вибігали на балькони, хапали загортки й виходили на вулицю. Ціле місто стрепенуло ся, затрівожило ся. Навіть п'яні співи і крики по шинках та каварнях замовкли. На передмістях тут і там пси обізвали ся глухим виттєм, відкликаючи ся на дивний туркіт, що лунав чим раз частійше, дужше, страшнійше серед ясної, розискреної ночі.

»Що се таке? Горить де? Напад який?« чути було з ріжних боків голосні поклики. По вулицях

зчинив ся рух. Одні бігли туди, другі сюди, бо одним здавало ся, що се тарабанять там, а иньші шукали джерела сього гуркоту в иньшому боці.

Два поліціянти з міської поліційної стражниці перші побачили Барана з балією і праниками і скочили до нього.

— Ти що робиш? Стій! — закричали вони на нього здалека.

Баран не оглядав ся. Ішов і тарабанив щосили. В його голові засіла думка, що мусить, отаке тарабанячи, обійти три рази довкола ринок, потім обійти костел, пройти здовж головну вулицю, а потім боковою вулицею вернути ся додому. Чому якраз таке треба було зробити, сього він не знав, але, власне, се мав собі за обовязок.

— Стій! Хто ти? — кричали, доганяючи його поліціянти.

Баран не втікав, але й не ставав. Тільки руки його забігали швидше, удари по дні балії заторохтіли з більшою силою.

— Се Баран! — мовив один поліціянт, догнавши його й заглянувши йому в очі.

— Ти що робиш, Баране? — крикнув другий поліціянт.

— Буджу, буджу, — глухо мовив Баран.

— Кого будиш?

— Усіх, у кого є вуха, в кого душа жива.

— Та по що?

— Щоб не спали. Щоб стереглись.

— Чого їм стерегти ся?

— Воріг близько. Воріг надходить.

— Який воріг?

— Воріг на вогнистім возі. Буде ходити в повітрі. Його голос, як грім. Його слуги будуть печатати його печаттю всіх прихильних йому. Його —

Дальші слова заглушило громове торохтінне праників.

— Чи ти вдурів, Баране? — кричав поліціант.
— Дай спокій! Пана старосту збудиш.

— Ви самі посліпли й поглухли! — ревів у відповідь Баран, не перестаючи тарабанити. — А я свою службу роблю. Буджу всіх. Уставайте, не спіть, бо воріг близько!

— Але ми арештуємо тебе.

— Не смієте! Руки відніме тому, хто доторкнеться мене. Мене Бог послав. Я з божого розказу, а ви що? Кому служите? Антихристові!

Поліціанти, прості собі передміщани, при тих словах почули острах і почали хрестити ся. Гуркіт Баранових праників видав ся їм тепер чимось грізним, віщим, і вони стали мов стовпи, не сміючи ані арештувати, ані спиняти Барана. Сей, бубнячи що-сили, пішов далі.

На поліціантів наскочила купа нічних бурлак, що з шумом і голосними розмовами йшли в погоню за тарабанщиком.

— Що се? Хто се бубнить? — загомоніли вони.

— Баран, сторож Баран, — відповіли поліціанти.

— Та що він, здурів?

— Здурів.

— Та чому його не замкнете, не арештуєте?

— Та за що?

-- Але ж він ціле місто зо сну збудить.

— Ну, та що з того?

Але між компанією знайшов ся комісар від староства, і сей зараз підніс голос.

— Зараз його арештуйте! Що ви тут балакаєте дурниці!

Поліціянти, пізнавши його, засалютували¹⁾.

— Прошу пана комісаря, він, очевидно, має напад своєї слабости.

— Зв'язати його! Нехай не робить галабурди²⁾ по місті.

А иньші з компанії вже пустились наздогін за Бараном, кричачи:

— Лапай! Тримай!

Сі окрики підняли ще більшу тривогу. З ріжних кутів, з шинків, вулиць і балконів залунали окрики: «Лапай! Тримай! Злодії!» З ріжних сторін чути було голосні кроки по замерзлому снігу, лускіт дверей, скрип хвірток, гавкання і витте псів — підняв ся такий гармідер, що майже глушив собою невгавне торохтіння Баранового тарабана. Дотого ще небо, перед хвилиною ясне, почало насуплювати ся хмарами, а одна з них, сіра, величезна, моментально закрила місяць. Не минуло кілька хвилин, а ціле місто потонуло в п'їтмі, тіни пожерли контури вулиць і домів, тільки світ під ногами блищав синьоватим, фосфоричним блиском. Здавалось, немов розбурхане, розполохане місто нараз прикрито чорною плахтою. А під тим чорним покривалом ще дивоглядніше лунали то пя-

¹⁾ Прикляли руки до козирка, віддали честь, дослівно: поздоровили (лат.)

²⁾ Бешкету

ні, то тривожні крики, стук кроків, витте псів і голоснійше над усе — сухе та часте торохтінне праників по балії.

— Лапай! Тримай! — гомоніли голоси з усіх боків ринку. Та Баран раптом змінив свій плян і скрутив з ринку в одну з тих тісних бокових вуличок, які густо моталися поміж брудні та безпляну будовані жидівські камениці. Крики на ринку, мабуть, перелякали й його, бо він, сам не знаючи чого й по що, пустився бігти, не перестаючи проте тарабанити. Лиш часом, коли духу в нього не ставало, а руки мліли, він зупинявся десь у темнім куті, спочивав на вілька хвилин, і потім біг далі.

— Тут він! Тут він! Ось тут було чути! Ні, он там на розі! Ні, тут десь! — лунали за ним голоси погоні, й ціла купа сторожів, жидів, панів, поліціантів увалилася в тісний завулок, стукаючи, кричачи, спотикаючись, кленучи, а тільки від-часу-до-часу видаючи дружні окрики:

— Лапай! Тримай!

Баран, увесь тремтячи, скочив за якийсь паркан і сховався за невеличким прибудівком. Уся купа бігцем, мов стадо волів, провалилася поуз нього. Коли вже були досить далеко, Баран вискочив зі своєї криївки, й пустився бігти иньшою вуличкою в иньшій напрямі і, пробігши зо сто кроків, раптом задріботів на своїм тарабані, аж у вухах залящало.

— Лапай! Тримай! Онде він! А що, не казав я! — чути було здалека крики погоні, і за

кілька мінут застогнала земля під ногами шаленої купи, що з гомоном, реготом, оханнем та прокляттями гнала тепер уже що-духу у слід за Бараном. По що властиво вони бігли, чого хотіли від Барана, вони й самі не знали. Се був явийсь інстинктовний рух, у якому тонула індивідуальна свідомість кожного. Можливо, що коли б вони були тепер догнали Барана, одна якась гумористична увага була б довела їх до вибуху сміху, але не менше можливе й те, що в таких разі хтось один був би підняв руку на Барана, і за його прикладом усі були б кинулись на нього, мов звірі, і вбили б його на місці швидше, ніж би в їх головах засвітала застановна, що вони роблять, і по що, й за що.

А Баран, тимчасом, біг, не спочиваючи. Тепер він не тарабанив раз-у-раз, мовчки пробігав тісними вуличками, де-де перескакував через плоти і пробігав огородами з одної вулиці у другу, і тільки на роздоріжжях, у глухих і темних завулках, де було зовсім пусто, він зупиняв ся й розсипав голосний туркіт свого імпровізованого тарабана. Сей туркіт був немов знаком алярму¹⁾ для юрби його нагінців. З поблизьких вуличок і з дальших площ лунали їх окрики, тріщали плоті, чалапали важкі кроки, і зі скаженим завзяттям розлягали ся крики:

— Тримай! Лапай!

Ся дика, безтямна погоня тривала вже майже годину. Баран із десять разів змилював сліди, відскакував на бік, пропускав своїх нагінців поуз себе, змінював напрям своєї втеки. Він бігав по вулицях

¹⁾ Трівога, сполох

без пляну, тільки кермуючись криками та стуками, що лунали то поза ним, то з лівої руки, то з годину. Він оббіг уже значну часть міста, всюди сіючи забобонний переполох, тривогу та неспокій. Увесь спотілий, задиханий і перетомлений, він ледви дихав, у його висках кров стукала мов молотами, перед очима крутили ся криваві колеса, за горло душило щось, і якась страшенна тривога здавлювала серце. Він тікав тепер що-сили, немов, сповнивши якийсь страшений злочин, бажав сховати ся десь, бажав бути дома. Та ось перед ним скінчила ся вузька вуличка, і з її горла він вискочив на широку площу. Якраз у тій хвилині виглянув місяць із хмари і показав його очам контури високого будинка з кінчастими вежами й золотими хрестами. Се був костел. І в Барановій душі мигнула думка, що він мусить, мусить оббігти сей костел, барабанячи що-сили, мусить се зробити, хоч би мала земля під ним запасти ся. І він ухопив праники в руки і задріботів ними по балії з останнім напруженнем усіх своїх сил.

— Лапай! Тримай! — ревла погоня, кількома вуличками надбігаючи до площі, серед якої стояв костел, окружений невеличким сквером. Але Баран уже не слухав тих криків, він біг, тарабанячи, довкола костела в напрямі великих входових дверей.

— Ось він! Онде він! Онде! — вричали нагінці з різних боків, побачивши його. Площа заповнилася задиханими людьми, обсіпаними снігом, озброєними: хто в елегантні ліски, хто в кілге, виламане з плота. Чути було їх важке сапанне;

дехто хрипів, дехто душив ся кашлем; багацько придержувало в бігу капелюхи на головах.

Нараз гуркіт Баранового тарабана затих. Його темна фігура, що була так добре видна для всіх, щезла, мов у землю провалила ся. Погоня замовкла, заперла дух у собі, тільки стук кроків потрясав землею. Добігли.

— Де він? Що з ним? — гомоніли задні, назираючи на передніх, що зупинили ся мов остовпілі. Перед ними на снігу лежав Баран, відкинувши набік праники й балію, кидаючись і бючи ся по снігу в епілептичних корчах. Місяць обливав блідим світлом його посиніле лице. Його горло харчало глухо, уста точили піну, змішану з кровю.

Нагінці стояли довгу хвилю німо. Дехто хрестив ся, иньші відвертали очі, не можучи знести страшного виду. Вкінці комісар велів кільком сторожам узяти його й занести до поблизького шинку, щоб не замерз на снігу, поки очуняє, а юрба, так несподівано старабанена докупи, звільна, в якімось пригнобленню й засоромленню почала розходити ся.

XLV.

Майже останні з тої купи відійшли Шварц і Шнадельський.

Вони проводили сю ніч у Стальського. Здибавши ся з ним ще десь коло восьмої, вони пару годин просиділи в шиночку, пючи пиво й бала-

каючи. Стальський мав уже трохи в голові, і коло десятої встав і мовив до обох товаришів:

— Що нам тут сидіти? Ходіть до мене. Стрінемо Новий Рік у родинному кружку.

Шнадельський почав вимовляти ся.

— Може, вже пізно. Може, вашій пані нароби́мо клопоту?

— Е, що там моя пані! Не турбуйтеся про неї. Ходіть! Можемо зовсім не займати її.

І Стальський, набравши у склепику¹⁾ різних вітуалів²⁾ та напитеїв, гукнув на фієра, і всі три поїхали до його дому. В гостинній було темно, але в Регініній спальні ще світило ся. Стальський почав стукати. Прийшлося чекати досить довго, поки з кухні не вийшла служниця зі свічкою й не відчинила. Регіна хоч не спала, але як звичайно, так і тепер не виходила зі своєї спальні.

— Пані, певно, спить уже, — мовив пошепки Шнадельський, роздягаючи ся зі свого плаща.

— Ні, не спить, — голосно сміючись, мовив Стальський. — Прощу панове, зовсім без церемонії. Будьте, як у себе дома.

І він почав наказувати служниці, щоб як найшвидше наставила самовар і принесла, якої треба було, посуду. За кілька хвилин усі три товариші сиділи за столом, торкали ся склянками, пили й закушували. Розмова, зразу ведена несмілими, при-тшеними голосами, робила ся щораз голоснішою.

¹⁾ Крамничка

²⁾ Харчів

Шнадельський оповідав масні¹⁾ анекдоти, що збуджували гучний регіт, а Шварц пробував навіть затигати пісень.

У тій хвилі нечутно отворили ся двері від покою ліворуч, і в них стала Регіна, вся в чорному, бліда, мов із воску виліплена. Голосом, ледви чутним зі зворушення, вона промовила:

— Перепрошую панів, але я сьогодні нездорова. Може, панове були б ласкаві забавляти ся трохи тихійше.

Шварц і Шнадельський машинально обернули ся на кріслах у той бік, відки почули голос, і тільки в слідуєчій хвилі догадали ся встати. Але Стальський, очевидно, чекав уже чогось подібного з боку своєї жінки, бо, не кажучи ані слова, схопив ся з місця, підбіг до неї й, обнявши її за стан, енергичним рухом втягнув її до гостинної.

— Але ж, Регінко, — мовив солоденько та з притиском, — хто ж вигадав бути такою нечемною супроти гостей! Ходи сюди! Дозволь представити їх тобі. Пан Шнадельський. Пан Шварц. Сердечні хлопята. Готові до всякої услуги, — правда, панове?..

— О, з цілого серця! З дорогої душі! — хором сказали Шварц і Шнадельський, кланяючись.

— Просимо, не пускай нам тут комедії про якусь слабість! — говорив далі Стальський. — Я знаю, в тебе трошки головка болить — з невиспаня, так, так, а трошки може зі злости... то-бо, від жовчі, від жовчі. Ось ми тобі зараз заорди-

¹⁾ Похабні

нуємо¹⁾ лік. На отсе, солоденького впий — як рукою відійме.

Він притяг Регіну до стола, не зважаючи на її опір, посадив її на вірслі й, наливши чарку лікеру, підніс її. Вона легенько відтрутила його руку. Та в тій хвилі та рука дрігнула непропорційно сильно й так штучно, що весь лікер вихлопнув ся Регіні в лице й на сукню.

— Але ж, Регінко! Як же ж можна бути такою необережною! — з незмінними солодоцями в голосі мовив Стальський. — Чи бач, усе розлило ся!

І в тій хвилі він відвернув ся від неї і, з найбайдужнішим видом, почав зі Шнадельським розмову про якісь зовсім далекі річі. Регіна встала й пустилась іти геть.

— Але ж просимо тебе, посидь коло нас! — мовив Стальський, перериваючи свою розмову зі Шнадельським.

Однак Регіна, затуливши хусткою лице, облите лікером і гарячими слізьми, вийшла.

— Ви образили паню, — мовив Шнадельський.

— Се з педагогії, — реготав ся Стальський.

— Як то так?

— А так. Вона в мене дуже амбітна. То я хоч трохи зігнути, надламати її амбіцію.

— Але, може, пані справді нездорові? — закинув Шварц.

— Не вірте їй! Анї слова не вірте! Всі жінки комедіянтки. Нездорова! Не бійте ся, щоби зро-

¹⁾ Ординує (присясує) ліки лікар, від того ординаційні години в лікарів — це години прийнят.

бити чоловікові якусь пакість, якусь прикрість, па се в неї завсїди знайдеть ся і сила, і постанова, і концепт. Але зробити щось приємного — ох, ні, вона нездорова.

— Ну, здасть ся, ви з супружого життя винесли досить нерожеву філософію, — завважив Шнадельський.

— Пане! — мовив Стальський, розвалюючи ся на кріслі й закурюючи цигаро, — маю того життя й тої філософії от поти! І як би хто нині увільнив мене від сеї-от окраси родинного вогнища, — він кивнув головою в бік тих дверей, якими вийшла Регіна, — то я вважав би його найбільшим своїм добродієм.

— Ну, жартуйте здорові! — мовив Шварц.

— Пане, мені не до жартів! — мовив поважно Стальський. — Попробували б ви пожити з нею десять літ так, як я, тоді могли б говорити в тій справі. Знаєте, я вже надіав ся, що, нарешті, доля увільнить мене...

В тій хвилі його промову перервав дивний шум і гармідер, що доходив з-надвору. Вже від доброї чверти години здалека доносив ся глихий гуркіт, мов торохтінне далекого грому, але присутні, заняті тим, що діялось у покою, не звертали на нього уваги. Та ось гуркіт залунав десь поблизу, затріщав, немов валив ся якийсь деревляний будинок, або сипалось камінне з горища, і рівночасно залупотіли кроки по вулиці, почули ся різькі крики:

— Тримай! Лапай!

Усі схопили ся з місць.

— Що се? Що там дієть ся? Валить ся що? Біжуть за ким? Чи злодії? Чи розбій який?

Гармідер зближав ся чим раз ближше. Торохтінне замовкло, і за хвилю різьким гуркотом обізвало ся ось тут десь недалеко, мов за стіною. Шварц і Шнадельський скочили до своїх загорток.

— Пробі, що се таке? Чи не горить де?

— Тримай! Лапай! — залунали скажені крики на вулиці, і, мов буря, пролопотіла попід вікнами масова погоня. Шварц і Шнадельський уже були одягнені й, попрощавши ся зі Стальським, вискочили за браму і щезли в пітьмі.

Гармідер віддалив ся таксамо швидко, як надбіг. Стальський добру хвилю наслушував іще край вікна, потім вернув ся до стола, налив собі чарку горілки й випив, налив другу й випив, думав щось, усміхав ся сам до себе, а потім налив іще одну чарку й випив.

XLVI.

А Шварц і Шнадельський, тимчасом, поспішали за чорною купою людей, що бігла наздогін дивовижного тарабанщика. Вони не бігли і длятого лишили ся ззаду. Цікаві були дізнати ся, що стало ся властиво, але ніхто з тих, кого стрічали на вулиці, не вмів їм сказати нічого певного. Се були такі, що, втомлені біганиною, ставали, щоб перевести дух або вертали ся додому, переконавши ся, що небезпеки ніякої нема. Одні говорили, що

се якийсь божевільний відкись вирвав ся, другі, що то гонять якогось убивця; один п'яний сторож, що серед бігу повалив ся у сніг і не міг порядно встати на ноги, говорив, охаючи, що то злий дух страшить по місті й заповідає кінець світа. Тільки на кінці погоні, коли Шварц і Шнадельський дійшли під костел і там застали всю купу, зібрану довкола Барана, вони довідали ся все докладно від поліціянтів. Коли Барана понесли геть, вони покачуювали цигара й, обтулюючи ся загортками, рушили й собі ж. Площа ще де-де лунала від кроків людей, що спішили: хто до дому, а хто знов до шинку кінчити забаву, перервану несподіваною пригодою. Шварц і Шнадельський ішли звільна, простуючи до ринку.

— Дивний собі той Стальський, — мовив Шнадельський, спльовуючи. — Не розумію, чого він хоче, представляючи нам такі сцени.

— Ха, ха, ха! — зареготав ся Шварц. — Вони, здасть ся, обоє у змові.

— Як то у змові? Як ти думаш?

— Ну, проста річ! Ніби то між ними незгода, ніби то він бажає, щоб хтонебудь присусідив ся до його жінки, а там скубли б його обоє. Я вже знаю таких.

— Ну, але ж ми оба не з тих золотих птахів, щоб їх можна скубати. Ми хиба з тих, що й самі готові скубнути, де б удало ся.

— Ну, може, ми маємо служити тільки для роблення реклами?

— Се можливо, — мовив, подумавши Шнадельський. — Ну, та хоч би й так. Сю прислугу може

мо зробити їм. А за те, може, можна б скористати дещо.

— Від нього ледви, — закинув Шварц.

— Дурний ти! Хиба я про нього?

Вони замовкли, мабуть, кождий укладаючи собі в голові пляни дальшої акції. Ішли якпійсь час мовчки, поки иньший предмет не звернув на себе їх уваги.

Саме переходили попри каменицю, де жив Вагман. Камениця була з двома фронтами: один, одноповерховий, виходив на бокову вулицю, якою йшли вони. Сей флігель був відділений від вулиці вузьким огорождением і парканом із хвірткою. В вікнах, де жив Вагман, крізь замкнені дощані віконниці видно ще було світло.

— Тут Вагман живе? — буркнув недбало Шнадельський.

— Тут, — відповів Шварц, сверлячи очима віконниці.

— Видно, не спить іще bestія.

— Лічить гроші.

— Думаєш?

— Напевно знаю. Баран говорив, що що-вечера застає його над грішми й вексями.

— От би нам тепер заглянути до нього!

— Ми б йому допомогли в його роботі.

Оба джентльмени замовкли й якийсь час стояли на вулиці проти Вагманових вікон і вдивлялися пильно у світляні пасма, що вибігали з нутра крізь шпари віконниць. Потім пішли далі. І знов

розмова не клеїла ся. У кожного працювала фантазія над впливом нового імпульса, риючи темні ходи і прокопи в будущині.

— Слухай, Шнадельський, — мовив, нарешті, Шварц, — ти ще думаєш деколи про свій давній плян?

— Який?

— Махнути ¹⁾ до Америки.

— Та як його махнеш, коли нема з чим?

— А як би було з чим?

— Ну, як би було, то, може, ліпше було б лишити ся таки тут.

— А, певно, як би так виграти на лотерію або викопати золоту кобилу в Михалківцях. Але я думаю инакше: коли є воля й охота махнути до Америки, значить, повинна бути воля й охота розстарати на се засоби. А коли розстарати, то хоч би й таким способом, який би робив неможливим дальше вегетованне ²⁾ тут на місці.

— Думав я й про таке, — сумно мовив Шнадельський, — та що з того. Нема щастя.

Він важко зітхнув, і його щокви засвербіли від надто живого спомину неприємної стрічі з п'яним парубком у воршмі.

— Нема щастя! — з філософічним спокоєм торочив Шварц. — Що се значить? Значить, що ти шукав щастя не на тій дорозі, не на тому місці, де воно є, де воно, може, чекає тебе. От що воно значить. Ну, скажи, будь ласка, що се за спеку-

¹⁾ Дременути

²⁾ Животіння, проживання в дня на день

ляція: видавати себе за хлопського адвоката? Багато на тім заробиш? І на-довго вистачить?

— Се не така зла спекуляція, як тобі здаєть ся, — розсудливо мовив Шнадельський. — Треба тільки підхопити й піддати їм відповідну справу. От що! Я з мовою великою бранкою міг би був порости в пірре, як би не був сей проклятий адвокат перешкодив.

— Міг би був порости в пірре! — з призирством мовив Шварц. — Ну, скажи, скільки б ти міг був заробити?

— До Нового Року я був би мав зо дві тисячі.

— Дві тисячі! Ну, хиба се гроші? І з такою нікчемною сумою був би ти мусів дралювати¹⁾ за море на те тільки, щоб за місяць, за два там стати якимнебудь кельнером або пастухом чужого стада. Ні, спасибі за ласку! Я б на таке не пішов.

— Думав я і про иньше, та також якось не витанцьовуєть ся. Думав через маршалка дістати місце при повітовій касі, а там якнебудь добраті ся до неї...

— Ха, ха, ха! — зареготав ся на все горло Шварц. — Ну, брате, таким наївним я не був би вважав тебе.

— Наївним! Як то?

— Через маршалка до каси! Та хиба ти не знаєш, що як би в касі було щонебудь, то сам маршалок перший загіб би з неї все до шеляга!

— Маршалок?

— Ну, розумієть ся, він легально, на векслі,

¹⁾ Від слова: драла, пор. дати драла

на довжні скрипти, під заставу своїх дїбр. Але піди ти, попаси ся в касї, коли в нїй замість грошей такі папери накопичені!

— Хйба маршалок такий задовжений?

— По самі вуха. От сього б ти запитав!

І Шварц показав кивком голови в напрямі Вагманових вікон.

— Вагмана? Хйба він зичить маршалкові гроші?

— Е, ще гірше. Має його векслі.

— Як то має?

— Поскуповував у всіх жидів.

— По що?

— Видно, що хоче мати його в руках. Мовляв: захочу, то помилую, а захочу, то сьогодні голову скручу. О, крутить ся пан маршалок у його пазурах. Ледви випросив мораторію до Великодня. Адже й ділу справу з реформою повітових кас на те тільки заварив, щоби грїшми з хлопської каси викупити в Вагмана свої векслі.

— Он як! А я й не догадував ся! Чи бач, як хитро! — скрикнув раз-по-раз Шнадельський.
— Ну, так значить, мені нема що на се й вуби гострити.

— Розумієть ся, що ні! — потвердив Шварц.

— Шкода й часу заходити ся коло пана маршалка! — додав Шнадельський.

— Ну, се не конче. Я думаю, се не страчений час, — завважив Шварц.

— Чому так думаєш?

— Знаєш, у мене є невеличкий плян. Як би ти згодив ся на нього... І пан маршалок міг би

з нього скористати більш, ніж зі своєї касової реформи.

— Ну, ну, ну! Сип сюди!

— Адже нам коли де можна попасти ся, то тільки в сього каштана¹⁾, — мовив шепотом Шварц, нахилиючи ся ближше до Шнадельського.

— Думаєш про Вагмана?

— Так. А маршалок... Адже як би нині хто викрав у Вагмана всі його векслі і вручив йому або вкинув у вогонь, то скажи сам, що б се значило для пана маршалка?

— Нове народження на світ, — поважно мовив Шнадельський, а по хвилі додав: — бодай, на пять літ, поки не заліз би в нові довги.

— Ха, ха, ха! Вірна увага. Ну, та се нам байдуже. Але я певний, що коли б хто — ну, візьмим, ти сам — легесенько піддав йому таку думку, то він ухопив ся б за неї руками й ногами.

— Не розумію тебе, — мовив Шнадельський. — Що ж, він може дотичним людям допомогти й иньшими способами.

— А може — всякими способами!

— Якими?

— Дивний ти чоловік, Шнадельський. Ще й питаєш. Так, як би ніколи не був у суді й не знав, як у таких разях роблять ся слідства. Адже розумієш тепер! Жид преці не буде мовчати, на бить крику, порушить небо й землю. Ну, слідство, поліція, жандармерія, телеграми на всі боки... Як

¹⁾ Лайливе слово на Жидів (звичайно рудих Жидів)

би се все в нас трактовано¹⁾ на-серію, то нам навіть із грішми у жмені тяжко б було чкурнути за море. Але коли маршалок тут і там конфіденційно шепне слово — зовсім загально, не компромітуючи себе — quia Judaeus, знаєш, — то все може робити ся так, що нам і волос з голови не злетить.

Шнадельський слухав уважно, але всі ті комбінації не дуже розіграли його.

— Бачу, що ти уклав собі плян, — мовив він до Шварца.

— Так. Я присвятив йому не мало часу й заходів.

— Тут треба числити ся з різними можливостями. Чи думаєш, що вхід до Вагманового дому вночі такий легкий?

— Не дуже, се певно. Але я маю надію видибати відповідну хвилю при допомозі отсього божевільного Барана. Знаєш, у нього така голова, що як натиснути на нього, то скаже все, що знає, і зробить усе, що йому велиш.

— Непевна дорога.

— Ніщо нас не гонять. Будемо ждати доброї нагоди.

— Ну, нехай і так. А друга річ. У сього вовка у гнізді, певно, не все є готові гроші. Ну що, як ми прийдемо й застанемо, може, купу векслів та довжних записів? Що нам із сього за пожиток?

— Не бій ся. Готівка в нього є тепер завсіди.

¹⁾ Розбірано

Не знаю, як велика, але є. Зрештою, можна ще понюшкувати між жидівськими факторами.

— Гм. І ти думаєш, що з сеї муки може бути хліб? — задумчиво питав Шнадельський.

— Я сам уже хотів пустити ся на сю експедицію, але потім розміркував, що удвійку ліпше. Коли ти готов зо мною до спілки, то думаю, що справа може повести ся.

— Що ж, зробити не зробиги, а подумати, підготовити ґрунт не завадить. Ану ж трапить ся, справді, добра нагода...

— Ліпшої можливости я й не можу добачити. І при тім знаєш, сама думка — зробити пакість сьому собаці — наповняє мене радістю й охотою.

— Се само собою. Се й у мене розпалює вогонь у нутрі. Добре, брате! Будемо оба пасти очима сього вовка, а в відповідній хвилі далі на нього!

— Тільки ти на всякий випадок не забудь натякнути панові маршалкові.

— Думаю, що й се дасть ся зробити.

І з тим оба джентльмени ввійшли до шинку, в яким іще світило ся, вгонюючи перед собою врізь отворені двері величезний клуб морозного повітря до душної, нагрітої кімнати, повної ще веселих гостей, що тут стрічали Новий Рік.

XLVII.

Баранова прогулька по місті в-опівніч Нового Року наробила великого розруху. В усіх колах міської людности на Новий Рік ні про що не го-

ворили, як тільки про сю незвичайну пригоду. Пан староста гнівав ся на поліцію, що допустила до такого скандалу. Поліційний комісар лаяв поліціантів, що не арештували Барана. Лікарі сперечали ся про те, як назвати рід його хвороби й чи не слід би заперти його в домі божевільних. А з простолюддя одні ворожили з сього пожежу, що будім-то грозить місту, иньші благали Бога, щоб відвернув холеру або иньшу якусь грізну пошесть, а бабусі та служниці коло криниць хрестили ся та оповідали собі шепотом про страшні привиди і про близький прихід Антихриста. Навіть ксьондз-пробоц узяв сю нічну подію темою для своєї проповіді й видушив із грудей своїх слухачів багато глибоких зітхань малюнками міського зіпсуття та важких кар, які ждуть зіпсутих. Він витолкував Баранове тарабаненне як поклик хорого, безтямного, але божим пальцем діткненого чоловіка, поклик до всіх, щоб прокинули ся з гріховного сну й пильнували своїх душ, що готові попасти в кігті пекельного ворога.

Найгірше на тій історії вийшов Ваґман. Пан комісар, діставши носа ¹⁾ від старости, покликав його до себе і, скинувши на нього всю одвічальність за вчинок його сторожа, наганьбив його і в додатку наклав на нього 50 ринських кар. З отсею новиною Ваґман і дрийшов до Євгена, просячи в нього поради, що робити?

— Перша річ — не платіть! — мовив Євген.

— Комісар грозив езекуцією.

¹⁾ Набравши ся ганьби (нім.)

— Зробимо рекурс. Се засуд нічим неоправданий. Він знає се й не посміє екзакувати вас.

— Вай мір! Вай мір! — нарікав Ваґман. — Се мені за те, що я приняв бідного чоловіка вашої віри. Без мене він був би згиб із голоду, бо ніхто не хотів прийняти його. А тепер платіть ще за нього кару.

— Не бійте ся, пане Ваґман! — усміхаючись, мовив Євген. — Маю надію, що не будете платити нічого. Ну, а з Бараном що зробите?

— Що маю робити? Можу його ще нині відступити панові комісарові або панові старості. Я його не потребую. Овва, яка мені з нього робота! Не варт тої комірки, що в ній жиє.

— Ну, ну, не говоріть, пане Ваґман! Все-таки він хоч дещо робить. Хоч браму замкне й відімкне.

Розмова йшла в Євгеновім кабінеті на поверсі, бо канцелярія задля¹⁾ свята була по полудні замкнена. Обговоривши справу рекурсу від комісарського присуду, Ваґман значуче моргнув на Євгена й почав з иньшої бочки.

— Ну, чую, що пан мецenas були в Буркотині? Був.

— І оглянули пан той ліс, що я згадував?

— Та так... бачив його, проїздячи.

— Ну, і як пан мецenas цінують його?

Що ж, дуби гарні. Але я так мало розумію ся на тім.

— Ах, пане мецenas! А я панові говорю, прошу мені вірити, сам той ліс варт сто, півтора ста тисяч.

— Може бути, хоч я сумніваюсь.

¹⁾ аза свята, через свято

— Не вірять пан?

— Кажу вам, пане Ваґман, що не розумію ся на тім інтересі.

— Ну, а говорили пан із хлопами?

— Хлопи ані слухати не хочуть про купівлю.

— Ну, розумієть ся. Я то так і догадував ся. Де їм до того! Їм страшно навіть подумати про такі гроші, хоч самі по-дрібці ще більше тратять. Вони лиш тоді будуть цмокати та бідкатись, коли хтось иньший їм зперед носа загребе гроші лопатою. Ну, а пан меценас сам?

— Щоб я купував Буркотин?

— А що ж! Чому ж би ні? Я панові меценасові влекшу.

— Ні, пане Ваґман. Я роздумав сю справу. Не можу брати ся до сього інтересу.

— Чому?

— Тоді б я мусів покинути адвокацтво й віддати ся господарству. Я мусів би очищувати маєток із довгів, зробити ся невольником і покинути ту роботу, для якої спосибив ся.

— По що покинути? Можна бути дідичем і адвокатом.

— Не можна, пане Ваґман. А, може, й можна, та я до того нездалий. Той маєток став би як мур межи мною і селянами. Як я міг би заступати їх інтереси, коли я чув ся б паном? То значить, їх противником?

— Дарують пан, але я пана не розумію, — мовив Ваґман. — Чому пан, маючи маєток, мусіли б уважати себе паном, чимось иньшим від хлопів? Отже я маю маєток, а до мене прийде бідний Жид,

капцан, а я знаю, що він бідний, а про те я чую себе таким самим Жидом, як і він. А коли він потребує помічі або поради, то не питає, що я багатий, а він бідний, але йде до мене й до другого такого, як я.

— Не можу вам сказати, пане Вагман, чому воно в нас так, а в вас сяк. І не знаю, наскільки в вас саме так, як ви кажете. А в нас чи то вже натура така, чи такий здавна звичай, досить, що хто розбагатіє, той відвертає лице й серце від того люду, з якого вийшов.

— І ви боїте ся, щоб і ви не зробили так само? — з усміхом мовив Вагман.

— Що ж, чоловік ні за кого не може ручити, хіба за вовка з ліса. Та головне те: хочу бути вільним чоловіком, паном своєї волі. А, набуваючи маєток навіть на найкорисніших умовах, я мусів би зробити ся невольником тих умов. Ні, не хочу сього.

— Але ж ви на тій спекуляції з лісом зробили б за пару літ добрий маєток.

— Се ще не таке певне, як вам здасть ся, пане Вагман. А за тих пару літ багато дечого може стати ся.

— Га, як собі знаєте. Але я б щиро радив.

— Дуже вам вдячний, — мовив Євген, — але не можу скористати з вашої ради. З буркотинськими селянами ще буду говорити.

— Але спішіть ся, бо в мене наклъовуєть ся добрий купець на ті папери.

— Ой, підждіть трохи з продажею.

— Не можу довго ждати. Знаєте, мені хотіло

ся заховати в секреті те, що ті папери в мене. А, тимчасом, пан маршалок відкись про се довідав ся. Се мені дуже неприємно.

— Можете бути певні, що від мене не довідав ся, — гаряче кинув ся Євген.

— О, я й не думав на пана меценаса. Я добре знаю пана меценаса. Я вже догадую ся... Тут трохи моєї власної вини. Я трактував із одним львівським банкіром про купно тих паперів, а сей мусів пустити се далі. Досить того, що тепер мені хотілось би як найшвидше позбути ся тих паперів із дому. Знають пан меценас, пан маршалок сам особисто заходив до мене в тій справі. Просив не продавати його паперів і не робити йому езекуції до пуцання, а в великий піст він усе заплатить.

— А відки гроші візьме?

— Ха, ха, ха! — засміяв ся Вагман. — Я зразу також заходив у голову, але потому довідав ся. Знають пан меценас, тут при виділі повітовім є каса.

— Дві каси, — поправив Євген.

— Ну, що там дві! Одна вічно порожня, на те й зветь ся панська. А друга хлопська. Отсю касу пан маршалок хоче взяти зовсім у свої руки, перемінити на панську, взяти з неї всі гроші і сплатити мої папери.

Євген чув досі про реформу хлопської каси, але не так докладно, як тепер. Він чув, що справа приготавлиєть ся в раді повітовій, і виділом повітовим уже майже ухвалена. Аж тепер йому стало ясно, що се за реформа, і він постановив собі, не тратячи часу, перегородити премудрий плян пана

маршалка. Він устав, даючи Вагманові знак, що їх розмова скінчена. Вагман устав також.

— То пан меценас стоять при своїм? Не хочуть купувати Буркотина?

— Не можу, пане Вагман. Я бідний чоловік.

— То байка.

— Ні, не байка. І хочу помагати бідним.

— Маючи маєток, зможете ліпше їм помагати.

— Не вся сила в маєтку.

— І в фундаменті не вся сила дому, а проте без фундаменту дім не буде стояти. Пане меценас, вірте мені! Поки ви, Русини, не маєте своїх дідичів і мільонерів, поти ви не є жаден народ, а тільки купа жебраків та невольників..

— Ну, а ви Жиди, — відповів Євген. — У вас і мільонерів, і дідичів, Богу дякувати, досить, а скажіть, що ви в Галичині, народ, чи не народ?

Вагман прикусив губи й махнув рукою.

— Ет, що то про се говорити! Значить, не хочете робити інтересу зо мною?

— Ні, пане Вагман. Для себе ні.

— В такім разі кланяюсь. А як би я чим міг вам служити...

— Розумієть ся, розумієть ся! Найду дорогу до вас таксамо, як ви нашли до мене.

XLVIII.

В найблизший торговий день Євген, відбувши в суді кілька термінів, поспішав коло дванацятої до своєї канцелярії. Він мав намір зараз же піти

на місто, заглянути до заїздів, де ставали довколишні священники, приїздячи до міста на торг, і пошукати о. Зварича та о. Семеновича, що разом із ним мали бути референтами на вічу, а поки-що були членами вічевого комітету. Входячи до канцелярії, він на велику свою радість застав у ній обох сих пан-отців.

— А, вітайте, гості! — мовив він радісно, стискаючи їх руки. — Я, власне, хотів бігти до міста шукати за вами. Чудово, що так стрічаємося! Прощу зо мною, прошу нагору, зробимо «кратчайший глаголь».

— Та ми також з таким самим наміром прибули до пана меценаса, — мовив о. Зварич із якимось заклопотаннем у голосі, але Євген не зважав на сей невеселий відтінок у його тоні і, давши наборзі деякі вказівки своєму конципієнтові, що толкував про щось із цілою купою селян, вибіг за пан-отцями до сіней і попровадив їх на поверх до свого приватного помешкання.

— Прощу сідати! — Може цигарко, отче добродію? Прощу! Ну, що ж там чувати з приготуванням до нашого віча?

— Та що ж би? Заповідасть ся незле. Селяни всюди приймають віству про віче з великою радістю. Можна надіяти ся численної участі, — мовив о. Семенович.

— Прийдуть, прийдуть, — додав журливо о. Зварич.

— Чудово! Чудово! Се найголовнїйше.

— Не знаю, чи найголовнїйше, — ще сумнїйше мовив о. Зварич.

— Хіба вам здасть ся, що ні? — живо запитав Євген.

— Я думаю: лекше стягнути купи народа, а труднійше їм сказати щось мудрого, повчити їх...

— Даруйте, отче добродію, але се потрохи, здасть ся мені, ваша помилка. Власне я бою ся, що дехто з нас інтелігентів буде мати претенсію й охоту занадто багато повчати, моралізувати зібраних. Чисте непорозумінне. Віче, то не школа. А коли вже, справді, комусь на ньому треба вчити ся, то не тій зібраній масі, але нам, інтелігентам, референтам.

— Так! — трохи ображено скрикнули оба пан-отці. — Ну, в таких разі я не розумію, по що нам завдавати собі праці з рефератами, — додав о. Семенович.

— Прошу, отче добродію, прошу не гнівати ся, а зрозуміти мій погляд. Віче повинно, справді, бути школою взаїмного обучування для народа і для інтелігенції, але в яким розумінню? Се треба собі добре уяснити, щоб не робити помилок. Ми, інтелігенти, повинні ввазати народові законні форми, розв'язати йому язик і старати ся пізнати його потреби, його кривди й болячки, його спосіб думання.

— Але ми все се знаємо, дуже добре знаємо! — скрикнули знов хором оба пан-отці. — Се може бути цікаве для вас міщухів, але не для нас.

Євген усміхнув ся. Він мав у памяти немало доказів на те, як наші сільські проводирі вміли не бачити й не розуміти маси фактів селянського життя, що діяли ся перед їх очима. Але проте він мовив лагідно:

— А хоч би тільки і для нас — нехай і так! Та я певний, що вже перше віче виявить і вам неодну несподіванку. А, може, й ні — ну, та не в тім річ. Але ж не думайте, щоб ви на таким вічу могли вдіяти щось повчаннями та проповідями. Народ жеде від віча й має право жадати чогось зовсім иньшого. Для народа се має бути школа політики, політичного життя.

— Ага, все-таки школа! — радісно підхопив о. Семенович.

— А школа політичного життя, то так як школа плавання. Стоячи на березі і слухаючи теоретичних викладів і ушмнень, ще ніхто на світі плавати не навчив ся. Тут перша річ — власна спроба, власна діяльність, власне вмінне і власна відвага. От чого ми мусимо на вічах учити наших селян. Нехай самі говорять, нехай учать ся самі висловлювати свої потреби і кривди, стояти за своїми жаданнями і супроти панів, і супроти властей.

— Ми се знаємо, — буркнув о. Зварич. — Вони поперед усього стануть супроти нас, священиків.

— Дуже сумно, коли ви сього надістесь, — мовив Євген. — Мені здасть ся, що се не мусить бути. Від розуму, такту й патріотизму священиків повинно б залежати, щоб селяни не станули проти них. А, зрештою, навіть як би таке лихо мало скласти ся, то як думаєте, отці добродії: чи ліпше підіймати нарід до політичної самодіяльності, будити в ньому політичну свідомість і знання його справ, чи ліпше лишити його нетямуючою дитиною,

яку можуть водити по своїй волі всякі політичні шарлятани?

— То фрази, пане меценас, — мовив о. Семенович. — Треба насамперед просвітити нарід, а тільки тоді допускати до політики.

— Жаль у таких разі, що наша конституція допускає анальфабетів до голосовання, значить, у останній інстанції віддає в їх руки керму політики.

Ся перспектива трохи задукала обох пая-отців, та о. Семенович по хвилі додав:

— Таки жаль. Я був би за цензом грамотности при голосованню.

— Добре, — сміючись мовив Євген, — будемо змінювати конституцію в вашім напрямі! Та все-таки щоб і до сього довести, мусимо потягнути в тім напрямі загал виборців, мусимо розширити, спопуляризувати сю думку на вічах. Хочете, реферуйте її!

— Вільно вам жартувати, пане меценас, — пристиданий трохи, мовив о. Семенович, — але ми з о. Зваричем власне з чим иньшим ішли до вас.

— А в чим таким?

— З тим, щоб ви звільнили нас із обовязку референтів на вічу.

— Як то, не хочете реферувати?

— Не не хочемо, але не можемо. Що ми за бесідники? ¹⁾ Я отсе вже цілий тиждень мучив ся, й аві руш винайти тему, про яку б міг говорити.

— Бійте ся Бога, отче! Теми? Але ж самі говорите, що житте й потреби народа в повіті знані

¹⁾ Промовець

вам дуже добре. Говоріть про них! Розпічніть тільки! Будете видіти, що зараз за вами встануть селяни один за одним і посиплють ся промови.

— Ну, пане, не знаєте ви наших селян! Се тумани!¹⁾ Ані один із них не вмів при людях рота отворити. Вони мали б виступити з промовами? Не буде сього! Скандал буде тай годі!

— Не бійте ся! За се я вам ручу. Аби тільки ви сказали свою промову добре й цікаво.

— Ні, пане, я не скажу нічого. Я загалом не можу взяти участі в тім вічу і прошу звільнити мене з обовязків комітетового.

— І мене, — мовив о. Зварич.

— І вас? — зачудував ся Євген. — Але ж, отці добродії, я вас не вибирав на комітетових, то й не можу вас звільняти. Всі три ми вибрані з'їздом. Усі три звязані своєю честю. Як же ж се?

— Пане меценасе, *ad impossibile nemo tenetur*, — мовив о. Семенович. — Знаєте, я досі на капеланії²⁾. Стараю ся одержати парафію. А я певний, що коли виступлю на вічу, то зараз мене окричать як небезпечного агітатора, й мої заходи пропали.

— Чому ж ви се не сказали зараз на з'їзді?

— Чому не сказав? Представте собі, отець декан, що також тоді був на з'їзді ось тут, у вас, по

¹⁾ Дурні

²⁾ Не на самостійній парохії; щоб стати парохом, треба здати «конкурс», себто, испит у консисторії, після того треба старатися про «презенту», себто, зднати собі ласку і згоду «колятора», звичайно дідича, який ніби-то опікуєть ся церквою, і аж потім консисторія, якщо гарно пропише декан, дає парохію.

кількох днях здібас мене, бере набік і каже: »Се все дуже гарно, що ви хочете промовляти на вічу, але з огляду на ваше подання я б вам не радив!« Ну, а не послухати його — ви знаєте, що се значить для мене.

— Розумію, розумію, — мовив Євген, якого при тих словах щось стисло за горло. — Ну, а ви, отче Зварич, — чи й вам дехто відрадив?

— Ні, але я сам роздумав. Я не бесідник, не потраплю нічого сказати.

— Адже ж проповіді говорите?

— Читаю з Добрянського²⁾.

— Ну, як собі знаєте, — мовив знеохочений Євген. — А я, власне, хотів сьогодні шукати вас, щоб поговорити з вами про приспіннене реченця, коли б скликати віче.

— Приспіннене? А то чому?

Євген короткими словами розповів їм про маршалківський проєкт реформи кас. Оба отці чули про се дещо, але не знали докладно, до чого йде ся справа. Тепер, коли Євген вияснив їм її, вони аж руками об поли вдарились.

— Тут нема що тратити часу, — мовив Євген. — Треба вдарити в великий дзвін, пустити сю справу в народ, наробити в повіті галасу.

— Хиба то що pomoже? — у зневіррю мовив о. Зварич. — Уже як пани зуби нагострили на ту касу, то її ззідять.

— А, може, й не ззідять. Може, не посміють.

²⁾ Відомий у Галичині автор (поганеньких) проповідей

Ім лише того треба, щоб усе перевести тихо, а ми перебиймо їм дорогу.

— Буде содома в повіті. Підуть переслідування, гонення, пакости, — задумчиво мовив о. Семенович.

— А вже ж! Де дрова рубають, там тріски летять.

— Се правда. Тільки я не хочу бути тріскою, — мовив о. Семенович.

— Ані я, — додав о. Зварич.

— А я вважав би собі гріхом покинути сю справу тепер, — мовив рішучо Євген, устаючи з крісла. — Коли ви покидаєте її, то я мушу її взяти сам на себе.

— Се буде найліпше! — радісно мовили оба пан-отці. — Ми що можемо, будемо вам допомагати, — але афішувати ся нам — се признаєте самі — як священникам — і при тім залежним — не можна.

Євген закусив зуби, щоб не сказати якого прикрого слова. Він чув, що відтепер йому прийдець ся робити багато таких прикрих досвідів у практичній політиці, і що вмілість — закусити зуби в відповідній хвилі, се в тій політиці одна з головних запокрук успіху.

В тяжкім душевнім настрою вернув Євген до своєї канцелярії, випровадивши обох пан-отців. Ось вони, провідники й батьки народу, інтелігенти і просвітителі! Євген знав їх обох добре, знав їх щирість і прихильність до народньої справи, та з другого боку розумів також їх прикре положенне. Політика, то не балаканне на празниках та собор-

чиках! Вона вимагає не тільки вправного язика й міцних грудей, але також відважного серця, спільного характеру й завзяття, і того духа незалежності, якого в нас цілими віками вбивали і приглушували різні чинники. Нема його в тих щирих людей, а коли є, то тільки в рідких виїмків. І що робити далі? Невже знов відложити діло, знов скликати з'їзд «отців повіту», радити та дебатувати, вибирати новий комітет і з ним по кількох тижнях опинити ся знов на тому самому місці? Чи взяти діло зовсім на себе самого?

З тими думками Євген увійшов до канцелярії, і тут його зір відразу впав на високу вишпровану фігуру старого Демка з Буркотина.

— А, здорові були, Демку! — скрикнув він і подав йому руку.

— Здорові, пане! — мовив Демко, обома своїми руками злегка стискаючи Євгенову руку.

— А що вас приводить до нас? Маєте яку справу в суді?

— Ні, Бог милував. Я ось із семи людьми, — він показав ще трьох селян, що мовчки поклонили ся йому, — ми до пана адуката прийшли подякувати, що нас пан остерегли перед тим паном Шнадельським — тямлять пан, що так на пана кинув ся?

— Ну, що ж, переконали ся, що я правду говорив? — запитав Євген селян.

— Ой, переконали ся, прошу пана, але так, як той мудрий Поляк, що замкнув стайню, як йому коні вкрали, — мовив один селянин.

— А, крім того, — говорив далі Демко, — ми прийшли ще спитати пана за того¹⁾ віче.

— За яке віче?

— А нам сказали наші в'гомосць, що пан адукат хочуть скликати нарід на віче сюди до міста.

— Ну, так. А ви що на се?

— Та ми би хотіли знати, коли то буде?

— Або що?

— Ми вам усі села з нашого кута приведемо. Так нас уже всяка нужда притисла, що годі стримати. Нарід як почув, що має бути віче, то аж відітхнув. Кождий хоче свою біду виявити. Кождий рад би, щоб його кривду ввесь світ почув.

У Євгена радісно затріпало ся серце при тих словах. Він запросив селян до себе нагору, посадив їх на тому самому місці, де перед хвилию сиділи пан-отці й, обговоривши з ними справу терміну і дневного порядку віча, став на тім, щоби скликати його за тиждень на найблизчий торговий день. Скличе він сам, а реферати, крім нього, обіймуть Демко і ще один селянин. По їх відході Євген, не гаючись, винайняв на слідуєчий торговий день величезну возівню в однім заїзнім домі, а потому виїс до староства повідомленне, що на той і той день скликає народне віче до міста.

¹⁾ Подвоена форма, вживана часто на західній Україні (тот, тота, того — сесь, сеся, сесе)

XLIX.

Пан староста у своїй канцелярії зайнятий був якоюсь живою розмовою з графом Кшивотульським, коли комісар вніс одержане власне з почти поданне й поклав його на столі перед старостою.

— Се що таке? — мовив пан староста, розгортаючи пакет і зупиняючись очима на »рубрум-і«¹⁾, написанім руським письмом.

Комісар усміхнув ся значуче, але мовчав. Пан староста, очевидно, не мудрий з рубрума, розгорнув аркуш канцелярійного паперу, де було написане поданне, і знов з виразом безпомічності почав блукати по письмі. Він не вмів читати по-руськи.

— Що се таке? — запитав він комісара. — Я не вмю розбирати сеї монгольщини.

— Поданне від адвоката Рафаловича.

— Чого він хоче?

— Повідомляє староство, що слідуючого тижня в вівторок скликає віче до міста.

— Що, що, що таке?

— Віче, публичні збори.

— Сюди? До нашого міста?

— А так. І з ось яким дневним порядком.

Комісар, акцентуючи²⁾ по-польськи руські слова, відчитав відповідний уступ із подання.

¹⁾ Прохання складали ся колись на половині аркушевого паперу, при чому на останній півсторінці містила ся адреса і короткий зміст прохання. Це було й »рубрум« (лат.).

²⁾ Значить: ставлячи наголоси (акценти) в українських словах на передостанній склад, н. пр.: *вода* замість *водѣ*

— Що се вони, подуріли, чи що? Чого їм треба? — мовив староста, попадаючи у гнів.

— У поданню не сказано нічого більше, — пояснив комісар.

— Дарують пан староста, що вмішаю ся в урядову розмову, — відізвав ся граф Кшिवотульський. — Але там, здасть ся, на другому місці поставлені »справи повітові«. Догадую ся потрохи, про що там буде мова.

— Про що ж таке?

— Про реформу каси... По повіті скрізь про неї говорять, то й не диво буде, коли наші домашні демагоги візьмуть сю справу як привід до своєї агітації. Я остерігав нашого коханого маршалка, що воно готово наробити kwasу.

— Але коли так, то я ніяк не можу дозволити на се віче. Обговорюванне сеї справи може викликати ще більше роздрознення, довести до непорядків.

— Розумієть ся, пану старості се ліпше знати, — мовив спокійно Кшивотульський. — Але я б на місці пана старости поступив инакше.

— А то як?

— Я дозволив би на віче. Нехай люде вигорять ся, то їм лекше буде. Можна б і вияснити їм справу

— Не поможе вияснюванне, — з заклопотаннем у голосі мовив староста. — Справа реформи тої каси дуже непопулярна.

— Чи пану старості так дуже залежить на тому, щоб каса була зреформована, справді, так, як того хоче пан маршалок? — закинув із лукавою байдужністю граф.

Пана старосту вкололи чогось ті слова таж, немов би він голим тілом сів на вязанку кропиви. Він витріщив залякані очі на Кшивотульського, боячи ся з його боку якогось удару. А потім говорив сквапливо:

— Мені? А, Боже мій, я в тій справі зовсім не інтересований. Мені тільки ходять про спокій у повіті.

— Власне є рація дозволити се віче. Бо коли непопулярна реформа буде ухвалена, а люде не будуть мати нагоди виговорити ся, то, може, прийти до гірших непорядків. А коли віче, порушуючи сю справу, викличе в повіті рух і протести проти реформи і спинить її переведення, то й се не біда, бо, на мою думку, реформа непотрібна і для інтересів селян шкідлива.

— Так пан граф думають? — якимось пісним голосом мовив староста.

— Так.

— Га, в такім разі...

Він дипломатично не докінчив речення й перекинув розмову на иньшу тему.

Ще того самого дня в канцелярії п. старости явив ся й пан маршалок Брикальський. Він, як і всі виднійші шляхтичі в повіті, мав звичай кожного разу, коли був у місті, зайти хоч на пару минут до староства, щоб поінформувати ся про стан і напрям нутрішньої політики, або, як говорило ся в товариській жаргоні, понюхати, який вітер віє. Староста зустрів маршалка коло дверей канцелярії й живо простягнув йому обі руки.

— А, витаю коханого маршалка! Що чувати

доброго? Все гаразд, неправда? А в мене новина, пікантна новина.

— Пікантний, значить: колючий, — з усміхом мовив маршалок.

— Ну, як кому і для кого. Наші кохані демагоги скликають народне зібрання до міста.

— Народне зібрання? Яке?

— Хлопське.

І пан староста пояснив, хто скликає і з яким дневним порядком.

— Догадую ся! — мовив маршалок. — Догадую ся, що то за повітові справи будуть... Ну, а що ж пан староста? Дозволили се віче?

— Думаю, що нема причини не дозволити, — з уданою простотою мовив староста.

Пан маршалок аж підскочив у фотелю.

— Нема причини! — скрикнув. — Але ж се бунт, се початок розрухів! Але ж після того ми не можемо бути певні життя, ані майна.

— Ну, не думаю, — спокійно цідив староста.

Пан маршалок споважнів.

— Пане старосто, прошу не забувати, що ви відповідаете за спокій і порядок у повіті.

— Се так, але я не розумію, чим тут вони загрожені.

— Ах, пан староста жартують! Не розумієте!.. Ну, тут не треба великої геніяльності, щоб зрозуміти. Вже з дописей того пана, що скликає се віче, можемо догадати ся, яким духом будуть навіяні ті його реферати. Демагогічні юдження, підбурювання, чорнення й підкопування всякої поваги і влади — все те, що досі ширить ся в нас

тільки по краплині, по закутках, потаємно, тепер вилізе на трибуну, зареве як дзвін, одержить, так сказати, санкцію законности. Пане старосто, пане старосто! Я думаю, що ваш обов'язок у першій лінії — рятувати повіт від сеї пошести.

— Смію звернути увагу пана маршалка, що в нас є також закон про збори, який дозволяє скликувати зібрання з такою програмою, як подана ось тут, і що, крім усяких иньших обов'язків, я маю також обов'язок респектувати закон.

— Га, га, га, га! — зареготав ся маршалок. — Се чудово! Се справді монументально! Пан староста пригадали собі існуваннє закона — і то якраз у найменше відповідній хвилі. А, бодай же ви здорові були, наш солодкий господарю! Закон! Розумієть ся, і ми чували дещо про закон, але аж надто добре знаємо, що закон, се теорія, що у книжці, на папері виглядає дуже гарно, а практика, жива дійсність — має свої спеціальні закони, далеко не такі гладкі та заокруглені, а за те повні розгалужень, закарлюк та ріжнородности. Тому паперовому законові я не уймаю¹⁾ ані чести, ані поваги — борони, Боже! Нехай він собі здоров жие й сидить у ваших кодексах на многа літа. Я тільки бажав звернути увагу пана старости на спеціальні відносини нашого повіту, які, на мою думку й по мойому глибокому переконанню, ніяким світом не дозволяють нам тепер на такий люксус, як заінавгурованнє політично-демагогічної геци¹⁾.

Пан староста слухав уважно сих слів, присівши

¹⁾ Відбираю (поль.)

²⁾ Цькування, забава (нім. Netze)

ся в фотелю напроти пана маршалка й підперши рукою гладко виголене підборіддє, згори обрямоване шпаковатими¹⁾ вже фаворитами²⁾). Його лице зробило ся зовсім мертве, майже деревляне, стративши ту лукаву усмішку, з якою він уперед трібував³⁾ пана маршалка, стараючись витягти його на слово. А коли пан маршалок, задихавшись, перервав свій виклад, пан староста промовив:

— Не потрібно пан маршалок переконують мене про те, що я знаю й сам. На віче я досі не дав дозволу і в усякім разі маю ще кілька день часу. За той час я мушу доповнити всіх законних формальностей, а поки-що я хотів від пана маршалка так конфіденційно почути, як задивляється обивательство повіту на сю справу.

— О, пане старосто, — аж скрикнув пан маршалок, — але ж тут не може бути двох думок! Ані найменшого сумніву, що все обивательство думає так, як я. За се можу ручити головою.

— В таких разі голова пана маршалка була б уже страчена, — знов із лукавим усміхом мовив староста.

— Як то страчена?

— А так! Я вже говорив де з ким із обивателів і чув думку, що віче треба конче дозволити.

— Невже се так! — скрикнув маршалок, зриваючи ся з місця, і тільки тоді спохопив ся, що сей викрик був нетактовний. От тим то він зараз сів і, кланяючись старості, мовив:

¹⁾ Сідавими

²⁾ Заличками

³⁾ Перше випробовував

— Дарують пан староста, се мені нехотя вивало ся. Я далекий від того, щоб подавати в сумнів — мій Боже, але ж так, так! Я повинен був знати се відразу. У нас є один чоловік, що у всім і всюди має відмінну думку від цілого загалу обивательства. Не буду називати його, але я певний, що пан староста власне на нього наскочили.

Староста всміхнув ся весело.

— Розумію дуже добре, що ся нова геца, се вода на млин того пана. Але надіюсь, що пан староста знають властиву ціну його опінії¹⁾ —

— Впевняю коханого маршалка, що зроблю все, що зможу, аби спокій і гармонія в повіті не були заколочені.

Се запевненне заспокоїло пана маршалка, але проте, вертаючись до свого Буркотина й чуючи з різних боків розмови селян про близьке віче, він не дуже то спокійно ждав найближшого торгового дня.

Та ще більше неспокою й турботи мав сими днями пан староста. Се був бюрократ старої школи, вихований у душі абсолютистичної системи, коли про волю й бажання народа не питав ніхто, а під фірмою цісарських патентів та інтиматів панувала всевладно й необмежено бюрократія. І тепер, хоч від заведення конституції минуло вже двадцять літ, пан староста жив і поводив ся в повіті зовсім як самостійний і самовільний сатрап, без волі й дозволу якого ніщо не повинно було діяти ся. Йому

¹⁾ поглядів

лишало ся ще дослужити вілька літ до пенсії¹⁾, і він бажав дослужити їх у спокою й вийти на емеритуру¹⁾ з атестами взірцевого урядника²⁾ і з ордером. Сама думка про те, що в його повіті, під його управою, має розпочати ся якийсь людвий рух, який — він був про се свято переконаний — має в далекій перспективі революційні ціли, ворожі теперішньому державному порядку, — сама ся думка була йому неприємна, душила його мов занадто тісний комірчик. Як радо був би він одним-однісіньким грімким quos ego здушив у зароді, стер із лица землі всі заходи коло викликання сього руху! Але що ж, навіть те дуже поверхове й недокладне знанне »нових« законів, яким розпоряджав він, показувало йому, що сього вчинити не можна. Певно, довголітня бюрократична практика навчила його тої великої правди, що кождий закон — се брама, і від волі і зручності досвідного адміністратора залежить, чи ї для кого сю браму відчинити, і кому й коли її замкнути. Та проте сам факт, що Євген, молодий адвокат, не вважаючи на батьківські остороги, таки поважив ся зробити йому сю прикрість і скликати перше в сьому повіті й загалом поза межами Львова народне віче, — сам той факт наповняв його серце жалем і персердем. Пан староста довго обдумував, як йому поступити в сьому разі, вкінці покликав комісаря й велів йому на завтра назначити Євгенові візванне³⁾ до пана старости.

¹⁾ До повної платні, вийшовши в відставку (емеритуру)

²⁾ Зі славою, з признакою зразкового урядовця

³⁾ Повістка; народ у Галичині зве її а-німецька ферлядунок (Vorladung); візвання — польське слово (wezwanie)

Коли другого дня Євген явив ся в назначеній годині, пан староста прийняв його дуже чемно, просив сідати, потрактував цигаром, а коли Євген не менше чемно подякував і запитав, чим може служити панові старості, сей надягнув на своє лице знов маску стурбованого батька й мовив добродушно-сумовито:

— Пане меценасе! Недобрий з вас чоловік! Я думав, що будемо жити з собою по-приятельськи, а тимчасом — мій Боже, скільки клопоту маю я раз-у-раз через вас! Зпершу оті історії з тим фізиком, з тим Шнадельським, оті дописи, оті дисциплінарки¹⁾ — ну, скажіть, треба вам було того?

— Мені? — здивував ся Євген. — Хиба я робив се для власної користі? І, головню, хиба я зробив щось злого, несправедливого?

— Пане, пане, — мовив ще сумнійше староста. — Збоку на вас дивити ся, виглядаєте, як розумний чоловік, а говорите, як дитина. Знаєте, я по щирости до вас, як батько, то не беріть мені сього за зле. Але, їй-Богу, мені вас жаль. Самі собі підриваєте ґрунт під ногами. Дав вам Бог талант, енергію, канцелярія йде добре — оженились би, звили б собі сімєве гніздо, дбали б про сімю... Та, ні, вам захочуєть ся пускатись на такі авантури...

— Дарують пан староста..., — пробував протестувати Євген, але староста не дав йому докінчити.

— Ну, ну, прошу не ображати ся! Я ж не зі

¹⁾ Дисциплінарне слідство

злого серця. А щирої думки старого бюрократа можете раз вислухати. Я давно бажав поговорити з вами по щирости, то вже вибачайте, що скористаю з сеї нагоди. На чім то я став? Ага, авантури... Я навмисне вжив сього слова й не відступлю від нього. Бо прошу, як же инакше назвати всі оті ваші заходи у справах, що, властиво, могли б вас і зовсім не обходити? Справи, з яких ви не винесете ні користи, ні почести, ні слави, хиба лайку, компромітації, роздратованне власних нервів, обуреннє та ворожнету багатьох і впливових противників? Як же се назвати, як не авантури, донкіхотство? І по що вам сього, питаю ще раз? По що?

— Дарують пан староста, але мій ґах такий, що мушу уймати ся¹⁾ за невинними і покривдженними.

— Пане меценасе! — з виразом батьківської поваги в голосі скрикнув пан староста, — не говоріть до мене як до гімназиста, якому імпонують гарні фрази! О, так, і я колись був у гімназії і з запалом читав Шекспірового «Короля Ліра», і плакав зі зворушення над словами «нема на світі винуватих». Але пізнійше я зрозумів, що Шекспір не без причини вєлав сї слова в уста божевільного. Так, сї слова якраз антиподи правди. З нашого, урядового, адміністраційного становища нема на світі невинних, а говорити, що комусь від уряду дієть ся кривда — се або злочин або божевільє. Я не жартую, пане, і не бавлю ся в парадокси. І для-

¹⁾ Ставати за невинних (поль.)

того я щиро жалую вас, що ви отсе сходите на дорогу, на мою думку, абсолютно хибну і шкідливу, на дорогу, де я мушу й буду поборювати вас усею силою, всякими способами, чуєте? — всякими способами!

— Впевняю пана старосту, — мовив, усміхаючись Євген, — я ані на хвилину не надіяв ся найти в панові старості союзника у своїй роботі.

— Ну, ще чого не стало! — буркнув пан староста.

— А щодо поборювання, то що ж, воля пана старости! Я можу тільки одного бажати, щоб се поборювання вело ся на строго законній дорозі, таксамо, як я держав ся й буду держати ся строго приписів закона.

— І ручите за те, що ввесь отой рух, який ви хочете інсценувати, буде держати ся законної дороги і в законних межах?

— Щодо себе ручу вповні. Що до иньших — тут багато залежати буде від того, чи самі власти незаконними поступками й навмисною провокацією не зіпхнуть людей із законної дороги.

— Пане, прошу не забувати, з ким говорите! — фукнув староста, помалу скидаючи з лица батьківську маску.

— Говорю pro futuro, отже нікому докору ані закиду не роблю. А що незаконне постукування і провокації з боку властей — pardon, з боку поодиноких органів — дуже можливі, сього, надіюсь, пан староста не схочуть перечити.

Пан староста мовчав добру хвилину, немов пото-

паючи в важкій задумі. А потім, простягаючи Євгенові руку, мовив із незвичайною сердешністю:

— Пане Рафалович, не будемо говорити про се. Прошу, дайте руку. Будьмо приятелями!

Рафалович глядів на нього зачудуваними очима, але руки не подавав.

— Прошу вашу руку! — мовив староста. — Зробіть мені одну маленьку річ, якої буду отсе просити в вас. Добре, прирікаєте?

— Не знаю, чи зможу зробити те, чого хочеться панові старості?

— Але зможете, зможете! Чому ні? Се ж від вас одного залежить.

— Що ж се таке?

— Але обіцяйте наперед!

— Дарують пан староста, я хоч молодий чоловік, але на гру в піжмурки таки за старий.

— А то впертий Русин! — мовив староста, маскуючи свою злість добродушним усміхом. — Ніяким способом його не підійдеш. Ну, що діяти, треба говорити просто-з-моста¹⁾. Таж ось слухайте, пане меценасе, чого я хотів просити у вас. Зробіть се для мене, спеціально для мене: відложіть се своє віче на пізнійше, ну, так на весну або на Петрівку.

— Не можу, пане старосто! — рішучо мовив Євген.

— Чому не можете?

— Важні справи наспіли тепер у повіті, треба обговорити їх, пояснити народові.

¹⁾ Народня галицьк. говірка — просто, не обходами

— Думаєте про реформу каси?

— Між иньшим, і про се.

— А як би я, власне, задля сього заборонив се віче?

— Задля сього?

— Так, щоб не викликати в повіті роздрознення.

— Але ж ся справа вже тепер викликає роздрознення, а коли віче буде задля сього заборонене, то весь народ готов сказати, що політичні власти покривають некоректне поступуваннє ради повітової. Чи се причинить ся до успокоєння повіту, пан староста осудять самі найліпше.

— Прощу мене не вчити! Я знаю, що роблю, і заявляю вам, що ваше віче не відбудеть ся.

— Чи се формальна заборона? — запитав Євген, встаючи.

Пан староста був невдоволений із себе, що так вихопив ся і, скиливши ся над своїм бюрком, почав перебирати якісь папери, бурчачи щось під носом. Вкінці переміг себе.

— Н—ні. Резолюцію дістанете на письмі. До побачення!

— Моє поважаннє!

Євген уклонив ся й вийшов. А коли пролунали його кроки, й за ним замкнули ся двері старостового передпокою, пан староста написав кілька слів на урядовій півчвертці паперу, подзвонив на возного й, подаючи йому сей папір, мовив гостро:

— Зараз бігай до Мотя Парнаса! Се для нього візваннє. Нехай зараз прийде сюди!

Мотью Парнас був власник заїзду, в якого Євген наняв був шопу, де мало відбути ся віче.

L.

Другого дня по полудні до Євгена прибіг Мотью Парнас і, кладучи перед ним на столі п'ятку, мовив якось несміло:

— Перепрошую пана меценаса...

— А вам що, пане Парнасе?

— Звертаю панові завдаток.

— Завдаток...?

— Ну, адже пан меценас дали мені завдаток на винайм...

— Ну, так що ж із того?

— Звертаю панові завдаток. Не можу панові винаймити.

— А то чому? Чи вам ціна за низька?

— Е, що ціна! Чи я з паном меценасом торгував ся за ціну? Що пан дали, те я взяв.

— Ну, так чого ж не стало?

— Знають пан... бою ся... знають пан, то деревляна шопа... там буде багато народу... з люльками, цигарами... не дай, Боже, нещастя...

— Але ж, пане Парнасе! З люлькою ані з цигаром нікого не пустимо.

— А все-таки я бою ся. Знають пан, то стара халабуда. Ану ж завалить ся...

Євген зареготав ся.

— Ну, а, може, ще земля не витримає та затрясєть ся, що?

— Бодай пан здорові жартували! Ну, ну! Але я прошу взяти назад задаток. Бігме, не можу ви-
найняти!

— Не можете? Чому?

— Що я панові буду говорити, — мовив жид, моргнувши хитро. — Пан і без того знають.

— Староста наказав?

— Я того не кажу.

— Але не перечите. Ну, а як би ви не послу-
хали наказу?

— Ах, пане меценасе! Як же я можу? Адже я бідний чоловік. Пан староста й пан комісар мо-
жуть мене знищити. Дуже мені жаль, що не можу
панові меценасові служити, але, бігме, не можу
— бігме, не можу!

Євген узяв свій завдаток і, попрощавши ся з Парнасом, пішов у місто шукати иньшого льокалю на відбуттє віча. Він мав таке чуттє, як чоловік, що в п'їтмі натрапить на стїну й не знає, де й як її перелїзти або обїйти.

Переходячи попри Вагманів дїм, Євген побачив здалека, як перед знаною йому хвїрткою сто-
яла бричка, запряжена парою шпаків, а у хвїртці стояв Вагман, раз-у-раз кланяючи ся графові Кши-
вотульському, що про щось ласкаво толкував із ним. Та поки Євген наблизив ся, граф щиро стиснув руку Вагмана, сїв на свою бричку й за хвилию щез, лишаючи за собою легеньку куряву змерзлого снігу.

— Здорові, пане Вагман! — мовив Євген, порів-

нявши ся з Ваґманом. — А я й не знав, що пан граф також ваш кундсман¹⁾.

— Знають пан, лихвар і есьондз знають найліпше людські душі. Обом люде говорять таке, чого не скажуть нікому иньшому.

— Але графа Кшивотульського всі вважають грошевитим.

— Що ж, вільно людям уважати його, яким хочуть. Куди пан меценас ідуть?

— Знаєте, пане Ваґман, клопіт маю.

— Ну, який клопіт? — зацікавив ся Ваґман.

Євген розповів йому свою розмову з Парнасом і згадав про свій намір — шукати иньшого льокалю на віче.

— Гм, шкода вашої праці, пане, — мовив Ваґман. — Коли пан староста схоче, то кождий иньший Жид зробить вам те саме: завдаток візьме, а потім зверне. Навіть у останній хвилині зверне.

— Що ж його робити? Хиба йти на передмісте й замовити яку стодолу у передміщанина?

— Трудно буде. Ще стодоли повні соломи, не пообмолочували.

— Може, де найду, — мовив Євген, не траючи надії, й пустив ся шукати фякра, щоб їхати на передмісте. Ваґман ішов обік нього й мовчав хвилю, очевидно, перебираючи щось у своїх думках. Нарешті, зупинив ся.

— Ні, пане меценасе! Я вам щось пораджу.

— Ну, що таке?

¹⁾ Хтось, що постійно до когось із чимось приходить, постійний покупець, гість, клієнт (нім. Kundsmann)

— Лишіть ви мені сю справу. Я вам ще сьогодні, а найдалі завтра, подам відомість. А властиво — ну, та вже побачимо. А коли би з мого пляну нічого не вийшло, то ще завтра маєте час шукати шопи на передмістю.

— Завтра останній день. Адже про новий льокаль знову треба повідомити староство. Ну, а що ж ви думаєте зробити?

— Що се пана обходить? Я маю свій плян. Най пан мецenas ідуть додому й чекають. Маю надію, що все буде добре.

Євген не допитував ся далі й пішов додому, а Вагман подав ся до помешкання пана бурмістра¹⁾.

— А, пан Вагман! Рідкий гість! Прошу, сідайте! — мовив бурмістр, приймаючи Вагмана у своїм кабінеті. Вони були товариші ще з дитинячих літ, але пізнійше їх дороги розійшли ся, і, хоч жили в одному місті, вони здибали ся рідко, тим більше, що належали навіть, як Жиди, до різних таборів: бурмістр — цивілізований Жид, держав ся партії т. зв. німецьких Жидів, між якими було декілька таких, що так, як і бурмістр, грали ролю польських патріотів, — а Вагман належав до Жидів-старовірів, хуситів. Та проте бурмістр занадто добре знав Вагмана, а особливо його грошеву силу, щоб мав дивити ся на нього вороже або з призиством, а Вагман зі свого боку був певний, що німецька одежа й польський патріотизм не вистудили в бурмістра жидівського серця.

— Чим можу вам служити, пане Вагман, —

¹⁾ Городський голова (нім. *Bürgermeister*), давній український «бургомістер» по наших містах.

мовив бурмістр, коли Вагман сів, а він заняв місце напроти нього. — Що вас приводить до мене?

— Маленький гешефтив.

— Дай, Боже, щоб він був добрий! — з усміхом мовив бурмістр, мимоволі якомсь попадаючи в тон жидівської розмови.

— Знають пан бурмістр: для багача нема злого гешефту, а для бідного нема доброго гешефту. А я приходжу з дуже бідним гешефтом.

— Ну, жартуйте!

— То багато б говорити. То запутана історія. Так із боку подивити ся, то дурниця — тьфу! А придивити ся ближше, то воно сягає дуже глибоко. То мозок чоловікові сохне, коли вдумати ся. Чули пан бурмістр, що там у Росії роблять? Як там на Жидів кидають ся? Ай, ай, страшно подумати!

Се було якраз у часі перших антижидівських розрухів на Україні, розрухів, які серед галицьких Жидів зробили були величезне вражінне.

— Ай, ай! — повторяв Вагман, хапаючись за пейси. — Жінок, дітей, старців, хорих викидають на мороз, майже голих, голодних! А що маєтків понищено, пограбовано!

— Що ж ми на се порадимо, пане Вагман, — холодно мовив бурмістр. — Знаєте самі: що ми могли, те робили. Складки складали¹⁾...

— Пане, я не про складки! Що там складки! Вони можуть надгородити хоч почасті понесену шкоду. Але того, що люде терплять і терпіли, того страху, холоду, побоїв і неvigід, того ніякі складки не надгородять.

¹⁾ Скидали ся

— Людська річ терпіти, — мовив бурмістр і зачинав потрохи дивуватися, куди властиво гне свою розмову Ваґман.

— Людська річ терпіти, — так, так, людська річ! — повторяв Ваґман. — Але розумного чоловіка річ — по змові увикати терпіння, запобігати терпінню, так робити, щоб люде не терпіли. Подумайте, пане бурмістр, за що терплять ті люде? За те, що вони Жиди. Не за що иньше. Кажуть: Жиди пявки, шахраї. Але ж між тими, що потерпіли там у Росії, була найбільша часть бідних капцанів¹⁾, перекупнів, шевців, кравців і иньших дрібних ремісників. За що ж вони потерпіли? Чи ж не лише за те, що вони Жиди?

— Найбагатші Жиди, найбільші капіталісти та промисловці — ті не потерпіли нічого, бо ті сидять собі в Києві, в Варшаві та Петербурзі, як у Бога за дверми, — з демократичним патосом мовив бурмістр.

— Ой, то-то й є! — мовив Ваґман. — А тепер подумайте, коли б так, не дай, Боже, і в нас прийшло до чогось подібного.

— У нас! — мов ужалений, скрикнув бурмістр. — Відки ви приходите до сеї думки? Хиба ви що чули? Нагрожував ся хто?

— Ах, пане бурмістре! Хиба ж то така неможлива річ? Хиба ж нам треба чекати, аж почуємо погрози або, може, вже готовий вереск?

— Ну, в нас иньша річ, в нас до того ніколи не прийде, — заспокоєний в одну мить, мовив бур-

¹⁾ Бідолаха

містр. — І там було б не дійшло, як би сам уряд потихо не дозволяв. Що я кажу: потихо? Деякі урядники таки голосно заохочували гоїв до нападів та розбоїв! А в нас се неможливе.

— Немоżliве! Ой, пане бурмістр, ніхто з нас не знає, що в Бога можливе, а що неможливе. А відносини в нас зовсім не ліпші, ніж у Росії. Нарід бідний, темний...

— Хиба ж одні Жиди тому винні?

— Не скажу, що одні Жиди, але нарід нас уважає своїми найбільшими п'явками, а прийде що до чого — найменша іскра, і вибухне вогонь, і Жиди — ми всі, винні й невинні — будуть відповідати за всі ті гріхи, яких нераз анї вони не сповнили, анї їх батьки, анї діти. Се мені видаєть ся дуже можливим, і се мене дуже турбує. Здавна турбує.

— Але на се в нас нема ради, — мовив бурмістр.

— Невже нема ради? Немоżliво, щоб не було ради! І се ви говорите, чоловік світлий, учений! Ну, я сьому не повірю. Або ви не почувасте вже себе Жидом, або не пробували ніколи думати про сю справу.

— Чи я почуваю себе Жидом? — в задумі мовив бурмістр. — По щирости скажу вам, пане Вагман: се не дуже велика приємність почувати себе Жидом. Увесь вік я борю ся проти того почуття, силкую ся заглушити його в собі, придушити, вирвати з корінем, і досі не можу. Не кажу про релігію — се справа окрема, яка не має нічого спільного з тим почуттем спільности й солідарности з

темною та брудною жидівською масою. Своєї релігії я держу ся...

— Наскільки вона вам вигідна, — перебив із докором Вагман. — Даруйте, пане бурмістре, але вже коли по щирости, то по щирости. Признайте, що ся релігія вам і подібним до вас сердешно байдужна, що ви зробили собі з неї подушку, на якій вигідно може спати ваше сумління, задержали з неї самі лише форми, а зовсім прогнали духа.

— Що се з вами, пане Вагман, — витріщив ся на нього бурмістр. — Ви прийшли до мене поговорити про якийсь маленький гешефт, а зачинаєте залазити мені з патинками¹⁾ в душу.

— Дарують пан бурмістр, — усміхнув ся Вагман. — Я не казав, що мій гешефт маленький. Він лише вбогий, себ-то, такий, що його не можна отаксувати²⁾ на гроші, що тут тобі зараз зиску не дасть. Але він великий, дуже великий, і наша розмова простісінько йде до його вияснення. Бачите: наші Жиди... маса... Ну, що вони? Чим вони себе почувають? У них релігія заступила все. Вони видять у ній боже слово, повторяють те слово у своїх молитвах, деякі заглиблюють ся в ньому — і на тому кінець. А де вони живуть, у якім краю, серед яких людей і порядків, се їх мало обходить. Ні, не так кажу, і се їх обходить, але лише настільки, що се все для них нива, з якої треба збирати, не сіявши. Чи вони почувають себе громадянами сього краю? Їм се байдуже. Вони почувають себе зовсім чужими, а про закони, про

¹⁾ Виступці, туфлі

²⁾ Оцінити (такса)

порядки у краю дбають лише настільки, наскільки ті не перешкоджають їм бути Жидами й визискувати решту людности.

— З ваших уст такі слова, пане Ваґман! — чудував ся бурмістр. — Адже се так, як із моєї душі винято. Адже се й була причина, що я й подібні мені відлучили ся від тої жидівської маси, почали думати про історію сього краю, мішати ся в його публичні інтереси, працювати на громадському полі.

— Розумію, розумію, — з усмішкою мовив Ваґман. — І я сам колись передумав се все, перейшов вашу школу — то значить, не гімназії, але мішав ся до політики, мало не пішов до повстання¹⁾, потім жив у Відні й носив німецьку одежу й говорив із ріжними розумними людьми про розумні речі. Я пізнав добре неодного з тих ваших нових Жидів, що ми їх називаємо асимільованими, і признаюся, розчарував ся в них і знов відстав від них.

— Розчарувались? Цікаво знати, чому?

— Зараз вам скажу. Мені видалось — може, то не все правда, але так мені видалось, — що ті нові Жиди стару жидівську душу розірвали на-двоє: одну половину відкинули, а другу задержали. А тільки, на нещастє, задержали гіршу, а відкинули ліпшу.

— Он що! — вражений скрикнув бурмістр. — То пейси, цигес і ярмурка, то у вас ліпша половина?

— Даруйте, пане бурмістре, — поважно від-

¹⁾ Польського — певне, автор має на думці 1863. рік

повів Вагман, — я кажу про душу, а не про форми, що мають і в мене дуже мале значіннє.

— У мене жадного, — з емфазою мовив бурмістр.

— І тут даруйте, коли вам скажу, що в вас вони мають далеко більше значіннє, ніж у мене.

Бурмістр голосно зареготав ся і вдарив себе долонею по коліні.

— Ну, се перший раз мені трапляєть ся в отсьому кабінеті така теологічна розмова! — скрикнув весело. — Але говоріть, говоріть, розмова починає бути цікава, хоч я, їй-Богу, не знаю, до чого се все може довести.

— Зараз побачите, — мовив спокійно Вагман. — Отже повторю, ті ваші нові Жиди, асимілянти, чи асимілятори, на мою думку, розірвали стару жидівську душу на дві часті. Яка то стара жидівська душа? Бачите, в ній зішиті були докупи: вогонь старих пророків, запал, засліпленнє, коли хочете — а все-таки громадський змісл тих, що боронили Єрусалима від Римлян, що підіймали повстаннє з Бар Кохбою, що разом із Єгудою бен Гелєві йшли з Еспанії плакати на руїнах Єрусалима й разом із галицькими хуситами йдуть умирати в долині Йосафата. Отсе була одна половина тої душі. А друга половина, то була та, що виховалась у Єгипті, в тяжкій неволі, що в пустині кланялась золотому теляті, що бунтувалась проти Мойсея, що завойовувала Канаан, мордюючи Канаанітів аж до останнього нащадка, що потім не хотіла вертати з Вавилона до Палестини, що вела лихварські і грошеві інтереси в Нініві, в Алексан-

дрії і в Римі — одним словом, знаєте, що се за половина. Та половина, що бажає пановання над світом, але не хоче нести одвічальности, яку накладає пановання. Та половина, що, знехтувавши наказ письма святого — вчити ся у бжолі і в мурашки, здавна ходила на науку до павука й давно перевершила його в його хитрощах.

— Зачинаєте бути поетичним, пане Ваґман, — сухо з відтіяком погорди в голосі мовив бурмістр, — а се вам не до лица.

— Хочете сказати, що мені, лихвареві, п'явці повітовій не слід так гостро судити иньших, — мовив із холодним усміхом Ваґман. — О, не бійте ся, я й себе не пощаджу, я знаю добре, чого я варт, і тільки те знання дає мені відвагу сказати свою думку про иньших. Та про мене прийде річ на кінці, а тепер послухайте про себе і про своїх. Ви почали асиміляцію від того, що викинули зі серця всяку решту того громадського зміслу, яким колись була сильна наша нація. Ви не признаєте ся до сього, навіть самим собі не признаєте ся. Ви говорите, що скинули тільки зі себе жидівську заскоружість, вирекли ся пейсів, халатів та цидес, а не хочете бачити, що те виречення формальностей для вас самих не формальність, але знак глибокої переміни в вашій душі. Ви перестали любити своє плем'я, його традицію, перестали вірити в його будучину. З усього національного добра вам лишило ся тільки своє «я», своя сім'я, мов одна тріска з розбитого корабля. За сю тріску ви вчепили ся і пробуєте прикермувати її до иньшого корабля, найти иньшу батьківщину, купити собі инь-

шу, нерідну матір. Чи не дурите ви себе самих, вірячи, що та иньша мати полюбить і пригорне вас як своїх рідних? І чи не дурите ви оту прибрану матір, упевнюючи її, що любите її ліпше, як рідну? Не знаю, що вам скаже ваше серце про ваші власні почуття, але щодо тої вашої прибраної матері, то будьте певні, що її серце ані на хвилину не відкривало ся, ані не відкристь ся для вас, що для неї ви все чужі, що у глибині душі вона ненавидить вас, і чим більш ви будете примилювати ся їй, підлещувати ся їй, тим більш вона буде погорджувати вами...

Пан бурмістр поблід. Вагманові слова колупнули таки його серце, але він пробував усе ще бороти ся зі своїм чуттем.

— Гостро судите нас, Вагман, гостро й несправедливо.

— Може бути. Вповні справедливий тільки один Бог, той, що бачить усе, що кождий із нас ховає на дні серця. Але сей, пане бурмістре — слухайте, я також маю свої вретичні думки — сей, на мою думку, зовсім не судить, нікого ні за що не судить, тільки любить, і ддятого він так безмірно вищий від нас, ддятого він Бог. Се тільки ми, дрібні, сліпі, нужденні, судимо та ненавидимо. Ну, але я не такий, може, несправедливий, як вам здаєть ся. А виджу й добрі боки вашого, асиміляторського руху, хоч вони й невеликі.

— Цікаво знати, які вони, на вашу думку, — мовив бурмістр.

— В нашій давній батьківщині, в Азії, де спека

велика, а джерел мало, де погожа вода має інколи ціну золота, є такий звичай, що вандрівець, натрапивши серед пустині на джерело й угасивши в ньому свою спрагу, вмивши в його хвилях руки й лице, на відході кидає в нього малу золоту монету. Се немов його відплата за добродійство джерела. Отже ви, і всі асимілянти, з давніх-давен видастесь мені тою золотою монетою, яку жидівська нація кидає в джерело, відки їй дозелось пити та освіжитись. Ви наша данина тим народам і краям, що в тяжку годину дали нам захист і притулок. Але не жадайте, щоб та данина була занадто велика. Адже нерозумно було б жадати від вандрівця, що пив воду з криниці, щоб у відплату за се, і сам скочив до криниці і втопив ся в ній. Те, що ви робите і що робили нераз подібні вам — се з історичного боку оправдане, й конечно, і навіть позиточне для жидівської нації, але не може бути її програмою, бо се була б не програма, а самовбивство.

— Але чим же, на вашу думку, се позиточне для жидівської нації? — запитав бурмістр уже без тїни насміху в голосі.

— Чим позиточне? Се ж ясно. Ви посередники між нами й тими націями, що прийняли нас. Ви міст понад прірвою, й за вашими плечима нам можна жити собі вповні самостійним, своїм життям, не збуджуючи надто великих підозрінь, надто великої ненависти. Давнійше, в середніх віках, коли ми жили серед чужих народів, зовсім відокремлені від них, коли такого моста не було, нам жило ся далеко гірше. Правда, ви се будете знати ліпше.

— Ну, ну, цікаво, цікаво почути від вас такі погляди, пане Ваґман. Я ніколи не надіяв ся..

— Перепрошую, пане бурмістре, — мовив Ваґман. — Ще хвильку терпеливості. Я ще не скінчив, не дійшов до тої мети, до якої зміряє моя промова, й до того ґешефту, який привів мене сюди. Признаєте тепер, що я зовсім не такий воріг вашої асиміляції, як звичайні хусити, що признаю в певній мірі її й рацію й навіть позиточність. Але є одна річ, що дуже багато уймає¹⁾ її вартости й виявляє її нещирість. Се та обставина, що Жиди звичайно асимілюють ся не з тими, хто ближше, але з тими, хто дужший. В Німеччині вони Німці, се розумію; але чому в Чехії також Німці? Чому в Угорщині вони Мадяри, в Галичині — Поляки, чому в Варшаві та в Києві вони Москалі? Чому Жиди не асимілюють ся з націями слабими, пригнобленими, кривдженими та вбогими? Чому нема Жидів-Словаків, Жидів-Русинів?

Бурмістр скривив ся. З сього боку йому нелюбо було освітлювати се питання.

— Може, то така наша натура, — мовив далі Ваґман, — що ми навіть там, де ходить про вибір прибраної матері, — питаємо не голосу серця, але запитуємо поперед усього: *Wus toigt mir dus?* ²⁾ Та тільки се кидає деяку тїнь на щирість усеї асиміляційної роботи і — що найфатальнійше — значно обнижує вартість тої асиміляції в очах тих, з якими ви асимілюєтесь. Вони дурні, дурні, то

¹⁾ Відбирає

²⁾ Яка мені з цього користь? (жид.)

правда, але все-таки в них є очі і, коли не тепер, то в четвер вони децю побачуть ними.

— Слухайте, Вагман! Сього, нарешті, за багато. Зачинаєте говорити так, як той адвокат-Русин, що докоряв мені моїм польським патріотизмом.

— Мав радію, — мовив Вагман, — бо польський патріотизм тут, на руській землі, не зовсім на місці.

— Ну, ще тільки того не стало, щоб ви почали навертати мене на руський патріотизм! — з грубим реготом мовив бурмістр.

— Борови, Боже! По мойому жаден Жид не може й не потребує сього. Нехай буде Жидом — сього досить. Адже ж можна бути Жидом і любити той край, де ми родились, і бути пожиточним, або, бодай, нешкідливим для того народу, що, хоч нерідний нам, все-таки тісно звязаний із усіма споминами нашого життя. Мені здасть ся, що як би ми держали ся такого погляду, то й уся асиміляція була б непотрібна. Бо подумайте: чи жадає хто від нас тої асиміляції? Здасть ся, ні. Але за те кождому пожадане, щоб ми були чесними й пожиточними членами тої суспільности, серед якої живемо.

— Го, го, після теології моралізація! — знов якимсь прибрим голосом мовив бурмістр.

— До якої я, лихвар і пявка повітова, знов таки не маю права! — гірко відрік Вагман. — Та я не хочу нікого моралізувати, що мені за діло. Я тільки хотів висловити свій погляд...

— Якого самі не держитесь! — перервав йому бурмістр.

— Власне, якого сам держу ся, бодай, від кількох літ, відколи ся справа почала прояснювати ся мені в голові. Бачите, коли вмер мій син, я почав був дуже сумувати. Мені так було, немов би земля розпала ся перед моїми ногами. Переді мною не стало дороги, не стало мети. По що я жию? Для кого гребу й горну на купу? Терплячи сам, я почав розуміти терпінне иньших, тих, що не мають де голови прихилити, не знають, що їсти будуть завтра, не мають що в рот укласти нині, дивлять ся на муку своїх дітей. О, я передтим, як хлопський лихвар, не мало видав такої нужди, але вона не зворушувала мене. Все те було чуже для мене, далеке від мого серця. Я гріб на свою купу й не дбав ні про що иньше. Тепер, коли син мій умер, у мене відкрили ся очі, і я почав роздумувати. Знаєте, мені здавало ся не раз, що одурію. Голова тріскала, я ходив, мов під обухом. Що вам говорити багато! Я додумав ся до того, що треба вхопити палку з иньшого кінця. Перше я дер і висисав хлопів, тепер я обернув свою опіку на тих, що всиротили мене, а хлопам почав допомагати в їх біді. Я робив се незаметно, зичив більші суми на закупно панських фільварків або більших ґрунтових посілостей для селян. Ніхто сього не знав і не знає, але коли Підліски, Горбове, Сокирчани й иньші села в кількох довколїшніх повітах позакуплювали панські фільварки, повикуплювали назад ґрунти, попродані перше на ліцитаціях Жидам, то все те зробило ся при моїй помочі, моїми грішми.

Зчасом я обдумував сю справу чим раз ширше, і мені видало ся, що й така робота може бути корисна для нашої жидівської нації. Бачите, оті розрухи на Вкраїні показали мені, що, працуючи над виссаннем і зруйнованнем руського народа, ми, Жиди, робимо так, як робив той циган, що, сидячи на дубовій гилляці, сам підрубував ту гилляку. Живучи на руській землі, ми громадимо над своїми головами пожежу руської ненависти. Навіть пориваючись до асиміляції, ми асимілюємо ся тільки з тими, що душать і висисають отих Русинів, і тим іще збільшуємо тягар, що пригнітає їх. І забуваємо, що на руській землі живе нині більша половина всього жидівського племені, і що громаджена століттями ненависть може вибухнути таким полум'ям, прийняти такі форми, що наші протектори, Поляки та Москалі, не зможуть допомогти нам нічого. І мені видало ся кінечним почати й до руського берега від нас будувати міст, почати робити хоч дещо таке, аби ті Русини могли не самим лихом споминати нас. Я знаю, що коли вони рушать ся потрохи, дійдуть до деякої сили, то і з Жидів чим раз більше буде прихилити ся до них. Але, по мойому, важно допомогти їм тепер, коли вони ще слабі, коли ще гнуть ся й не можуть випростуватись.

— То дуже делікатна спекуляція, пане Вагман, і я не знаю, чи багато Жидів ви натягнете на неї.

— О, я й сам знаю, що не багато. І мені не треба багато. Адже ж досі я нікому не говорив навіть отсих своїх думок. Вам першому я вияснив

їх, бо бачу в вас під німецьким сурдутом¹⁾ не задушене ще дорешти жидівське серце, не зовсім іще розполовинену стару жидівську душу.

— Дякую за комплімент, — з усміхом мовив бурмістр, — а тільки я й досі не бачу, яку ціль мала ціла та наша розмова.

— Тепер я можу сказати вам про ту ціль і не потребую лякати ся, що ви висмієте мене й викинете за двері як шаленого. Бачите, за пару день мають тут у місті зібрати ся народні збори руських хлопів.

— Чув я про се. Ну, та, мабуть, із того нічого не буде, староста не дозволить.

— Бачите, він дуже рад би не дозволити, але трохи боїть ся сього молодого адвоката, що скликає ті збори. Для того пан староста шукає бокової стежки й отсе вже наказав Парнасові, щоб не дав свої шопи на збори.

— Мусять наймити шопу в кого иньшого.

— І з кождим иньшим таке саме буде. Жидові пан староста пригрозить, а в передміщанина винайде знов щось иньше, і таки заборонить збори. А мені б дуже хотіло ся, щоб вони відбули ся.

— Вам?

— Так. Бачите, тут є й мій маленький інтерес. Та хлопська нарада буде головно звернена проти реформи повітової каси.

— Ах, то се ви на маршалка Брикальського гострите зуби! — сміяв ся бурмістр.

¹⁾ Сюртук

— Так. Він найбільше причинив ся до мого осирочення, через нього мій син пішов землю гризти, і я хотів би відплатити ся йому. А тепер, думаю, надійшла пора.

— Ну, я там не входжу в ваші пляни¹⁾. Але не розумію, чим би я міг допомогти вам.

— Вжити свого впливу в пана старости, щоб таки дозволив сі збори.

— Думаю, що се буде трудно. Знаєте самі, коли староста на що завізьметь ся, то робить ся впертий, як бик.

— Ну, на впертого бика є також способи. Можна зайти його хитрощами.

— А то як?

— Або я знаю? Ріжні способи можуть бути. Я думав, що ви своїм правничим розумом борше щось видумаєте, ніж я. Ну, та мені прийшов до голови один концепт.

І Вагман, нахиливши ся до бурмістра, почав щось шептати йому до вуха. Се була його стара лихварська привичка, бо ж у кабінеті не було нікого, хто міг би був підслухати його.

В міру Вагманового шептання бурмістрове лице прояснювало ся, прояснювало ся, і, накінці, він вибухнув голосним сміхом.

— Чи ви здуріли, пане Вагман! Також концепт! Га, га, га!

— Ну, я не кажу, щоб се був наймудрійший концепт, — мовив Вагман, також усміхаючись, — але даю вам те, що маю. Робіть із тим, що знаєте.

¹⁾ Не встряваю, не мішаю ся

Тільки скажіть мені одно: чи згоджусте ся зробити в тій справі те, що будете могли?

— Що ж, нехай буде й так. Трохи се дивна й незвичайна для мене роля, але що ж, ризикувати при тім — не ризикую нічого.

— Але ж навпаки, се буде тільки корисне для вас.

— Ну, про користь мені байдуже. Та вже, що маю робити, даю вам слово. Зроблю, що зможу, а ваш проєкт обдумаю ще докладнійше. Ще нині зайду до Парнаса й поговорю з ним. Чи тому руському адвокатові говорити що?

— Не треба. Як би що було потрібно, то я сам скажу йому.

— Ну, коли так, то добре. Завтра поговорю зо старостою і про все дам вам знати.

На тім вони й попрощали ся.

ЛІ.

Другого дня пан староста сидів нетерпеливо у своїй канцелярії і ждав нового подання від Євгена з донесенням про новий льокаль, у якому мало б відбутися віче. Він наказав у подавчій протоколі, щоб, як тільки ввійде те нове подання, зараз передати його йому, і вже наперед обдумував способи, як би звести на нінащо й се нове подання, щоб не допустити до відбуття віча, але так, щоб Євген не міг завітати йому ніякої очевидної

протизаконности. Але минала година за годиною, а подання не впливало.

— Що ж се, — міркував собі пан староста, ходячи великими кроками по своїй канцелярії. — Чи мав би Парнас таки полакомити ся на гроші й дати шопу, не зважаючи на мою раду? Не припускаю сього. Жид боїть ся й був цілий мокрий, виходячи від мене вчора. Чи, може, той панич, одержавши Парнасову відмову, надумав ся відкликати те чортівське віче? Се було б дуже розумно з його боку. Але власне для того, що се було б розумно, я думаю, що він сього не зробить. Русин упертій, а особливо коли ходить про зробленне якоїсь дурниці, якогось збитка, якоїсь прикраси иньшому, то тут нема ніякої сили, щоб відвела його від раз повзятого наміру¹⁾. Але як собі знає. Льокалю в Парнаса не буде мати, а коли нині не донесе про иньший льокаль, то сам собі припише вину, коли я велю його віче розігнати жандармами.

Серед таких енергічних міркувань застав пана старосту бурмістр.

— А, добрий день, пане Ресельберг! Що там чувати?

— Дякую панові старості. Все добре.

— Що вас приводить до мене, пане Ресельберг?

— Маленька просьба. А властиво аж дві.

— Ого! — сміючись, крикнув староста. — Що ж там такого?

— Та одна від того бідного Парнаса.

¹⁾ наміченого (поль. powziąć zamiar)

— Від Мотя?

— Так.

— Ну чого ж йому треба?

— Прибіг учора до мене — знають пан староста — мало не плаче. »Пане бурмістре,« — каже, — »порятуйте! Трапив ся мені добрий гешефт. У моїм заїзді мали відбутися збори хлопів — адвокат Рафалович платив за льокаль, а, крім того, я числив на дохід«. Знають пан староста, на таких зборах балакають багато, а від балакання горло засихає — га, га, га! — а засохле горло треба промочувати. А в Мотя є кілька бочок пива, що воно — признав ся мені отверто — трошки прикисло. То звичайним гостям годі його давати, але при сій нагоді то було б пішло. Ну, от він і плаче. Такий гарний гешефт, золотий гешефт, і пан староста не дозволяють йому відступити льокалю.

— І не дозволю! Не можу ж я задля Мотьового скислого пива дозволити, щоб мені під носом бунтували повіт.

— Рація! Цілковита рація! Нехай ідуть на передмістє бунтувати. Що має Жид при тому заробляти?

— На передмістє?

— Ну, так. Рафалович уже винаймив шопу в якогось передміщанина. Так, надіюсь, збори будуть менше небезпечні, а Мотьо може своє пиво вилити зараз до потоку...

— Я нічого про жадні збори на передмістю не знаю й на жадні такі збори не позволю! — мовив староста.

— Дарують пан староста, але я хотів би висло-

вити просьбу — не свою, а Мотьову, з якою я прийшов сюди.

— Як то, ще просьбу? Адже ви чули вже...

— Перепрошую пана старосту. Я нічого не міг чути, бо ще й не сказав, чого мені треба. Я просив би — то-б-то, Мотьо Парнас через мене просить, щоб пан староста не наказували тих зборів.

— Ага, от чого йому треба! — скрикнув староста.

— Прошу не розуміти мене хибно. Я не прошу, щоб пан староста дозволили зборам відбутися, що мені до того, чи вони відбудуться, чи ні. То вже пану старості ліпше знати, чи мають вони відбутися, чи ні. А нам важно тільки те, щоб вони не були заборонені тепер.

— Як се так? Я не розумію.

— А то така проста річ! Пан староста заборонять нині в Парнаса, вони відбудуть його на передмістю. Там вони винайдуть льокаль у такого, що не побоїть ся розказу пана старости. Панові старості прийдесть ся заборонювати ті збори, підуть рекурси, влопоти. І, головно, той пан Рафалович усе ще знайде досить часу на телеграфованнє до намісництва, до міністерства, і готов добити ся того, що збори в назначений день таки відбудуть ся, тільки не в Парнаса, і проти волі пана старости.

— Ну, се ще побачимо! — з завяттєм мовив староста.

— Я не кажу, що так мусить бути, але сього й пан староста не заперечать, що так може бути. А чи не ліпше було б зробити инакше? Коли

пан староста не хочуть, справді, допустити до відбуття зборів, то краще стати собі по-просту на формі, на букві закону. Віче заповіджене, всі формальности сповнені — добре. В назначений день віче збираєть ся, народ валить до шопа — таки до Парнасової, по що слати їх на передмістє? — аж тут бух, приходять пан староста з міським будівничим і заявляють, що шопа грозить заваленнем, і віче тут відбутися не може. Проти оречення¹⁾ будівничого в тій хвилі неможливий ніякий рекурс, треба б хіба делегувати спеціальну комісію. Отже пан староста вповні заслонені від закиду якоїсь самоволі, а зібрані мусять розійти ся з довгими носами. А заки розійдуть ся — се вже Мотью так міркує — не буде без того, щоб на потіху не випили й не дали йому заробити дещицю.

— Гм! — буркотів староста, слухаючи сеї хитрої ради. — *Das läßt sich hören, läßt sich hören*²⁾. Справді, се може бути ліпше, ніж удавати ся у гризню відтепер. Нехай собі пани-демагоги до останньої хвилі потішають ся надією; в останній хвилі, як грім, упаде на них розчарованне, і вони тим певнійше потратять голови.

— Отже пан староста згоджують ся не забороняти тих зборів тепер?

— Про-мене, нехай буде й так. Забороню в останній хвилі.

— Отже можу сказати Парнасові, щоб узяв назад завдаток від Рафаловича?

¹⁾ Присуду, висказу (поль.)

²⁾ Це можна слухати, це можна (даєть ся) слухати.

— Нехай бере.

— Дякую панові старості! Сердечно дякую. Се була б одна, Мотьова справа. А друга моя власна.

— Певно, в справі пропінації?

— Ні. На мій сором, знов політична справа.

— Яка?

— Знають пан староста, в нас незадовго мають бути вибори до кагалу. То між Жидами настало велике невдоволення, роздрознення... Інтриги йдуть, одні проти одних риють. До школи¹⁾ зійдуться, то, замість Богу молити ся — кричать, сварять ся, одні одним пейси та бороди вимикають.

— Ов, а я й не чув нічого про се!

— Ніби то наша хатня справа, а проте до того доходить, що годі дати собі раду. І от між Жидами повсталала думка — скликати й нам собі такі збори, як скликають хлопц.

— Що ви? Збори? Жидівські! — скрикнув староста, капаючись за голову. — Чи світ кінчить ся?

— Ні, пане старосто. Се ми — кілька нас — думали сюди й туди і придумали, що найліпше буде дати людям виговорити ся. Що хто має проти кого, чи за ним, нехай скаже.

— Але ж се нечувана річ — жидівські збори! — дивував ся староста.

— Хлопські також нечувана річ.

— І де ж би ви хотіли робити ті збори? Бею ся, щоб у місті вам не наробили заколоту.

¹⁾ до божниці, до синагоги

— О, нехай пан староста не боять ся! За спокій, за порядок я ручу. А збори скличу до своєї коршми там, геть за містом, за рікою, за мостом, на Вигоді. Там возівня велика, від міста далеко, наради можуть собі бути хоч які голосні — ніхто не почує.

— І ви не жартуете, пане Ресельберг? Ви, справді, хочете скликати жидівські збори?

— Зовсім без жарту. Ось прошу, осьде поданне за дозволом.

І бурмістр подав панові старості вложений по урядовому аркуш паперу. Староста розгорнув його й перебіг очима.

— Ха, ха, ха! Збори у справі вибору кагальної старшини. Ну, сього ще не бувало!

— Але буде.

— А по що ж дальші точки? Політична організація? Економічний стан повіту?

— Хіба се не обходить Жидів? По цілому світі про се говорять, а ми мали б і не думати?

— Але ж се ви знов робите мені нову коломирку¹⁾. Тут чоловік із тими Русинами не може дати собі ради, а тут на-тобі! І Жиди вилазять із якоюсь політичною організацією.

— Нехай пан староста не боять ся! — успокоював його бурмістр. — Пньша річ говорити, а иньша зробити. Хочуть люде говорити, то нехай говорять. Але від слів до діл іще дуже далеко. А наші люде таку вже мають натуру, що їм аби виговорити ся, то вже й лекше.

¹⁾ Коломийки — хоч танець (щось наче гопак), хоч співанка, тут означає: музику, комедію.

— Ай, ай, ай! — скрикнув староста, ще раз зазирнувши в поданне. — А се що? Ви хочете і свої збори відбувати в той сам день, що й хлопські?

— Думаю, що се одно одному не перепиняє. А нам се найдогіднійше, бо з повіту з'їдець ся багато Жидів на торг. А вони якраз найгірше недоволені теперішнім кагалом.

— Ну, але представляю собі, які там пахучі будуть ті збори! Треба буде вислати комісаря.

— Ми панові комісареві заплатимо за присутність.

Староста зареготав ся.

— Йому нічого не належить ся.

— Ми то знаємо, що по закону не належить ся. Але закон не говорить також про простуду, духоту і всяку нечисть, якої можна набрати ся на таких зборах. Ми вже будемо знати ся на річі, нехай пан староста будуть певні. Отже можу йти з тим радісним почуттєм, що обі мої просьби будуть сповнені?

— З тою умовою, що за сі другі збори ви берете на себе всю одвічальність.

— Розуміть ся! Розуміть ся! Адже ж я скликаю їх, то й одвічальність на мені. Кланяю ся панові старості. Рад і зі свого боку служити, чим тільки зможу.

І пан бурмістр вийшов зі старостівської канцелярії, дуже втішений, сміючи ся в душі з Вагманового дотепу, на який йому вдало ся взяти енергічного батька повіту.

ЛІІ.

Віче мало відбутися в вівторок, — се був торговий день у місті. День перед тим, у понеділок, Стальський сидів із Регіною за обідом. Регіна була бліда, аж жовта. Її губи були бліді, повіки червоні, очі горіли якимось дивним блиском, на чолі крутими борознами поворювалися зморщ-ки, а волосся, колись золотисте, поблекло якось, стратило блиск і декуди припорошило ся сивиною. Вона сиділа мовчки і, крім кількох ложок росолу ¹⁾ та одної гилки каляфіора ²⁾, не їла нічого.

Стальський був у добрім гуморі, їв смачно й балакав, не звертаючи уваги на те, чи їсть Регіна, чи не їсть.

— Го, твій »кохайонци« ³⁾ завтра скликає хлопські збори. Пускаєть ся на велику політику. Певно, хоче бути послом, батьком народу! Га, га, га! На бистрого коня сідає. Але я маю надію, що зломить голову. Понагострювали ся вже тут на нього добре, не дадуть йому порости в піррє. От і завтрашні збори. Він думає, що він тим когось налякає. А, тимчасом, ліпше б зробив, як би сам стеріг ся, щоб кости цілі були. Не даром сказано: »не викликай вовка з ліса, бо прийде і зїсть«.

Регіна з переляком витріщила очі на Стальського, але з її уст не вирвало ся анї одно слово.

— Що так вибалушила ся на мене? — грубо

¹⁾ юшки

²⁾ цвітна капуста

³⁾ улюблений, що любить (kochaјacy)

буркнув Стальський. — Провертіти мене хочеш ти-ми очима? Ага, правда, — додав по хвилі, переходячи зі злобного до насмішливого тону, — твоє чутливе серденько здригається, тремтить за свогого любленого. Ну, ну, не бійся! Мудрий він і не так швидко дасть себе вмотати в сіти. А де б, справді, прийшлося наставити плечі, то там поперед себе висуне тих дурних хлопів, а сам заховасться ззаду. О, знаємо ми таких! Усі вони вроджені на генералів. Але ба, часом і в генерала попадає куля. Се він повинен затямити собі.

Регіна не зводила з нього заляканих очей. Стальський реготався.

— Чи бач, як перелякалася! Не бійся, я тобі його не вбю. Будеш ще нераз могли натішити ся ним — хоч здалека. А сама винувата, що не принадила його до нас. Адже ж могла любити ся з ним досхочу, як би була зараз при першій візиті не наробила глухих сцен. Ну, скажи... потім плачеш, що я тираню тебе, замикаю, відчужую від людей, а, тимчасом, сама своїми фохами¹⁾ відгоняє кожного з хати. Се я міг би жалувати ся, що через тебе відбив ся від усякого порядного товариства. Будь у мене жінка гарна, розумна людина, така, яку я надіяв ся найти в тобі, то не така була б моя кар'єра. Нас усюди приймали б у товаристві, тай у службі на мене мали б инакше око. А так що: тлумить ся²⁾ чоловік у тій нужденній канцелярії, всі його мають за пса, а прийде додому, то й там пекло. Ходить оте опудало вічно надуте,

¹⁾ примхи

²⁾ бушує, кидає собою

забурене, засумоване, заплакане, слова по-людськи не промовить, дивить ся на мене, мов би я йому батька й матір зарізав, — і жий же в такому раю! Будь веселий, будь добрий, будь розумний! Тьфу!

І Стальський із пересердя кинув на стіл ніж і вилку, які досі держав у руках.

Регіна похилила лице й сиділа мовчки.

— Ну, чого мовчиш? Чому не озвеш ся? Скажи, маю я рацію, чи ні? Адже мусиш сама признати, що маю рацію. То не штука жалувати ся, що я десять літ жив із тобою так, як би тебе на світі не було. Але спитай, свого власного сумління спитай, хто тому був винен? Чи не твоя власна впертість, заїлість, злоба? Супружже — се не настанний ряд обопільних уступок. Уступиш ти мені, уступлю я тобі; зробиш ти мені одно добро, зроблю я тобі двоє. А впреш ся ти проти моєї волі, то я впру ся проти тебе. Зробиш ти мені пакість, то я тобі десять. А правда, я тоді толкував тобі, благав тебе: »Ей, Регінко, не роби мені сього, не виганяй Ориськи!« Що вона тобі шкодила? Робила своє діло, не крала, не шахрувала, а мені була до вподоби. А ти ні, тай ні. І поставила на своєму — прогнала її, і з нею разом прогнала і злагоду з нашого дому. Ти бажала зігнути мене під свій пантофель¹⁾, а я, небого моя, не з того матеріялу зроблений, щоби гнути ся. А тепер бачиш сама, хто на тім гірше вийшов.

Регіна ще низше похилила лице й мовчала. З її очей почали капати сльози. Стальський засміяв ся весело.

¹⁾ виступець, патинок, туфель (нім.)

— Га, га, га! Виджу, що своїми словами торкнув я сантиментальну струнку у твоїм серці. Се дуже добрий знак. Сльози розмякшують затверділу натуру. Вони мають у собі щось подібне, як вино: розв'язують язик. Ану, Регінко, розповідж но мені раз по щирости, яка то була в тебе історія з тим Рафаловичем? Як ви пізнали ся, як кохались-милувались, як розстали ся? Чому ти не пішла за нього? Чи ти його не хотіла, чи він тебе? Чи тітка розлучила, чи може се була така тиха любов, про яку співає німецька пісня:

Kein Feuer, kein Feuer
Brennet so heiss,
Wie die heimliche Liebe,
Von der niemand was weiss?¹⁾

Регініне лице спалахнуло румянцем. Вона встала з крісла й хотіла йти геть, але Стальський ухпив її за стан і сплюю посадив знов на кріслі.

— Ну, ну, не фукай ся! Чого тікати? На мене сьогодні набігла весела хвиля, то я й хотів поговорити з тобою, як із доброю. А ти все своє тай своє. Ну, Регіно! Усміхни ся! Випогодь чоло! Буджу тебе!²⁾

І, вхопивши її за плечі, він струснув її сильно. В неї знов бризнули сльози з очей.

— От дуріпа! — скрикнув Стальський і відвернув ся від неї. — Ти з нею по доброму, а вона ані

¹⁾ Жаден вогонь, жаден вогонь не горить так гаряче, як таємне кохання, про яке ніхто нічого не знає.

²⁾ Останні слова — це одна з багатьох товариських забав у Галичині. »Буджу тебе«, каже один (одна). — »У яким колірі?« — питає другий (друга). Співрозмовник подає колір, про який той другий каже, чи любить його, чи ні; під коліром розуміють звичайно якусь особу.

в той бік. Слухай, Регіно, — мовив він, знов обертаючи ся до неї і приймаючи лагідніший тон, — я, справді, не розумію тебе. Чого тобі треба? Чого тобі не стає? Чи я тебе неволю, замикаю, на світ не пускаю? Адже бачиш сама, що я більшу частину дня не сиджу дома. Чому не найдеш собі товариства, не забавиш ся, не розвеселиш ся? Я розумію, тобі хочеть ся не звичайного собі, жіночого товариства. Я знаю, в тебе в серці не завмерла ще любов до того... твого... ну, ти знаєш, про кого я. Що ж, із Богом, Парасю! Хиба я тобі бороню кохати ся з ним? Ще більше! Признаюсь тобі отверто... Ще не знавши, що ви перед твоїм шлюбом були знайомі, я вмисне залпросив його до себе, надіючись, що ти закохаєш ся в нім, потішиш своє серце...

— Тьфу на тебе! — скрикнула Регіна, і з її очей посипались іскри обурення.

— Не фукай, не фукай! — їдко мовив Стальський. — Не чини ся святою та божею. Я знаю, що тобі самій бажало ся того. Адже ж ти другого дня мала з ним рандеву, — ну, признай ся! І ви торгували ся про щось, та, видно, він за низьку ціну давав, то ти й не пристала. О, правда, що я знаю тебе!

— Тьфу на тебе! — ще раз із притиском скрикнула Регіна і знов устала, щоб іти геть від сього огидливого чоловіка.

— Та сиди бо! — мовив Стальський, сміючись і ще раз втискаючи її в крісло. — Фукай собі, як кицька, але сиди. Вислухай, що я хочу тобі сказати по щирости. Хто знає, чи швидко мені ще раз ізбереть ся на таку щирість, то користай з на-

годи. Отже про що то я? . . . Ага, про твоє кохання! Голубочко, я, їй-Богу, не спиняю тебе! Назначуй йому рандеву, йди сама до нього — хоч нині! Анї слова тобі не скажу. Ще й рад буду, коли, вдовольши своє серце, стрінеш мене весела, усміхнена, румяна. А то чи бач, яка стала! Від тої вічної самоти та гризнї ти зівяла, як сушена підпенька¹⁾. Ну, до чого ти подібна? І не сором тобі так занпащати себе! Ну, Регіно, кинь лихом об землю! Я розрїшаю²⁾ тебе від усіх нїби моральних зобовязань, даю тобі повну свободу, навіть прошу тебе: не в'язи ся нїчим, слухай голосу свого серця! Побачиш, обоє на тїм лїпше вийдемо.

Регіна поблїдла при сих словах, як смерть. Її уста задрожали нервово, руками вхопила ся за груди, мов почувала там якийсь страшний біль, і, схопивши ся, скрикнула:

— Боже, Боже! Не дай менї вдурїти!

І вона вирвала ся з рук Стальського, що ще раз силкував ся задержати її, втекла до свого покою й замкнула ся зі середини.

А Стальський, прослїдивши її очима аж до дверей, усміхнув ся їй, затираючи руки, проворкотїв півголосом:

— Ну, ну! Побачимо, чи вчепить ся за сїй гачок! А, здаєть ся, клює.

¹⁾ опеньок

²⁾ як при сповідї

ЛІІІ.

Вечоріє. Надворі потемніло, але небо насунулось важкими хмарами. Тихо паде сніг густими, великими платками. Міський годинник вибив четверту, але в покою вже посутеніло. Регіна звільна, рівним кроком ходить по своєму покою, мірно — шість кроків там і шість назад, ненастанно мов вязень у своїй казні¹⁾). Двері її покою замкнені з нутра так, як їх замкнула, вирвавшись із рук мужа. Тільки голова її, що розболіла страшенно, повязана мокрим рушником; лице й уста, коли можна, ще блідійші, ніж були за обідом, а великі чорні очі горять несамовитим вогнем. Вона ходить із лицем, спущеним униз і говорить раз-у-раз не то сама до себе, не то до когось незримого, гестикуючи при тому злегка руками; говорить не дуже голосно, рівно так, що зза дверей її голос бренть мов тихе джурчаннє лісового джерела, солодке й мелянхольне за одним разом.

»Слухай, Геню! Як я була маленька, то ми жили в деревляному домику під лісом. А напроти наших вікон була висока, лиса гора. Коли сонце сходило, то викочувало ся до наших вікон якраз ізза вершка тої гори. А коли заходило, то на тому вершку найдовше яріло ся його пурпурово-золоте проміннє. Я так любила той вершок, голий, найже-ний сірими каміннями і з широкою піськовою поляною по середині, що виглядала мов широка біла

¹⁾ келії

плахта, простерта між оборогами. Встану було рано й зараз біжу до вікна й зиркаю на той вершок, як він купаєть ся в сонці, що ще не доходить до нас удолину. Всесь день чи бігаю куди, чи купаю ся в річці, чи бавлю ся, а все люблю зирнути на той вершок, а ввечір то нераз очей від нього не можу відвести. Так мене манило щось до нього. Та вічна гра світла й тіней найрізкіїших красок, що міняли ся на скалах, на пісковій поляні, на ярах і темнім лісі внизу — все те чарувало мою дитинячу душу. Я нераз почувала бажання бути на тім вершку, дихати тим пурпурово-золотим, пишним повітрем. Мені нераз снило ся, що я лечу знизу, ширяю понад яри й долини, як сірий яструб — просто вгору до того вершка. У мене в серці робило ся так солодко й так страшно, що мені у сні дух захоплювало, коли я гляділа з гори у глибоченне провалле піді мною. Я скрикувала з радости і страху, і прокидалась, і жалувала, чому я не пташка й не можу летіти там угору і спочити на тім чудовім вершку.

»Та ось раз, вдивляючи ся в вершок, коли сонце схилило ся з полудня й обливало його найяскрійшим світлом, я побачила в самій середині піскової поляни щось мов срібну іскру, мов шматок сонця, що відірвав ся з неба й упав на вершок гори. Довгий срібний промінь стрелив від того місця до мойого ока, тремтячи понад темнім лісом, іграючи всіма барвами веселки. Що се таке? — подумала я. Я чула про діаманти, що грають таким проміннем; чула про гадюк, що носять діамантові корони, і в моїй дитячій душі зацеміло щось трівожно, не-

спокійно. Може, там орел убив таку гадюку, а її корона лежить серед піску і блищить до сонця? І в мене повсталала думка — піти на вершок і добути сю корону. Мене здіймав страх при самій думці, що мені треба буде йти через той густий темний ліс, що широким поясом обвивав лису гору, але я поборювала страх. Я довго надумувала ся, кілька день вдивляла ся в діамантову іскру на вершку, чи не щезне вона, чи не пропаде. Ні, вона все горіла та блищала на тому самому місці й манила мене своїм ярким проміннем. Вкінці я почала бачити її навіть у сні — і не видержала. Одного дня, по сніданню, взявши шматок хліба з маслом у кишеню, я вибрала ся потаємно з дому й пішла. Розумієть ся, я заблудила в лісі й тільки над вечір знайшли мене вівчарі й завели додому. Мама витріпала мене різкою, батько насварив, а коли я з плачем почала говорити про діамантову корону там на вершку гори, мене висміяли і сказали, що се певно скляний череп із пляшки, яку там розтовкли інжинєри, роблячи поміри на шпилі¹⁾. Я замовкла, але в душі не вірила сьому. Ні, скляний череп не видасть такого проміння! — думалось мені. І коли другого дня сонце схилило ся з полудня й освітило піскову поляну, я перш усього звернула очі на знане мені місце. О, горе! Діамантової іскри не було! Вона щезла й не показалась мені більше.

»Слухай, Геню! Не смій ся з мене, що я в таку хвилю згадую такі речі. Ся згадка заповнює тепер мою душу, і той діамантовий промінь живо,

¹⁾ вершок гори

як ніколи, тремтить і мінить ся перед моїми очима, тягнеть ся чудовою ниткою від якогось високого, вільного, соняшного вершка аж на дно мого серця. Мені ясно тепер: се мрія мого щастя, мрія, яка хоч раз у життю прокидаєть ся в кожній людині, і тягне, і манить її кудись високо, в ясні простори. Певно, певно, більшина тих, що йдуть шукати чудового діаманту, або збивають ся з дороги в темнім лісі, або знаходять скляні черепки. Але се ще не значить, що діамантів і зовсім нема, і що знайти їх зовсім неможливо.

»Слухай, Геню! Мені тепер ясно — ох, аж болюче ясно, що тим моїм діамантом був ти, була твоя любов. Тепер, як ніколи, я чую блиск, і силу, і чар її проміння. Прости мені, Геню! Я й давнійше чула її, але в мене не було сильної постанови йти за її покликом. Я була дурна, загукана, заслїплена своїм вихованєм. Мені здавало ся, що таких діамантів я на дорозі свого життя знайду багато, що досить мені схилити ся сюди або туди, щоб такий діамант попав ся мені в руку. Мої товаришки всі стілько балакали про такі діаманти... ми й не вявляли собі, як багато нам прийдець ся зустрічати в життю товченого скла!...

»Аж тепер, Геню, коли моя молодість минула, моя краса зівяла, коли грижа виссала мої сили, коли горе, мов собака, вхопило мене за шию, і гве додолу, і силкуєть ся втопити мене в болото, аж тепер я зрозуміла, чого стоїть хоч би найменший діамантик щирої любови! І як годі жити без нього! І якою пустинею, яким звіринцем страшних, ненаїдних бестій робить ся житте без нього.

Геню! Геню! Чи можеш ти явити собі, що я пережила в такому звіринці десять літ! І скільки я витерпіла, караючись — за що? За те, що в рішучій хвилі збила ся з дороги, не знайшла в душі компаса, не знайшла сильної волі, щоб піти за голосом серця! Невже ж се справедлива кара? Не може бути! Кара — нехай і так! Я згрішила — проти себе самої, проти власної душі, і кладу ся на кару. Але вимір! Ні, проти такого нелюдського виміру кари я рекурсую, рекурсую і протестую всіма силами душі.

»Геню, ти ж адвокат. Ти оборонець покривджених. Невже ти не бачиш, не відчуваєш душею моєї кривди, моєї тяжкої муки? Невже ти не вступиш ся за мною, не захистиш мене? О, Геню, рятуй мене! Сили моєї не стає. Розум мій мутить ся, голова тріскає. Адже ж тут день-у-день рвуть мою душу, топчуть мене в bagno, шпигають розпаленими шпильками. Адже ж тут день-у-день брудними ногами ходять і топчуть по тім, що в мене найчистійше, найсвятійше! Адже ти чув сьогодні — ти чув, куди він попихає мене! О, я знаю його, знаю, чого він хоче. В нього нема ані зерна щирости, все в ньому брехня, і брудота, і погань! Він чує, що я чиста душею, і рад би мати мене брудною, огидною, щоб тоді з тим більшим правом топтати й поневіряти мене! Геню! Геню! Ти ж запевнював, що любиш мене. Невже можна любити і спокійно дивити ся, як улюблена людина треплеть ся і веть ся на тортурі? Чом же ти так зовсім забув про мене, відвернув ся від мене, не зазирнеш ніколи, не навідаєш ся, не поцікавиш ся, чи я жива, і що

дїєть ся зо мною? По що ти віддав мене в дїлковиту власть отсього звіря? Бачив, як затріснено за мною двері вязниці, і навіть не попробував потермосити замком?»

Вона ходила, заламуючи руки, і її притишена розмова змінила ся на важке ридання, на завід мов по покійникові. Зпід напухлих, червоних повік звільна, двома річками лили ся сльози — часті гості на її лиці, де видно було дві зигзаковаті смуги, мов рівчачки, вириті тими річками.

Нараз вона зупинила ся і вхопила себе обома руками за голову.

»Горе мені, горе, сліпій та небачній! Що се я говорю! Чого се я надіюсь! Та невже я сама не відіпхнула його! Невже він не простягав мені руки, не готов був жертвувати мені все своє життя, всю свою будучину? І я відіпхнула його, я відвернула ся від нього! Геню, серце моє! Що ти подумав собі про мене в тій хвилі? Невже ти подумав, що се гордощі говорили з мене? О, Боже мій, я — і гордощі! Я, жебрачка, що була б щаслива окрупиною, найменшою одробиною того, чим люде живі — я мала б гордувати тим безмірним скарбом, який ти клав мені під ноги! Геню, Геню, ради Бога живого, не думай сього про мене! Се були тільки мої трусощі. Я так відвикла від подарунків життя, що рука не простягаєть ся приймати їх. А при тім мою душу так загукано, знечулено, обгороджено парканами ріжних приписів! Адже навіть пташка не може злетіти просто вгору в тісній огорожі. І щиглик, пробувши довго у клітці, не відважуєть ся відразу злетіти на волю.

Геню, Геню! Як би ти був знав, що тоді діяло ся в моїй душі! Як скакало моє серце при твоїх словах. Як трепав ся кождий найменший нерв! А коли мої прокляті уста перебили тобі, коли моє лице — проти волі — відвернуло ся від тебе, ах, то моє серце, облите кровю, не тямало себе з болю! А моя душа, облита кривавими слізьми, мов Магдалина, припадала до твоїх ніг і цілувала їх і кричала нечутно: »Не вір устам! Не вір лицю! Не німій, не стій так непорушно! Зупини мене силою! Рятуй мене переді мною самою, перед моєю глупотою і трусливістю, що отсе перемагають мене! Але ти занімів і стояв непорушно, і мої вороги, глупота і трусливість — перемогли мене, звязали мою душу й поволокли її, як полонянку, з собою. Вона рпдала нечутно й оглядала ся за тобою, німим зором благала твоєї помочі, але ти не ворухнув ся...

»Геню, голубе мій, — та невже ж ся хвиля минула назавсїди? Невже ж така нагода не вернеть ся більше? Невже ж мені так і тонути навіки в тому морі розпуки, що вже тепер хапає мене за горло? Геню, Геню! Тепер остання пора, остання хвиля! Рятуй мене! Не слухай, що будуть говорити мої уста — о, бо вони заморожені, заморені, трусливі. Прислухай ся до крику мойого серця, до благання моїх очей! Не покинь мене! Не відіпхни мене тепер! Я така нещасна, Геню, така бідна, така зломана. У мене нема нікого на всьому світї, до кого б я хоч думкою могла прихилити ся, крім тебе одного, Геню, серце моє! О, не відіпхни мене! Прийми мене хоч за свою най-

мичку, щоб тільки я не мусіла жити й душити ся ось тут, у тих стінах, що були мені пеклом і тортурою цілих десять літ!

»Мав би ж ти забути мене? Мав би ж ти після нашої останньої стрічі зовсім занехати мене, виполоти з серця, мов непотрібний бурян, викорчувати, мов кропиву? Боже! Не доускай до мене такої думки! Се ж було б страшно! Се ж значило б відібрати потопаючому останню стебелинку. Се не може бути. Я чую в серці діамантовий промінь твоєї любови, Геню. Він світить, іскрить ся, мінить ся і гріє мене по-давньому — ні, яснійше, краще, ніж колінебудь. Се не ілюзія! Се чуття я знаю. Воно досі держало мене на світі, додавало мені сили у стражданню, не допускало до розпуки, — воно й досі не покинуло мене. Ні, ти любиш мене, Геню! Чую се, вірю в се й живу сею вірою. Значить, нічого надумуватись! Годі довше терпіти знущання й наруги. Міра переповнилась. Пора на рішучий крок, і я зроблю його спокійно. Повороту нема — хіба в могилу... До побачення, Геню!»

І вона стрепенула ся, развязала рушник із голови і кинула його в кут, підбігла до комоди, відчинила її й почала одягати ся. Не надумуючись, вона одягла свій звичайний чорний убір, причесала волоссе і вложила маленькі брилянтові ковтки¹⁾ в уха. Потім із найдальшого кута комоди виняла малу деревляну шкатулку, відімкнула її й добула з неї свої преціози й кілька білетів гіпотечного банку — ціле своє віно. Все те вона вло-

¹⁾ Сережки

жила до маленького шкіряного саквояжика, наділа на себе шубу й кальшні поверх черевиків і, замкнувши за собою покій та взявши ключ до кишені, вийшла на вулицю.

Була вже зовсім ніч, ота зимова ніч у місті, трохи бліда від світел, що мигали крізь вікна, й від ламп, що жовтими плямами тліли то тут, то там край вулиці, бліда, врешті, від снігу, що покривав вулицю й дахи, і зтиха, великими платами падав і падав на землю. На ратуші вибила сема. Регіна затремтіла. В її памяти зовсім віджило те чутгє, яке почувала колись, дитиною, входячи в темний ліс у своїй вандрівці до вершка гори. Якимось холодним, непривітним видав ся їй той світ, у який вона пускала ся тепер, покинувши — бачилось, на завсіді — пороги свого дому. Випливала на широке, невідоме море, на, Бог-зна, які пригоди — перший раз на своєму віці зовсім незалежна пані своєї волі. Серце її стискало ся тривожним почутгєм, дух у грудях захипувало, й вона спішила наперед.

»Не обертай ся! Не обертай ся!« — шептало їй щось до вуха, і вона нараз, немов пхнута якоюсь посторонньою силою, обернула ся й окинула оком своє покинене сімєве гніздо. Важке зітханнє вивалось із її грудей.

»Пропали мої надії! Чую, що прийдець ся вернути ся назад у сю прокляту нору,« — шептала вона, йдучи далі помалу, стрягнуци¹⁾ в сипкому снігу та ледво переводячи дух. — »Я обернула ся, а се

¹⁾ Грузнучи (поль.)

значить, що сила того дому взяла верх наді мною, притягне мене назад до себе. Може, вернути ся назад?»

Вона зупинила ся, думала. Але нараз їй шибнула в голову думка, що Стальський вернув ся додому й, побачивши, що її нема, пустив ся догоняти її. На вулиці чути було чийсь голос, що видав ся їй подібним до голосу Стальського, і се було для неї мов острога для коня. Здибати ся зі Стальським, сидіти з ним бік-о-бік, слухати його слів — ні, ні! Краще смерть!

І вона, добуваючи всіх сил, пустила ся йти, майже бігти в напрямі до ринку.

В боковій вулиці, саме напроти Вагманового дому вона зупинила ся, вся облита потом, утомлена, задихана. Мусіла перевести дух, успокоїти ся. В тій хвилі з хвіртки у штахетах, що відділяли Вагманове поміщення від вулиці, вийшов чоловік у короткім, робітницькім убранню, високий, трохи згорблений, і впер у неї свої блудні очі. Регіна не звернула на нього уваги, вона так була занята собою, своїми думками, що не була б пізнала й далеко більше знайомого їй чоловіка, ніж Баран. Але Баран відразу пізнав її. В його хорій голові при виді її збудили ся якісь спомини. Хтось по щось велів йому звертати увагу на сю паню. Хто? По що? Він на-разі не міг пригадати собі, та про те, коли Регіна рушила далі, він здалека, обережно спішив слідом за нею. Аж коли вона ввійшла на подвірре його камениці і вступила на сходи, що вели на перший поверх до Євгенового помешкання, йому стало ясно в голові, він зареготав ся, вдарив

себе долонею по чолі й, не надумуючи ся, бігцем побіг до знаного йому шинку, де мав надію застати в тій хвилі Стальського.

LIV.

Євген сидів при своїм бюрку й писав.

Він був певний, що його улюблена думка сповнить ся, що перше народне віче відбудеть ся завтра. Заборона від староства не надійшла; Парнас зголосив ся зараз другого дня й попросив знов завдатку, заявляючи, що староста вже не має нічого проти того, щоб у його заїзді відбули ся збори. Тепер приходилось тільки скласти резолюції, які мало б ухвалити завтрішнє віче, і Євген саме працював над ними.

В тій хвилі хтось несміло застукав до дверей.

— Прошу! — мовив Євген, дивуючись, хто се в таку пізну пору заходить до нього.

Двері відчинили ся звільна, і в них показала ся висока жіноча постать, уся в чорному, з лицем, заслоненим густим вельоном.

Євген схопив ся з крісла і поступив напроти дами, що мовчки заперла й замкнула на ключ за собою двері, а потім, обернувши ся до нього лицем, відкрила вельон.

— Ах, се пані! — скрикнув Євген, більш зачудований, ніж урадуваний видом Регіни в такому незвичайному місці і в таку незвичайну пору.

— Дивує вас мій прихід? Правда? — мовила Регіна, злегка всміхаючись.

— Признаюсь вам, пані, я скоріш надіяв ся смерти на себе, ніж вашого приходу.

— Вибачайте, пане, — мовила Регіна, стоячи на одному місці, — не моя сила була попередити вас... Зрештою, не знаю, чи се було б на що здало ся... Я, може, перервала вам роботу?

— Ні, пані. Я вже майже скінчив. Ту крихітку, яка ще лишилася, зроблю й завтра. Прошу ближше. Прошу сідати, розгостити ся.

Регіна сіла на кріслі праворуч бюро, але не роздягала ся ані з шуби, ані з кальшів. Євген сів на своєму звичайному місці і спокійно, з відтінком тихої меланхолії, глядів у її лице.

— Чим могу служити пані? — запитав він по хвиливі мовчанці, бачучи, що Регіна сильно вперла свої очі в нього й немов силкуєть ся прочитати щось у його очах, лиці і всій подобі, але сама не говорить нічого.

— Служити? Мені служити? — повторила вона, мов сама не своя. — Що я вам скажу? Тут треба б багато говорити...

— Але в таких разі чому ж пані не ласкаві скинути футро й кальші? Тут у мене тепло, можуть пані набрати ся катару. Прошу, прошу, я пані допоможу.

Регіна роздягла ся з верхньої одежі при Євгеновій допомочі, а потім сіла знов на крісло й мовчки дивила ся на нього. Її лице було бліде, тільки очі горіли дивним вогнем, а її тонкі губи рушали ся, мов говорили щось, але без голосу.

— Прошу коли пан мають що робити... я не перешкоджаю... я посиджу ось так хвилину нехай пан так уважають, як би мене тут зовсім не було, — мовила вона ледви чутним голосом, уриваним з нутрішнього зворушення.

— Алеж пані... Регіно! — скрикнув Євген, — що се з вами? Ви бліді... дрожите... ваші руки холодні...

І він узяв її руки у свої долоні і глядів їй просто в очі.

— Нічого, нічого... мені добре, — шептала Регіна, і з її очей закапали сльози.

— Ви плачете! З вами щось стало ся!... Ваш прихід у таку пізну годину Боже мій, мав же би ваш муж...

— Пст! Не згадуйте мені про нього! По що? Нічого надзвичайного не стало ся.

— Але що ж вас вигнало з дому? Длячого ви...

— Ніщо мене не вигнало. Я сама... я так собі вийшла прогуляти ся... бачу, що в вас світить ся...

— Ах, пані! Не говоріть так! Ваші сльози, вся ваша постава говорить щось зовсім иньше. Я не хочу втискати ся в ваші сімеві відносини, не маю права жадати, щоб ви довірили ся мені... Та все-таки... коли ви зайшли до мене, певно, шукати поради, помочі, то прошу сказати, чим можу бути вам помічним? Чей же не сумніваєтесь, що я готов зробити для вас усе, що тільки зможу.

Регіна, тимчасом, заспокоїла ся трохи. Тепло

в покою, Євгенова спокійна бесіда, й його тихий, певний погляд втишили потрохи бурю в її нутрі.

— Ви вгадали, — мовила вона. — Я прийшла просити в вас поради й помочі.

— Що ж там у вас стало ся?

— Не стало ся ніщо надзвичайне, але те, що дієть ся день-у-день, раз-у-раз, те вже перейшло міру могого терпцю. Я не можу довше жити з ним. Мені лишало ся або одуріти, або самій собі смерть заповідати, або...

Вона ввірвала і знов сильно, трівожно почала вдивляти ся в Євгенове лице, немов силкувала ся там вичитати собі засуд на житте, чи на смерть.

— Або розірвати те ненависне подружжє, — мовив спокійно Євген. — Ви повинні були зробити се давно.

— Я постановила зробити се тепер.

— І прийшли до мене за порадою в тій справі?

— За порадою? — з зачудуваннем перепитала Регіна. — Якої ж тут іще поради треба?

— Ну, я думаю... законний розвід, се така справа...

Регіна перервала його слова голосним, гірким сміхом.

— А, так, то ви думаете про розвід! А, правда, ви правник, адвокат! Адвокатський інтерес поперед усього.

— Перепрошую вас, пані, коли я хибно зрозумів вашу інтенцію, але я, справді, так зрозумів її. Коли пані мають який иньший намір, то прошу сказати його мені.

Регініне лице поблідло ще дужше, її губи задрі-

жали, і, похиливши голову вниз, вона мовила ледви чутно:

— Ні... я не маю вам ніщо більше сказати... я, справді, хотіла... тільки... про розвід...

І, закривши лице руками, вона почала гірко ридати.

Євген зрозумів, що в неї тяжить щось на серці, чого вона не хоче сказати і, взявши її холодні руки, почав розважати її.

— Але ж, пані, бійтеся Бога! Що ви робите? У вас щось тяжить на серці. Скажіть! Коли тільки моя змога допомогти вам, я готов усе зробити для вас.

Регіна злегка відняла свої руки від нього, знов закрила ними лице і плакала. Євген не знав, що робити й постановив ждати спокійно, аж вона втишить ся. Та ось нараз вона відняла руку від лица, витерла хусткою очі, і вперше підняла їх твердо й рішучо на Євгена.

— Даруйте, пане, — мовила. — Я дурна. Се я останок своїх молодих дуроців утопила в тих слезах. Стало ся, і годі про се. А коли се стало ся, то, властиво... властиво, я не маю вам що більше сказати.

— Говорите, пані, загадками, яких я не вмію відгадати, — мовив Євген. — І робите мені велику прикрість тим браком довірря.

— Браком довірря? Я до вас? Ну, коли вже на довірре зводите річ, то нехай! Скажу вам по правді, що мене привело до вас. Тепер я знаю, що се була ілюзія, що, позбуваючись її, я позбуваюсь — ну, та що там! Пропало. Так знайте, я

йшла до вас, щоб не вертати ся більше до свого мужа, щоб вирвати ся з того пекла, яким було для мене дотеперішнє життє, щоб віддати ся вам, бути вашою наймичкою, невольницею, чим хочете — тільки, щоб не вертати ся назад там... до того...

— Пані! — скрикнув Євген, вперши в неї зачудувані очі.

— Не дивуйте ся й не лякайте ся! Тепер я знаю, що се була дурниця, моя глупа ілюзія. Від першої хвилі, коли я ввійшла сюди, коли почула ваш голос, я зрозуміла, що для мене все пропало, що в вашому серці згасло те полум'я, при якому я хотіла ogrіти своє серце.

— Пані, — хотів було щось сказати Євген, але вона перебила йому.

— Ні, ні, не говоріть! Не заперечуйте, бо се була б неправда. Мені не хотілось би, щоб ви в моїх очах накинули на себе тїнь нещирости. І не звиняйте ся, бо нема за що. Любов не залежить від нашої волі, приходить без нашої заслуги, щезає без нашої вини. Тай за що вам любити мене? Чим я була для вас досі? Що дала вам, крім того, що ви самі зробили з мене у своїх мріях? Ні, не говорімо про любов. Не говорімо про мене!

— Ні, пані, — мовив Євген. — І я не буду говорити про любов. І я сам бачу, що пора наших любовців минула, й ніяка сила не верне її. Але про вас конче мусимо поговорити. Я дуже добре розумію, що вам годі жити так дальше...

— Е, що там! — мовила Регіна й махнула рукою.

— Що вам годі навіть вертати ся до мужевого дому. Зрештою, не знаю, як ви розійшли ся...

— Кажу вам, що між нами не було нічого надзвичайного. Нема чим вам турбувати ся. Ні, пане, про се покиньмо. Я ось що хотіла сказати вам. Чую, що ви скликаєте на-завтра хлопські збори.

— Так, панї. Се має бути перший крок, перший початок моєї ширшої, народньої праці. Хочу докласти всіх сил, щоб довести сей народ хоч трохи до освідомлення, привчити його користувати ся його правами, бороти ся з його кривдниками, — з западом мовив Євген.

— Ось куди тягне ваше серце! — з жалем мовила Регіна, а по хвилі додала: — Що ж, робіть! Як я жалую, що я не мужчина, що не можу допомагати вам своєю працею, своїм знанням, хоч би тільки своїми кулаками!

— Ви, панї?

— О, пане, як би ви знали, як часто зі свого домашнього пекла я рвала ся думками на ширший світ, там, де йде чесна, явна боротьба, де люде терплять за високі цілі, але й тріумфують із їх побідою! Та що, не судилось мені, не судилось нічого! Знаєте, як то в пісні співають:

Як зеленій конопельці у болоті гнити,
Ой, так мені, сиротині, за нелюбом жити.

— Ну, та що там про се! Стало ся й мусить дійти до кінця. А ось ваше діло, воно повинно йти чим раз далі й далі. Бажаю вам найкращих успіхів і маю надію, що успіх буде. А щоб вам

дати доказ, що мої бажання — то не пусті фрази, то прошу вас, прийміть отсе...

І при сих словах Регіна поклала на Євгеновім бюрку свій саквояжик, що досі держала надітий за вушко на лівій руці.

— Ні, панї, — мовив Євген, — не робіть сього! Нам таких особливих фондів для нашої роботи не потрібно.

— Буде потрібно, буде! — мовила Регіна й почала сквапливо надягати кальози.

— Та головне ось що: ми не маємо права приймати їх від вас у такій хвилі.

— Е, що там! Моя найтяжша хвиля вже минула! — мовила Регіна і з поспіхом почала вдягати на себе шубу.

В тій хвилі на сходах загуркотіли важкі кроки кількох людей. Якась рука брязнула клямкою від дверей Євгенового покою, та, переконавши ся, що вони замкнені, застукала сильно до дверей.

Євген схопив ся й поступив крок наперед, потім, обертаючи ся до Регіни, вказав їй очима бокові двері, що вели до його спальні й були до половини відхилені. Вона нечуткими кроками вийшла й замкнула двері спальні за собою.

Стук повторив ся. На коридорику перед двома чути було гомін і сміхи.

— Хто там? — запитав Євген.

— Прошу відчинити! — озвав ся якийсь грубий голос.

— Хто просить? Там вас багато.

— Прошу відчинити! В імени закона! — мо-

вив той сам голос, і рівночасно повторило ся стуканне до дверей із більшого силою.

— Овва! В імени закона! — іронічно скрикнув Євген і для безпеки вклав у кишеню набитий револьвер, що лежав у шухляді його бюрка. — Прошу сказати, хто там добиваєть ся, инакше не відчиню.

— Та відчиніть бо, пане, до сто чортів! Я домагаю ся, я, Стальський! — заревів за дверима п'яний голос, і рівночасно почалось до дверей сважене стуканне кулаками й ногами.

LV.

Сього понеділка від самого ранку Баран був дуже неспокійний. Від часу новорічної авантури він жив, мов у полусні. Вдень він ходив і нишав по подвіррю, робив дещо, різав і колов дрова, носив воду до прачкарні, що була в сутерегах, або бігав за справунками, які давали йому партії. Він робив усе те досить добре, але не говорив майже нічого, а, властиво, раз-у-раз воркотів собі щось під носом. Уночі, забивши ся у свою комірку, він говорив сам до себе голосно, говорив зовсім без звязку про тисячні річі, що, мов різнобарвні черепки в калейдоскопі, пересували ся по його голові, в'язучи ся в тисячні зовсім несподівані фігури і звязки. Зальотна прачка, і краса киця з сусідства, і стара бабуня, що збирала кости по смітниках, і

п'яниця, що кричав у шинку, і Антихрист, що мав прийти не сьогодні, то завтра, і Євген, і мужики, і попи, і все-все переверталося й мішалося в його голові, і було темою його самітних монольоїв. І чим далі в ніч, тим його неспокій збільшувався, а в одинацятій він вибігав надвір, чіпляв на себе балію й виходив на ринок. Правда, намови Вагмана й поліціантів мали на його хору волю настільки впливу, що він не брав праників, а тарабанив тільки кулаками. Один поліціант зробив йому ще ласку й дарував йому старі суконні рукавиці, щоб не відморозив руки. Баран сповнював сумлінно даний йому наказ і за кожним разом, ідучи на свій нічний обхід, надівав ті рукавиці на руки так, що гук від балії був ледви чутний. Обійшовши тричі ринок і раз костел і оббивши собі руки так, що аж пашіли, Баран вертався додому, скидав балію до шпінки, а сам, не роздягаючись, кидався на свою постелю і спав до рана, мов убитий.

Але сьогодні від самого ранку він був страшенно неспокійний. Не знати, коли: чи зараз, по пробудженню, чи при вставанню, чи при першій виході з хати йому мигнула в голові думка, що сьогодні, саме сьогодні, має появи́ти ся в місті Антихрист. І ця думка почала вертїти ся і брєніти в його голові, мов оса. Все довкола нього, що він бачив, чого доторкався, потверджувало її. Ледова вода, в якій він мив ся, видалась йому гарячою, як окріп — не даром, се його знак. Коли він виїшов на подвірре, в отворену браму з вулиці заглянув якийсь великий, чорний, незнаний йому пес — се його післанець. Крук закривав над його головою —

се його віщун. Баба перейшла з коновками, дим вив ся з комина і стелив ся по подвіррю, вогонь під кітлом у прачкарні тріщав і порскав горючим вуглєм насеред хати — все те, все були його знаки!

І нараз Баранові мигнула в голові думка, що він надійде зі своїм військом зі сходу — від Вигоди, зупинить ся на мості, а передом пішле свою авангарду до міста, щоб на ратуші заткнула його хоругов. Він був певний, що се станеть ся зараз, а, може, вже й стало ся. І ось, покинувши коновки з водою перед дверми прачкарні, він у смертельній трівозі скочив до своєї комірки, надів стару, куцу кожушину, яку недавно дістав від Вагмана й, балакаючи ненастанно сам до себе та розводячи руками, поспішив за місто, на міст, на Вигоду.

Надворі потепліло після довгих морозів. У місті була відлига, але за містом тяг холодний вітер і кури в дрібним снігом. Ріка стояла під льодом, і тільки декуди, на шипогах та бистринах, вода попролизувала грубу кригу і клетотіла у пролизах, викидаючи тут і там невеличкі потічки, що розливали ся поверх льоду і звільна замерзали, всякаючи у сніг, яким покритий був лід. Найбільший пролиз був якраз під мостом із правого боку, де вода, розбиваючись о здорові дубові колоди, вкріплені там для розбивання льоду, творила понизше глибокий вир, що крутив ся і клетотів, від-часу-до-часу хрускаючи невеличкими кригами, які надпливали згори і тут мололи ся на дрібні шматочки то об колоди, то об гострі береги грубих криг. Се місце так і звало ся Клекіт. Його навіть при низькому стані води обминали й рибаки, і пливачи, а тепер,

коли ріка »дула ся« під льодом наслідком теплішої хвилі, воно було аж страшне у своїй дикій красоті. Баран, сам не знаючи, чого й по що, зупинив ся на середині моста й довго вдивляв ся у спінене гирло і слухав хруської криги. В його уяві мигнув образ тої страшної ночі, коли він на руках, мов дитину, приніс сюди свою задушену жінку і з отсього самого місця вкинув у Клекіт. Він зазірав тепер у воду без ніякого зворушення, але з якоюсь дитинячою цікавістю. Йому здавало ся, що зо дна Клекоту, з тих клубів піни, що бігали довкола поверх води, ось-ось вихилить ся дрібна жіноча рука й кивне йому, покаже кудись, дасть якийсь знак. Ся нова думка моментально усунула з його душі ті образи, що досі мучили її, він забув про Антихриста й його полки, забув про Вигоду і про горб, із якого мав виглядати, і, всміхаючи ся, стояв на мості та цікаво заглядав у Клекіт.

»Розумієть ся, розумієть ся,« — мовив він сам до себе, — »вона кликала мене. Має щось сказати мені. Дивно, як вона досі витримала тут. Адже мокро й холодно. Адже шлюбна жінка! Гріх би був не приймати. Тільки слухай, Зосю, щоб мені відтепер анї-ні давніх фох! Борони тебе, Боже! Ти ж знаєш, я не був для тебе злим чоловіком, то по що ж ти робила мені се? Я й тепер — борони мене, Боже! Нічого тобі не скажу, не випімну. Нехай се все йде з тим часом. Але на будуще памятай! — Будь добра, будь така, як була зразу, моя люба, маленька кіточка, моя курочка, моя красавичка! Добре?

І нараз йому стрелила до голови нова думка.

Коли вона вернеться сьогодні, то куди ж він поведе її? До своєї комірочки? Ну, се хіба сміх людям казати! І він що-дужу побіг до міста, й, відходячи, ще раз обернувся в напрямі Клекоту й мовив:

— Я зараз, Зосуню, я зараз вернусь! Не бійся, я буду на час. Мушу піти вперед прилагодити хату. Адже я без тебе, голубко, не панував. Мене покинули всі, я зробився жидівським слугою, сторожем, і живу в такій кучці¹⁾, в такім барлозі, що ти й песика свого боялась би заперти там на ніч. Так, моє серденько, перебідували ми обоє той час. Ну, але тепер усьому кінець. Ти вернешся, я заслужив великі гроші, найму в Вагмана гарне помешкання з трьох покоїв і кухні — на першій поверсі, а якже! Накуплю гарних меблів, диванів, дзеркал — усе для моєї бідної Зосеньки, щоб вона знала, як я люблю її.

І в веселім настрою, балакаючи ось так і перебираючи подрібно всі меблі, все владження майбутнього помешкання, він ішов до міста, щасливий як ніколи, не звертаючи уваги ні на що й ні на кого.

Було вже геть із полудня, коли він дійшов до ринку. Чалапкаючи у глибокому, м'якому снігу він утомився, був увесь мокрий від поту і почув сильний голод. Якось не думаючи про се, вступив до знайомого шинку. Шинкар, якому він часто робив різні прислуги: носив воду, рубав дрова, двигав бочки або направляв різну посуду, поздоровив його приязно і, не чекаючи замовлення, поставив перед ним добрий келишок горілки й булку.

¹⁾ Хлівець на свині

Баран шильно, уважно глянув на нього і всміхнувся.

— Ага, ага, знаю вас. Ви — Мошко. Ви добрий чоловік. Моя Зося також говорила, що ви добрий чоловік. Вона вас знає. О, будете бачити, вона пізнає вас від першого разу. Добрих людей не годить ся забувати.

Мошко знав про Баранів хоробливий стан, що в останніх днях значно погіршився і, кладучи йому руку на плече, мовив:

— Візьміть, Баране, випийте й закусіть! Ви голодні.

— Е, що там голоден! — мовив радісно Баран. — Се тільки сьогодні ще. Останній день. Сьогодні вона вернеться, і всій біді кінець буде. Адже знаєте, Мошку, — додав він пошептом, схиляючи голову до шинкаря, — в мене є великі гроші! Зложені, сховані... Се я навмисно нікому не говорив про них. Навмисно чинив себе таким бідним. А ось побачите завтра. Коли моя Зося вернеться! Ну, ну, та я наперед не хочу говорити. Ваше здоров'я, Мошку!

І він випив горілку, а потім почав їсти хліб, ламаючи по крихітці, жуючи його й ковтаючи, очевидно, без ніякого апетиту. А тим часом говорив, говорив ненастанно. Думка про сховані гроші опанувала тепер його увагу, й він почав оповідати якусь нечувану історію про те, як він разом із дванадцятьма розбійниками забив багатого пана, забрав у нього гроші, одурив своїх товаришів і сам забрав усі гроші та сховав їх у безпечне місце. Ті колишні товариші чатують на нього за містом,

лагодять ся вбити його, записали себе Антихристові, щоб тільки при його допоміжі дістати його у свої руки, але він не боїть ся їх. Доки був сам, то бояв ся. Але сьогодні вертаєть ся його Зося, а в неї є така сила, що віджене всі ворожі стріли. Адже вона не дармо жила у Клекоті, служила там, бідувала, щоб навчити ся чарів і обгородити його від усякої біди.

В шинку було пусто. Рідко коли який робітник або міщанин заходив, випивав на-стоячки чарку горілки, платив і йшов далі. Баран сидів у куті, опертий на лікоть, похиливши голову й балакав — тихійше, чимраз тихійше. Перед ним лежав пощипаний, недоїджений шматок булки — він не бачив його. Мошко давно не слухав його бесіди — він не завважував сього і говорив, говорив, поки, вкінці, його голова зовсім не спочила на столі. Він заснув.

Коли прокинув ся, була вже сема година. Вікно перед його очима було темне, в шинку над шинквасом горіла лампа, а за столом сиділи деякі звичайні вечірні гості, пили пиво, балакали і сміяли ся. Баран скопив ся з місця й почув якийсь страх. Що се він робить? Адже він мав піти до Вагмана наймати помешканнє, купувати меблі! А тут уже ніч. І, не кажучи нічого, він прожогом кинув ся з шинку й вибіг на вулицю.

Надворі падав сніг, тихо, ненастанно. Небо насунулось важкими хмарами, а нафтові ліхтарні на вулицях видно було, мов крізь сито. Баранові не далеко було до Вагманового дому. Він застукав до дверей, які звичайно були замкнені. По хвилі Вагман вийшов сам і відімкнув йому. Він не дер-

жав слуги, а тільки послугачку, що тепер, прилагодивши вечерю, пішла собі додому. Вагманова жінка виїхала ще рано до сусіднього містечка на весілля якоїсь своячки. Побачивши Барана, Вагман впустив його до свого покою, що був разом і його спальнею й канцелярією, і де обік ліжка стояла здорова вертгаймівська каса. Сівши на своєму старомодньому фотелю, оббитому шкірою, Вагман обернув ся до Барана, що, своїм звичаєм, стояв край порога.

— Ну, що там чувати, Баране?

— Добре, прошу пана, — мовив радісно Баран.

— Що ж там таке добре?

— Вона вертаєть ся сьогодні.

— Що за вона?

— Ну, та моя Зося. Я тільки недавно довідав ся. І про гроші нагадав собі — знають пан, ті мої, сховані. Відколи вона покинула мене, то я і про гроші забув — так, як би замануло. А тепер відразу все ясно стало перед очима. Там тих грошей буде — здаєть ся, сорок чи пятьдесят тисяч дукатів — саме золото — ну, так, бо папери погнили б. Правда, будемо мати чим жити обоє до старости. Ну, хиба ми не заслужили собі? Хиба не перебідували стількі роки? А я то все говорив, що Господь Бог поки шле біду, то шле, а по тому як побачить, що чоловік собі з біди нічого не робить, то він починає слати добро.

Вагман зрозумів, що Баран хорий, і бажав відвести його думку на иньші шляхи.

— Там сьогодні з прачкарні допитували ся

за вами. Казали, що ви як рано вийшли з дому, то й на обід не приходили.

— І не прийду! — мовив весело Баран. — Що то мені за обід у прачкарні! У мене від-завтра не те буде. Слухайте, пане Ваґман, я хотів просити вас, щоб ви винаймили мені яке гарне помешканне. Адже розумієте, як вона вернеть ся, то мені неможливо жити з нею там, де живу тепер. Я гадаю... Адже те помешканне, де живе Рафалович, на поверсі, воно від-завтра вільне? Правда?

— Хйба він вивовів? — запитав Ваґман, не хочучи виразно заперечувати.

— О, адже він від-завтра буде жити в ратуші. Він буде в нас бурмістром, буде печатати всіх людей, а хто не хоче прийняти його печать, того на муки, на смерть!

— Слухайте, Баране, — мовив Ваґман, ще раз силкуючись звернути Баранову думку на иньший шлях, — я мав би до вас маленьку просьбу. Не могли б ви занести мені отсей лист на почту? Тепер пів до осьмої. Підіть зараз, бо за пів години замкнуть. Надасьте за рецeпiсом¹⁾. Ось вам гроші. Кілько тут маєте?

— Пятнацять крeйцарів, — мовив Баран, беручи гроші.

— А лист як маєте надати?

— За рецeпiсом. Що пан мене питають, як би я був дитина? Чи може пан думають, що я одурів? О, я зараз!

¹⁾ За посвідкою відбору (рекомендований лист)

І він ухопив лист і гроші, і рушив із покою.

— А зараз вертайте і принесіть рецеліс! — крикнув йому на здогін Вагман.

— Зараз буду! — відгукнув уже знадвору Баран. Але коли вийшов за хвіртку й опинився на вулиці, йому стрінулася перешкода, яка відвернула його кроки й його думки відразу в иньший бік. Він зіткнувся майже лицем у лице з Регіною, пізнав її і в тій же хвилі почав пригадувати собі, що хтось колись велів йому слідити за нею. Надармо силкуючись пригадати собі, хто й коли, він пішов за нею назирці. Аж коли побачив, як вона ввійшла в сіни «його» дому й піднялася на сходи, що вели до помешкання Рафаловича, він пригадав собі наказ Стальського й, зареґотавши ся несамовито, побіг що-духу до реставраційки, де Стальський звичайно проводив вечірні години. Він і сим разом застав його тут. При одному столі в відгородженій нижі сиділи Стальський, Шварц, Шнадельський і ще два якісь панки з повними гальбами пива. Баран став у дверцях нижі й, витріщивши на Стальського свої несамовито блискучі очі та розтягнувши широко уста до усміху, покивав пальцем, не кажучи ані слова.

— Се ти, Баране? — мовив Стальський. — А що там? Маєш що сказати мені?

Баран, не кажучи нічого, засміяв ся значучо й кивнув головою в той бік, де було помешкання Рафаловича.

— Що? — скрикнув Стальський, -зараз догадавши ся, в чому річ. — Те, що я казав тобі?

Баран потакнув головою і знов засміяв ся.

— Тепер?

Баран знов потакнув головою і зробив жест обіймання та цілування.

Стальський зірвав ся з місця.

— Панове! Прошу вас за свідків. Не розпитуйте нічого, лиш ходіть. На хвиличку. Щиво нехай лишаєть ся. Прошу за мною. Побачите щось цікавого.

І всі мовчки посунули лавою з реставрації і, під проводом Стальського, подались до Євгенового помешкання. По довгій стуканині, коли галас у сінях наробив розруху в цілій камениці, Євген відчинив. Усі панове під проводом Стальського втупили ся в кімнату. Крізь двері, що лишили ся відчинені, валила знадвору до покою студена пара.

— Пане! — крикнув патетично Стальський, спинивши ся якраз проти Євгена, — де моя жінка?

— Не знаю, пане Стальський, — бліднучи на лиці, але рівним, спокійним голосом відповів Євген. — У мене її нема.

— Ні, пане, вона у вас! — підносячи голос, мовив Стальський, — і я прошу вас не скривати її, а зараз видати в мої руки.

— Запевняю вас, що її тут нема, — змагав ся Євген.

— Брешете, пане! — ревноу Стальський і, прискочивши до бюрка, захопив Регінин саквоаяжик, який вона лишила. — Бачите, ось доказ! Ії саквоаяжик! О, тут на замку її підпис вигравіруваний. Прошу, панове, подивіть ся.

— Помиляєтесь, пане Стальський, — мовив Євген, не тратячи спокою. — Вашої панї тут нема.

— *Corpus delicti*, панцю! *Corpus delicti*!¹⁾ — з тріумфом кричав Стальський, потрясаючи саквояжиком. — Отсе само не прилетіло з мого дому і не впало на ваше бюро! Де вона? Покажіть її!

— Пане, успокойте ся! Я вам виясню все!

— Де моя жінка, злодію! — кричав Стальський, наступаючи до Євгена. Сей цофнув ся²⁾ кроком узад.

— Пане Стальський, — мовив він гостро. — Не забувайте ся! Ви в могому домі, вдерли ся насильно, з компанією, нападом... ображаєте мене... памятайте, що я сього плазом не пущу.

— Де моя жінка? — репетував Стальський. — Віддай мені жінку, а тоді говори й роби собі, що хочеш.

— Кажу вам іще раз, її нема тут. Була перед тим у капцелярії, не застала мене, ждала і пішла, забувши отсей саквояжик.

— Неправда! Неправда! Вона перед хвилиєю була тут і мусить бути тут. Ану, панове! — мовив він, обертаючись до свого товариства, — перешукаймо се гніздечко.

— Не смійте рушити з місця! — крикнув Євген.

— Що, ти мені заборониш? Ти смаркачу! — крикнув Стальський і рушив до дверей спальні. В тій хвилині Євген скочив до нього, одною рукою вхопив його за горло і здушив так, що Стальський тільки зіпнув і бибалушив очі, а другою

¹⁾ Тіло того, що потерпів; в австрійському карному законі — наочний доказ

²⁾ Завернув ся (поль.)

пхнув його в груди так міцно, що Стальський, мов із праці, вилетів за двері, через вузький коридорик, і з гуркотом покотився долі сходами.

— За ним! — крикнув Євген до інших, що стояли, не знаючи, що робити. Шнадельський перший сунувся наперед до Євгена, але в цього в руці в тій хвилі блиснув револьвер, дуло якого опинилося на кілька цалів¹⁾ перед очима Шнадельського.

— Прошу гречно²⁾: ось туди дорога! — мовив Євген, держачи револьвер у простертій руці.

Два панки, що держалися ззаду, перші висмигнулися з кімнати, а за ними, цофаючи в задгузь, вийшов і Шнадельський. Євген замкнув за ними двері. Потім узяв з бюрка лампу і, застукавши до дверей своєї спальні, ввійшов до середини.

У спальні горіла свічка. Регіни не було ані сліду. Тільки дверці, що вели зі спальні до маленьких сінець, які знов дверима виходили на ганок, показували, куди вийшла вона. Євген заглянув до тих сінець, на ганок — Регіни не було ніде.

LVI.

Барана не було при тих подіях у Євгенові помешканню. Коли все товариство під проводом

¹⁾ Дюймів

²⁾ Старе українське слово (к речі), вживається ще під польським впливом серед західноукраїнської інтелігенції — чемно, честь-честью (у піснях: гречна панна)

Стальського вийшло з шинку, Баран ішов також із ними. Та ось на вулиці його взяв за плече Шварц і заговорив ізтиха:

— Відки, Баране?

— Був у Вагмана.

— Він дома?

— Дома.

— Сам?

— Сам.

— Що робить?

— Не знаю. Певно, гроші лічить. Вислав мене на пошту.

— На пошту?

— Так. З отсим листом. Велів надати за рецесієм і зараз вернути ся.

— Давай сюди лист! — шепнув Шварц.

— Але ж я маю занести його на пошту, — сперечав ся Баран.

— Я занесу сам. Давай!

— А рецесіє?

— Занесу Вагманові. Я й так маю поговорити з ним.

— Ну, то про-мене. Тут є гроші на рецесіє.

— Не треба. Йди до шинку й кажи дати собі за них пива. Я зараз прийду.

— А ви за свої зарекомендуєте?

— Так. Іди й не турбуй ся.

Баран пішов до шинку. Шварц забіг також за ним і, вскочивши до нижі, де сиділо перед хвилию товариство, й де стояли ще ледви надпиті гальби пива, зирнув на лист, що таким дивним способом

дістав ся йому в руки. Лист був адресований до графа Кшивотульського.

— А се що таке? — шепнув Шварц і, не думаючи довго, роздер коверту. В коверті була картка паперу і квіт. На картці було написано по-німецьки: »Платячи мені гроші за відомі папери, ясновельможний граф забули в мене квіт. Посилаю його поштою. Вагман.« А квіт, нотаріально легалізований, виявляв, що за продані довжні папери, виставлені на імя пана Брикальського під застав його маєтности на суму 70.000 гульденів, граф Кшивотульський заплатив власникові їх Вагманові умовлену суму 50.000 гульденів. Одержавши сю суму, Вагман передає папери графові і зрікаєть ся всякого дальшого права на них. Дата була шнітіннього дня.

Перебігши очима лист і квіт, Шварц зазмокав, сховав папери в кишеню і, стрілою вискочивши з шинку, погнав до Євгенового помешкання. Тут він зупинив ся у брамі й, вишукавши собі зовсім темне місце між парканом і сягом¹⁾ дров, що стояв на подвіррю, заховав ся й почав ждати.

Зараз у першій хвилі до його слуху дійшло скажене стукання і крик із першого поверха. Потім зробило ся глухо, потім попри нього промайнула тихо мов тїнь висока жіноча постать, уся в чорному, заслонена вельоном і затулена в футро. З першого поверха долітали голоси немов оживленої сварки. Потім знов крик, стук тяжкого тіла по сходах, потім гуркіт кроків і скажений вереск Стальського:

¹⁾ Кубічний сяжень (авст. сяжень = 6 футів)

— Злодію! Віддай мою жінку! Поліція! Сюди! На поміч! Мені вкрадено жінку.

— Але тихо! Ша! Не робіть скандалу! — втишували Стальського його товариші, яким досить неприємно було, що встрягли в сю історію, в якій почали підозрівати просту напасть Стальського.

— Ні, не буду тихо! Не буду! — репетував Стальський, стоячи на подвіррю. — Ось тут стояти му і не вступлю ся. І буду кричати цілу ніч, поки мені не верне жінки!

Вся каменця була збентежена. На ганках, у вікнах і сїнях стояли люде, шептали, охали й ахали.

— Пане Стальський, — мовив Шварц, наближаючи ся до нього, — будьте ласкаві, вспокійте ся. Вашої панї тут нема.

— А ви як знаєте?

— Бо бачив її, як вийшла відси.

Вийшла! Як то може бути?

— Проста річ. Каменця має два виходи. Ви ввійшли переднім, а вона вийшла противним.

— Давно?

— Вже буде зо чверть години.

— І куди пішла?

— Не знаю.

— Певне, додому, — додав хтось із товариства. — А ви надармо наробили галасу.

— Надармо? О, ні! Я нічого не роблю надармо. Я свого не дарую. Панове, прошу зо мною! Може, ще догонимо її по дорозі.

— Трудно буде, — мовив Шварц. — Вона,

правдоподібно, сіла на санки, що проїжджали сюди, й поїхала.

— А я думаю, що вам поперед усього треба успокоїти ся, — мовив один із товариства. — Успокоїти ся й обдумати справу докладно.

— Се ж не переливки. З адвокатом справа, — додав другий.

— Я раджу: зайдімо ще на хвилю до шинку, допиймо пиво, а потім можемо заглянути й до вас до дому, чи панї дома.

Стальський не дуже рад був сьому, але товариші майже силою потягли його зі собою. Шнадельський ішов також за ними, але, коли дійшли до темного місця, де вулиця скривлювала, а лампи не було близько, Шварц потаємно шарпнув його за рукав. Він озирнув ся й зупинив ся.

— А що там? — запитав.

— Пст! Відстаньмо від них! Ходи сюди в закуток! — шептав Шварц.

— А що? Маєш що цікавого? — запитав Шнадельський.

— А вже ж! Ідемо до Вагмана.

— Чого?

— Ну, відомо. Завтра до Америки.

— Як то? Маєш що певного?

— Розумієть ся. Певне те, що в нього є гроші. І він сам. І жде Барана, значить, двері відчинені. А хоч би й ні, то на стук вийде відчинити.

— Ну, і що?

— Ходи! По дорозі поговоримо. А цікаві річі!

І, взявши ся попід руки, вони пішли у протилежний бік, у напрямі до Вагманового дому.

Надія Шварцова, що Ваґман, ждучи Баранового повороту, лишить сінешні двері незамкненими, збула ся. Навіть більше, він забув замкнути двері з сїней до свого покою. Сидячи коло стола, заглиблений у якихось рахунках, він так був зайнятий, що не думав про двері. Коли брязнула влямка, він, не обертаючись і не підводячи голови, запитав:

— Се ви, Баране?

— Я, — почув ся якийсь не-Баранів голос.

Ваґман обернув ся. Перед ним стояв Шнадельський. У Ваґмана лице поблідло, серце моментально перестало бити ся. Він зрозумів, що справа не добром пахне й сидів, мов задеревілий.

— Ви... ви до мене? — почав він, ледво видущуючи з горла слова. Але в тій хвилі зза плечей Шнадельського висунув ся Шварц і скочив до Ваґмана. Сей пробував схопити ся з крісла, та Шнадельський одною рукою притиснув його за плече, а другою затулив йому рот. Ваґман пробував крикнути, простяг руки, щоб відіпхнути Шнадельського, але в тій хвилі Шварц закинув на його шю тонкий, міцний шнурок і стиснув що-сили. Ваґман широко витріщив очі, голос замер у його горлі.

— Пускай плече! Тягни за шнур! — шептав Шварц.

Шнадельський послухав наказу. Коли стиснули міцно за шнур — Шварц за один кінець, а Шнадельський за другий, то Ваґман, сидячи на кріслі, скажено затріпав ногами. Вони не пускали, тиснули що раз дужше. Ще кілька рухів, то руками, то ногами і — спокій.

— Неживий! — шепнув Шнадельський, увесь тремтячи при виді страшного Ваґманового лица.

— Ні, жиє ще! — шептав Шварц. — Поможі!

— Що хочеш робити?

— Ось тут його! На отсей гак. Неначе сам повісив ся.

І оба підняли Ваґмана, потім Шварц завязав оба кінці шнура за гак, вбитий високо у стіні — колись там висів великий образ — і, підтягнувши тіло догори, пустили його висіти. Ваґман іще тріпав хвилю ногами, потім голова звисла ся на груди — було по нім.

— А тепер живо, за грішми! Двері замкнені?

— Ні! — шепнув із переляком Шнадельський, бачучи, що вони відчинені наростіж.

— Замкни!

Поки Шнадельський замикав двері, Шварц перешукував Ваґманові кишені, щоб найти ключі від вертгаймівки¹⁾. Знайшовши ключі, він відімкнув касу. Гроші лежали на купі — банкноти, золоті і срібні монети — чистих 50.000, нині одержаних Ваґманом від Кшивотульського. Шварц загарбав їх у невеличкий міпечок, що лежав тут же в касі, і встромив до кишені.

— Буде з нас! — мовив радісно.

— А більше готівки нема? — питав Шнадельський, переглядаючи ще шухляду бюрка.

— Нема. Векслі, скрипти²⁾ — чорт бери, се не для нас. Ходімо!

І оба вийшли. Виходячи, вони замкнули на

¹⁾ Огневперта каса системи Вертгайма

²⁾ Довжні записи

ключ двері Вагманової кімнати, і ключ вкинули назад до середини, відхиливши силою долішню половину не дуже солідних дверей. Потім вийшли зі сіней на вулицю, де в ту хвилю не було нікого.

Надворі падав густий сніг; високо над містом у верхівях дерев гудів вітер. Місто дрімало.

— Куди тепер? — питав Шнадельський, цокочучи зубами зо страху.

— Ходімо до шинку, до нашого товариства! — мовив Шварц.

— До них? Ні, не можу. Я ввесь трясусь. На мені, певно, лиця нема. Зараз пізнають.

— Тьху! Мякушка з тебе! — мовив Шварц. — Ну, про-мене, то лиши ся на вулиці! Я знайду сам. Конче треба, щоб нас тепер бачили в шинку. Се відверне від нас підозріння, бодай на перший час.

І вони пішли вулицею, бродячи у глибокому снігу, яким за сей вечір покрила ся земля. Перед шинком Шнадельський лишив ся сам надворі, а Шварц увійшов до середини.

— Пан Стальський тут? — запитав він шинкаря.

— Нема. Ось перед хвилею вийшов із панами.

— Ну, тай поквалив ся. А я за ними шукаю.

— Пішов додому. Можуть пан іще догонити його.

В тій хвилі, озирнувши ся, Шварц побачив Барана, що куняв за недопитою гальбою пива. Він приступив до нього й, потермосивши його за плече, крикнув:

— Гей, Баране! Вставай!

— Га! — крикнув крізь сон Баран і почав протирати очі.

— Ти тут спиш? Хиба тут тобі місце спати? Вставай, додому!

— А хиба що? — зпросоння запитав Баран.

— Пора тарабанити по місті. Ти забув? — жартував Шварц.

— Тарабанити? Ага-га! А я й забув. Добре, добре.

І, чухаючи ся в потилицю, він рушив із шинку. Шварц зареготав ся.

— Ще, справді, готов послухати ся та тарабанити! — промовив весело, обертаючись до шинкаря. — А в таких разі ще пан комісар мене засудить на кару, що я намовив його.

— Га, га, га, — сміяв ся шинкар. — А я посвідчу, що так і, справді, було.

Шварц, і собі ж засміявши ся й побажавши шинкареві доброї ночі, вийшов на вулицю.

Шнадельський стояв на вулиці й голосно дзвонив зубами.

— Що, тобі ще не ліпше? — шептав до нього Шварц.

— Ні. Все нутро мов кипить. А що, нема їх?

— Нема. Пішли всі до Стальського. Ходім і ми!

— Не можу! Ні за що не можу.

— Ну, то ходім де до иньшого шинку. Візь мемо сепаратку. Вип'єш, розігрієш ся. Або ляжеш трохи.

— Ні, не ляжу. Страшно мені..

— Ну, не будь дитиною! Що се знов за фохи! Запануй над своїми нервами. Справа пішла чудесно.

— Ти... ти ошукав мене, — мовив несміло Шнадельський. — Я думав, що се буде так... заберемо... Ну, закнеблюємо¹⁾... але сього... сього я не надіяв ся.

— Дурниця! Що там думати про се! Ходім! Передихаєш, а потім, я б радив конче ще зайти до Стальського.

І, взявши Шнадельського під руку, Шварц повів його якомсь півперечною вуличкою в напрямі до ринку.

LVII.

Ніч.

Над містом глухо шумить вітер. Із навислих хмар сипле сніг, та вітер рве його і крутить у скаженім танці, і носить, кидає, знов підносить, поки, вкінці, розмелений на дрібну густу муку, не кине на землю. Тай тут іще не дає спочити йому. Котить вулицями, збиває купи й розбиває знов, підіймає стовпами, туманами, бе ним до вікон, натрушує його проходом у лице, в очі, за коміри, затикає ним усі шпари, заповнює рови, засипає сліди і стежки.

Під тою курявою місто дримає, мов скорчившись із холоду. Лише де-де на вулиці одинокий про-

¹⁾ ваткаємо рот (нім. knebeln)

хожий іде згорблений, бореться з вітром і з метелицею, що бє на нього рівночасно з усіх боків, і хоч куди б він повернув ся, все попадає йому в очі. Лиш де-де з вікон блимає світло, що ледво мерехтить за сніговим серпанком.

Мерехтить таке світло з Регініної спальні. Регіна, одягнена у свій чорний стрій²⁾, ходить, як звичайно, по покою, але не говорить нічого. Вона держить себе руками за голову, мов боїть ся, щоб голова її не розскочила ся, і ходить, уперши очі кудись у неозначений простір, не бачучи нічого довкола себе, не думаючи нічого. Її шуба лежить на ліжку — так, як скинула її, вернувшись перед чверть години до дому; кальшів таки не скидала, і се чинить її хід легким, нечутним, мов хід мари, що йде по траві, не погинаючи її.

Нараз чути на ганку стукання кількох пар чобіт, що обтріпують сніг. Потім скрипнули двері, почули ся голоси.

— Вона дома. Побачите, що се все якась байка! — мовить один голос.

— А я думаю, що вона не дома! — голосно говорить Стальський.

— Чуєте, її хід? — мовив знов перший голос.

— А хоч і дома, то проте була в нього, — знов говорить Стальський.

Кроки в покою. Стальський світить. Пересувають крісла. Хтось торкнув ся до клямки її дверей. Ті двері були незамкнені. Ось вони відчинили ся. У дверях стоїть Стальський.

¹⁾ Костюм

— А, добрий вечір, пані! — мовить він. — Може, пані були б ласкаві вийти на хвильку до нас?

Регіна не оглядаєть ся на нього, не зупиняєть ся і йде далі, повертаючи ся до нього плечима.

— Регіно, чуєш? Ходи сюди! — мовить Стальський лагідно, але енергічно.

Вона мовчить, мов не чує. Він наближаєть ся до неї, бере її за плечі й виводить до сальону. Присутні в сальоні два панове встають із крісел і стоять увесь час дальшої сцени.

— Скажи нам, Регінко, — мовить солоденько Стальський, вивівши її насеред покою і стаючи напроти неї, — ти виходила з дому кудись тепер вечером?

Регіна дивить ся на нього, мов не чуючи або не розуміючи його питань. Вона бліда, як труп, а жовтавий відблиск нафтового світла надає її лицу в няжній часті якійсь зеленкуватий, страшний відтінок.

— Ах, не заперечуєш! — мовив Стальський. — Значить, се правда. Ти виходила. Тебе не було дома. А не можна би знати, гарна масочко, куди се ти виходила сама в таку пізну добу і в таку погану погоду? Нам було б дуже цікаво дізнати ся про се!

Регіна мовчить, вперши в нього свої великі, чорні очі.

— Не говориш? Може, забула? Память коротка? Дозволь, що я пригадаю тобі. Там недалеко ринку, на розі. Одноповерхова камениця, перед нею широке подвірре, обведене парканом... А

на поверсі мешкає молодий панок, кавалєр, наш знайомий... добрий знайомий. Чи він просив тебе на гербатку¹⁾, чи ти сама з власної волі рiшила ся вiддати йому вiзиту?

Регiна мовчить, не зводячи з нього очей. Його слова, бачить ся, не роблять на неї нiякого вражiння. Вона не блiдне, ані червонiє, не плаче, не мiшаєть ся²⁾, стоїть спокiйно. Панами, що стоять iз боку й дивлять ся на сю сцену, робить ся моторшно. Один iз них обертаєть ся до Стальського:

— Пане офiцiял! Ваша панi, мабуть, нездорова. Прошу вас, покиньте тепер сю справу!

— Нездорова! — скрикнув весело Стальський. — Борони, Боже! О, ми знаємо себе³⁾ занадто добре! Ми знаємо всi тi фiнти й хитроцi. Нам не заiмпонують, гарна масю, ані тими витрiщеними очима, ані тою мовчанкою, ані тим уданим остовпiннєм. Ми розумiємо се дуже добре й маємо надiю таки дiйти з вами до ладу. Отже ще раз питаю. Скажи: ходила ти сьогоднi вночi до Рафаловича? Чого ходила? Що там робила? Як муж, я маю право знати се.

Регiна мовчить. Стальський заломлює руки, хитає головою.

— Жiнко, жiнко! I не сором тобi! Десять лiт живемо з собою, i тепер робиш менi такий скандал! I скажи тут, при свiдках, чи я дав тобi найменшу причину до невдоволення? I хто був би подумав: така релiгiйна, побожна жiнка — i раптом забула про всi божi закони, потоптала ногами бо-

¹⁾ на чай (поль.)

²⁾ не бентежить ся ³⁾ одне одного

жу заповідь, утоптала в бодото свою честь, осоромила мене перед світом! Регіно! Бій ся Бога, що ти зробила? Ну, скажи, промов слово! Нехай знаю, що маю думати про тебе?

І, взявши її за плечі, він потермосив нею. Вона мовчала.

— Ну, Регіно, — зачав він гострійше, — сього вже за багато! Досить комедії! Говори: була сьогодні вночі у Рафаловича, чи ні?

Се питання міг Стальський звернути до одвірка — відповідь була б така сама. Нараз він пригадав собі щось і скочив до своєї бунди.

— А, що я буду питати? Адже ж тут маємо *cognus delicti!*

І він виняв із кишені Регіни саквояжик, знайдепий ним на Євгеновім бюрку.

— Се твоє, правда? Ось твій підпис, вигравірований на клямерці¹⁾. Се лежало на його бюрку. Ти се там поклала, правда? А тепер поглянемо, що там знаходить ся всередині.

Він відчинив саквояжик, виняв із нього цінні паперп, висплав на стіл біжутерії.

— А, ось що! — скрикнув він. — Панове, бачите! Ся романтична історія має досить тверду матеріальну підвалину. Ідеальна любов — прошу дуже! Людовий трибун і невинна жертва сімєвої тиранії — що за чудова пара! А моральний сенс: обікрасти тирана і драпнути²⁾ у світ. Ха, ха, ха!

¹⁾ замочку (нім.)

²⁾ дременути, втекти

І він реготав ся, і лице його наливало ся кровю.

— Ну, скажи тепер: що все се мало значити? По що ти несла се до нього? По що поклала се на його бюрку? Говори!

Він наближав ся до неї звільна. В його очах палали вогники дикої злости, тої самої жорстокости, з якою він колись три дні мучив кицьку.

— Мовчиш? Злодійко! Перелюбнице! Так ось тобі за се! Ось тобі! Ось тобі!

І, прискочивши до неї, він з усього розмаху вдарив її в лице — раз, і другий, і третій. Вона похилила ся, мов верба від вихру. З її уст і носа закапала кров, але з її уст не вирвало ся ані одно слово, ані один стогін. Один із присутних панів ухопив Стальського за руку.

— Пане Стальський! Що ви робите? Чи ви при розумі?

— О, аж надто! — кричав Стальський. — Але я мушу показати тій гадюці, що не хочу бути терпеливою й покірною жертвою її амурів. Хоче на старости літ амурів — альо, на вулицю! Щаслива дорога! Але свого чесного дому я не дам плямувати. Чуєш се — ти!

І він, нахиливши ся до неї, плюнув їй у лице.

Панам, що були свідками сеї огидної сцени, було сього за багато. Вони вхопили за капелюхи, попрощали ся зі Стальським і, не дивлячись на нещасну Регіну, засоромлені чогось до глибини душі, вийшли з покою і щезли у сніговійниці, що ревла надворі.

Стальський запер за ними двері.

LVIII

Регіна все ще стояла на місці, німа, непорушна, верши очі в полумя лампи.

— Ха, ха, ха, ха! — реготав ся Стальський, вертаючись від дверей і кидаючи ся на софку коло стола. — А що, Регінко? Добре я відіграв ролю морально обуреного? Ролю мужа, ображеного у своїх найсвятійших почуттях? Ха, ха, ха! Се було пишно, як я зачав тобі вичитувати мораль! А що, болить письо? Ну, ну обітри ся й не гнівай ся. Се було потрібне — і для тебе, і для мене. Се не зі злого серця, рибонько, а для нашого добра. Від любого пана мила й рана — правда, Регінко? Я знаю, ти в мене добра, ти мені не візьмеш сього за зле. А на що була потрібна вся та історія при свідках, се ти пізнаєш, як трошки старша будеш. І як Бог дасть тобі ліпший розум, то, може, й подякуєш мені. А тепер годі вже стояти та глядіти на мене, як на людоїда! Ну, заспокій ся! Промов слово!

І він при тому пробував усміхати ся до неї, але якось не міг довше дивити ся в її лице. Те лице виглядало страшно — зі слідами колишньої краси, оббрукане кровю, бліде і з несамовито блискучими очима, воно виглядало, як лице Медузи.

— Е, та що я буду до тебе балакати! Роби, як собі хочеш! Думай, як собі знаєш! Байдужісінько мені. Від сьогодні маю тебе в руках, ось що головне. Від сьогодні мусиш гнути ся переді мною, мусиш так скакати, як я заграю. А скоро що не по мойому — нагоню з хати, викину на вулицю,

ще й сам замельдую¹⁾ до поліції, велю втягнути тебе на лісту таких женщин — знаєш? О, моя рибонько, я давно ждав сеї хвилі! Се буде мій триумф, моя сатисфакція за Ориську, тямить? У мене пам'ять добра, тай рахунку я знаю настільки, що хто мені зробив одну прикрість, я йому зроблю десять, тай ще одинацятку додаю причинку. Я кавав тобі тоді: пожалуєш сього — ти не слухала! Тепер маєш!

Він устав із софи, наблизився до неї, але зараз знов відступився, мов щось відпихало його.

— Тьфу! — мовив, відвертаючись. — Скільки клопоту мусить чоловік перейти з тим бабським насінням! Поки з ними договоришся до ладу, то волів би копу пшениці змолотити. Аж у горлі пересохло! Ану, чи є де в шафці хоч крапля якої живиці?

І він пішов до креденсу²⁾, виняв із нього пляшку горілки й, не шукаючи чарки, підійшов знов до стола.

— Ось приятелька, ліпша від онтого окатого опудала! Ся ніколи не зрадить. Не багато вона вміє, але те, що вміє, уділює завсіди однаково. Здорове було, опудало!

І, приткнувши шийку пляшки до уст, він почав булькотати. Вицідивши з половину того, що було в ній, він поставив пляшку на стіл і сів знову на софку.

— О, се чудесно! Мов вогонь пішов по жилах. Ну, Регіно, випий і ти! Na frasznek dobry tru-

¹⁾ Зголошу (нім.)

²⁾ Буфет

пек!¹⁾. Ану! Покріпись — побачиш, мов рукою відійме! Все забудеш. А потому пай-пай...²⁾ обоє... як муж і жінка... га? Як думаєш?

І, регочучись цинічно, він устав і наблизився до неї. Але знов почув, немов якась таємна сила відшквирнула його — і роззлостився.

— Тьфу на тебе! Відступи ся геть, чортяко! Ні пєш, ні говориш, тільки мені своїм відьомським поглядом густ³⁾ відбираєш! Махай спати!

І він пхнув її у груди. Вона цофнула ся крок далі і знов стала непорушно. Стальський іще раз узяв ся за пляшку й поти цідив, поки не спорожнив її всю. А потім сів на кріслі, опер ся ліктями на стіл, склонив голову, воркотів іще щось пару хвилин і заснув.

Регіна стоїть німа, непорушна. Не думає нічого. Витріщеними очима вдивляється в полумя лампи, але не бачить нічого довкола себе. В її уяві мигають відірвані образи, мов обривки різнобарвної матерії, кидані шаленим вихром. Блискучий камінець на соняшній вершині... Євгенове лице, молоде, свіже, як було тоді, коли обоє йшли вулицею зі школи фортепянової гри... туркіт фякрів... лице тїтки... воно більшає, наближається, робить ся страшенною, гнилою машкарою, розхляє гнилі уста, показує чорні, щербаті зуби і сточений червами язик і бубонить прокляті слова:

»Хай вас Бог благословить! Хай вас Бог благословить!«

¹⁾ на журу добре випити (польське прислів'я)

²⁾ спатки (діточа мова)

³⁾ смак, охота

А потім знов блискучий камінець на соняшному вершку... і маленька дівчинка в ліжечку, і над нею похилене лице старої няньки... і брентить ледви чутно сумна-сумна пісенька:

*Ой, вербо, вербо кучерява,
Ой, а хто ж тебе скучерявив?
Скучерявила мене нічка,
Підмила корінь бистра річка.*

А потім знов блискучий камінець на соняшному вершку і маленька дівчинка, що заблукала ся в лісі. і лице Ориськи, повновиде, червоне, з повними, м'ясистими губами і з безсоромно всміхненими очима... і знов тітка у труні... і з труни висунена трупяча рука киває на неї... і знов сумна-сумна пісня, мов жалібний брентіт мушки, замотаної в павуковій сітці:

*Чи не будеш, моя мила, жалувати,
Гей, як ся буде сивий голуб тріпотати?*

А потім знов блискучий камінець на соняшному вершку... і Євгенове лице зів'яле, старече, без цвіту молодости, без чару любови... і щось безформне, холодне, стоштане, столочене й викинене на смітник, але ще живе, ще недомучене дорешти — і знов брентить жалібна мелодія, мов стогін розпуки:

*Ой, дуду я, мій миленький, жалувати:
Гей, а хто ж буде дрібні діти годувати?*

І грядка фіялків, левкої, астрів. А то не астри, не левкої, не фіялки, а якісь дивні рослини з дитячими личками — дівчатка з блакитними очима, хлопчики... чути дитячий сміх, галас... і рев хурто-

вини знадвору і легкий стук до вікна... і вона помалу обернула лице — і її очі спинилися на отвореному креденсі. На полиці креденсу лежав сікач, яким вона нині рано колола цукор, і молоток. Вона зупинилася очима на тих предметах, а в вухах її знов забрехала жалібна-жалібна мельодія, мов розпучний писк мушки, замотаної в павутину:

*Чи не будеш, моя мила, жалувати,
Гей, як ся буде сивий голуб тріпотати?*

»А, справді, чи буде тріпотати ся?« — сказав їй зично над вухом якийсь чужий, брутальний голос. Вона стрепенулася — оглянулася — коло неї не було нікого. Стальський спав, поклавши голову на зложені руки, а невеличка лисина на його тімю світила ся до лампи. Регініні очі спочили на тій лисині, і їй здавалося, що в тім Стальського блиснув до її ока промінчик, подібний до того, який блискотів колись із соняшного вершка.

»А, справді, чи буде тріпотати ся?« — повторив той сам чужий, страшний голос, і вона знов стрепенулася й озирнула ся, але коло неї не було нікого. Вона напружила слух, напружила застанову і зрозуміла, що сей голос говорив у нутрі її душі, на дні серця. Вона перелякала ся страшенно, бо чула, що там устає якась нова, грізна сила, незалежна від її волі, сильніша від неї. Ще хвилю вона мовчки, німо боролася з тою силою, але та сила була брутальна, непоборна.

»Га, га, га!« — реготалася та сила, — »ну, що шкодить поспробувати, чи буде тріпотати ся?«

І Регіна, мов знехотя, підняла ся на пальці

— потім піднесла одну ногу — зробила крок і стала знов на пальці. Тихо, не чути кроку. Хуртовина вис надворі, товче снігом у вікна — ще крок. Лямпа мигоче на столі — хробачок стукає у стіні: раз, два, три, чотири — і став. Щось луснуло в її спальні — в неї завмерло серце... тихо-тихо — ще крок. Простягає руку до креденсу, бере в ліву сікач, у праву молоток — тихо... Буря вис, сніг сипле з вікна, хробачок стукає у стіні: раз, два, три, чотири — і знов замовк. Чому лише чотири стуки? »А, більше не треба«, — мовить у її нутрі грубий, брутальний голос. — »Чотирі вистачить.« ...Тихо. Вона простуєть ся, сміло йде до стола, легенько прикладає вістре сікача до тімя Стальського — рука її не тремтить... підносить праву з молотком... і швидко що-сили чотири рази бе по тупому краю сікача.

Сікач, широкий на добру долоню, весь, аж по тупий край, затонув у мізку.

— Ггг! — гикнув Стальський. Механічним відрухом голова метнула ся вгору, за нею все тіло, воно перехилило ся взад і, разом із кріслом, із глухим лускотом горілиць упало на поміст. Голова вдарила ся до помоста, сікач вискочив із рани, за сікачем потекла кров, змішана з мізком. Стальський затріпав ногами, силкував ся щось ухопити руками... ще раз... ще раз... лекше-лекше.. годі — — —

Регіна стоїть і дивить ся на нього. В її вухах знов бренить мельодія:

*Ой, вербо, вербо кучерява,
Ой, а хто ж тебе скучерявив?*

Надворі реве хуртовина. В її спальні щось немов зітхнуло важко-важко. »Се моя мама«, — мигнуло їй у голові, і їй зовсім не було дивно, ані страшно. Хробачок застукав у стіні: раз, два, три, чотири. »Так, чотири досить«, — сказав у її нутрі якийсь голос — не той попередній, брутальний, а якийсь иньший, жалібний-жалібний, мов останнє хлипаннє розбитого серця.

Нараз крізь рев бурі і шум сніговійниці почувся їй якісь иньші тони — гострі, різькі. Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! Марш, тарабанений деревляними полїнами по деревлянім тарабані. »Кличуть! Кличуть!« — мигнуло в її голові, і вона скочила з місця.

— Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! — чути було чим раз ближше.

— Я зараз! Я зараз! — шептала Регіна, скочила до своєї спальні й почала одягати шубу.

— Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! — лунало крізь рев вихру на вулиці ось-ось під її вікнами.

— Іду, йду! — мовила вона зовсім заспокоєна й, не гасячи світла, не замикаючи на ключ дверей, вийшла з покою. Пішла за голосом. Сніг сипав, крутився, засипував очі, запирав дух у грудях. Ноги грузли по колїна. Регіна йшла, поспішала за гуком тарабана. Вкінці вона наблизилася до нього настїлько, що побачила на яких десять кроків перед собою високу, згорблену статть тарабанщїка, що, бючи праниками по балїї, йшов звільна, борючись із вітром і бродячи в сипкому снігу. Він ішов, не озираючись, просто наперед, дихав важко

так, що у хвилях, коли павзував¹⁾ барабан, навіть крізь шум хуртовини чути було його важке сапаннє.

Ідучи за Бараном усе в однаковім віддаленню, Регіна відійшла, може, на сто кроків від свого дому. Коли б була обернула ся тепер, не була б побачила не то дверей — ані ганку, ані хвіртки, ані навіть жовтих плям, що падали на вулицю з освітлених вікон. Снігова курява була занадто густа. Але дві чоловічі постаті, що надійшли з протилежного кінця вулиці, побачили ті жовті плями.

— Чи я не казав? Стальський не спить іще! Ади²⁾, у нього світить ся. Ввійдемо до нього! — мовив Шварц, ведучи попід руку Шнадельського, що, загорнувшись у свій довгий плащ і замотивши комір угору, йшов згорблений, мов опираючись.

— І чого ти тягнеш мене? — мовив він. — Чого нас тут треба так пізно?

— Треба, треба! Ти вже здай ся на мене! — мовив Шварц і відчинив хвіртку.

— Але ж я почуваю себе недобре, тремчу, мене бє пропасниця!

— Нічого! Се ж кождий зрозуміє, що ти змерз, простудив ся. А до розмови можеш не мішати ся. Здай ся на мене!

— Подивляю тебе! — мовив Шнадельський, цокочучи зубами.

Шварц, тимчасом, увійшов на ганок, застукав до дверей і, не чуючи ніякого голосу знутри, взяв за клямку. Двері відчинили ся. Вони були незамкнені.

¹⁾ Робив павзу (перестанок), переставав

²⁾ А диви

— Ов, а се що таке? — мовив він, обертаючись до Шнадельського, відчинив двері і ввійшов до покою.

— А! — вирвалося з його горла, а потім він став на місці, як вритий¹⁾.

— Що там? — запитав Шнадельський і ввійшов також до покою, зирнув і, захопившися руками за одвірок, занімів. Довгу хвилю стояли оба, не можучи здобути ся на слово. Мертве лице Стальського з примерзлим на ньому окриком болю лежало на долівці; вишкірені зуби, вибалушені очі й заціплені кулаки надавали сьому лицю вираз якоїсь страшної дигости й жорстокости.

— Що тут сталося? — перший прошептав Шнадельський, обертаючись до Шварца.

— Ужоськали його, — мовив Шварц, поборюючи своє зворушення.

— Але хто?

— Можливо, що вона. А, може...

Він задумався.

— Може, хто?

— Може, Рафалович.

— Рафалович?

— Так, щоб пімстити ся за зроблений йому скандал.

— А в такім разі де ж вона?

— Поглянемо.

І Шварц заглянув до Регіниної спальні.

— Нема її. Може, втекла і не вернула ся. Може, у змові з Рафаловичем...

¹⁾ Вкопаний (поль.)

— Що ж нам робити? Розбудити служницю, сусід? Наробити гвалту?

— А по що? — запитав Шварц. — Що нас се обходить? Який інтерес маємо ми розголошувати се?

— Або я знаю!...

— Я думаю навпаки: чим пізнійше завтра викриється се вбивство, тим ліпше. Лишімо се служницю. Навіть ще більше — погасімо лампи й замкнімо pokій від вулиці.

— Чи ти вдурів? А як нас застануть? Ще на нас кинуть підозрінне.

— Хто нас застане? Служниця мусить твердо спати, коли не збудила ся в часі бійки. А з вулиці не прийде ніхто! Виходь! Я зараз усе зроблю.

І Шнадельський тихенько вийшов із покою. Шварц загасив лампу в Регініній спальні, а потім, наблизивши ся до трупа Стальського, зирнув довкола.

— О, тут і капітали розсипані! — шепнув він, побачивши на столі Регініні цінні папери та біжутерії. — На дорогу се може здати ся!

І він швидко зібрав усе й заховав до кишені, потім загасив лампу й напомацьки вийшов із покою. Ключ був у дверях таки знадвору. Замкнувши pokій, Шварц витягнув ключ і кинув його геть у глибокий сніг. Потім, засунувши шапку на очі й закотивши комір на голову, пішов доганяти Шнадельського.

Тимчасом Регіна йшла за Бараном чим раз далі й далі. Її прибавлювало торохтінне деревляного тарабана, що, мов невідомий і могутній поклик, тягло

її далі й далі в пітьму, бурю і снігову куряву. Вона говорила щось сама до себе, але буря виривала їй слова з уст і розкидала геть у простори. Вона йшла, не озиралась, не дивлячись, куди веде дорога. Міські доми скінчилися давно; довкола вулиці по обох боках тяглися рядами низенькі передміські хати, приспані снігом, мов великі кошиці. Де-де заскрипить журавель, затріщить під напором вітру безлиста, дуплава липа. Гуркіт Баранового тарабана торохтить ледви чутно серед реву хуртовини, що робить ся чим раз сильнішим. Та ось зчезли й ті хатки, під ногами не чути вулиці, всюди глибокий сніг, але довкола дороги видно деревляне поруччє. Се міст. Баран іде далі, тарабанячи з подвійною силою. Регіна якось неясно пригадує собі сей міст, і якісь образи і зв'язки образів мигають у її голові, і, понуривши голову, вона йде за Бараном, шепчучи ненастанно:

— Іду, йду! Іду, йду!

Та ось Баран зупиняєть ся насеред моста, похилиєть ся на поруччє, силкуєть ся заглянути вниз. Там не видно нічого, тільки чути крізь рев вихру голосний булькіт води, що не встигла замерзнути і сказано бєть ся об камінь і о дубові колоди. Се Клекіт не дримає, провадить свою дику музику, достроєну до не менше дикого скигління вітру у платвах¹⁾ і на бальках мостового вязання.

Регіна наблизилась до Барана й також сперлася на поруччє та почала заглядати вниз. Побачивши її, Баран ані крихітки не здивувався. Він

¹⁾ поперечний бальок

тільки засміяв ся голосно й показав рукою вниз, у Клекіт. Регіна побігла очима в напрямі, куди показував Баран, але її очі не могли добачити нічого. Тоді вона схилила ся і пролізла поїд поруччє, майже доторкаючись лицем до снігу. А ставши за поруччєм, на краю моста, вона почала знов пильно вдивляти ся у глибину. З пїтьми визирнуло до неї щось страшне, бо вона вжахнула ся і вхопила ся руками за поруччє.

— Ха, ха, ха! — зареготав ся Баран. — Не гарно там?

Регіна випростувала ся і глянула на нього.

— Ну, ну, сміло! — мовив він. — Ану!

І сильним розмахом він зіпхнув її з моста. Вона скрикнула, але в тій же хвилі чути було, як її голова стукнулася об камінь, як тіло плюснуло в воду, а потім не чути було більше нічого, крім реву вітру і глухого плюскоту води у Клекоті.

— Ха, ха, ха! — знов зареготав ся Баран і, вхопивши свої праники, затарабанив ними по балії що-сили. Він кілька разів кивнув головою, мов на прощаннє і, тарабанячи пішов далі — не до міста, а за міст, на Вигоду, в поля. Дорогу замело снігом, — йому се було байдуже. Він ішов, западаючи де по колїна, а де й по пояс, копав ся у снігах, боров ся з вітром, що гуляв по полю зі страшною силою. Праники давно повипадали з його рук, балію він загубив у снігу, та про те йшов далі й далі, мов на перекір сніговійниці, що майже ментально замітала його слїди. Він балакав сам до себе, усміхав ся, махав руками, мов квапив ся до якоїсь незнаної, але недалекої мети...

LIX.

Другого дня над ранком вітер утих, і сніг перестав падати. Та проте небо було понуре, насуплене. Розвиднювало ся дуже помалу й пізно. Було щось важке в повітрі, якесь пригнобленнє, якась утома. Торговиці аж десь коло девятої почали потрохи заповнювати ся приїзжими на ярмарок селянами. Мужницькі сани, запряжені косматими коненятами, тягли ся до міста по безмежних снігових полях. Коненята стрягли по черева в заметах. Сніг топив ся на них і мерз наново, нависав ледяними бурульками, що дзоркали при кождім живійшій руху, мов скляні коралі. Візники що-хвилі мусіли злазити з саней, бродити по коліна у снігу, відшукуючи дорогу. Тяжка, оплакана се була їзда сьогодні!

А проте сани тяглись за саньми з усіх сторін, з усіх сел, усіма дорогами й гостинцями. На саннях сиділи поважні господарі в кожухах, одягнених зверху гунями¹⁾ або полотнянками, і в високих кучмах. Візники — молоді парубки, звішували з саней ноги в великих чоботях, загібаючи ними сніг. Хоча віче мало зачати ся в одинадцятій, та проте вже від девятої коло заїзду Мотя Парнаса почали збирати ся зразу невеличкі, а де далі чим раз більші купи народа. Одні приходили, другі відходили; витали ся, балакали про свої домашні справи, оминаючи якось трівожно те, що в даній хвилі цікавило найбільше — справу віча. Коло десятої появи-

¹⁾ Верхня сукняна одежа

ли ся серед селян деякі священики. Тепер у купках почали ся живійші розмови — про віче і про справи, поставлені на дневному порядку. Звільна один за одним витягали зза пазухи та з чересів поскладані відозви, якими Рафалович закликав людей на віче й яких через знайомих розкинув кілька тисяч по всіх селах повіту. Письменні почали відчитувати відозву на-голос; із куп неписьменних слухачів почули ся притакування, а далі окрики. Коли в відозві дійшло до місця: »Наші опікуни, позабиравши з сел громадські каси і зробивши з них ніби хлопську касу повітову, хочуть тепер накласти руки на ті ваші гроші й повернути їх на латанне своєї дір'явої кишені« — то з усіх боків залунали окрики обурення й погрози: »О, не дждуть! То наша кєрвавиця! Стане їм кісткою в горлі!«

Коло пів до одинацятї надійшов Євген. Він вистав ся з селянами, більша частина котрих були йому знайомі особисто. Довкола нього зібрала ся ще на ринку велика купа народа, що тепер разом із ним густою лавою валила до заїзду. В купі йшов веселий гамір. На всіх лицях видно було радість, надію і трівожне ожиданне. Деякі священики протовплювали ся крізь юрбу до Євгена, стискали його руку й шепотом запитували, чи, справді, староство позовило на віче, чи не робило трудностей, чи є надія, що все відбудеть ся без перешкоди?

— Але ж розуміть ся! — весело відповідав Євген. — Можете бути зовсім спокійні. Йдемо законною дорогою й не потребуємо крити ся ні з чим. А як так, то й засідки ніякої не боїмо ся.

Мотів заїзд був отворений. Возівню, де мало

відбути ся віче, ще вчора коштом Євгена вичистили й випорожнили; Мотьо дав дощок, із яких зроблено невеличке подіум, на ньому поставлено стіл і кілька крісел. Вічевики мусіли стояти; жолоби і драбини заступали місце льож і галерії. Доцані стіни були тут і там діряві, — значить, надто великої задухи не було чого бояти ся. Мотьо ходив у шабасовім халаті й робив гонори дому; його жінка стояла з шинквасом і з якимось понурим видом наливала та ставила на ляді пиво, яким частували себе взаємно вічевики.

Возівня заповнила ся майже моментально, а, тимчасом, із міста плили раз-у-раз нові лави. У Євгена радувало ся серце, коли дивив ся на ті купи селян, у яких видно було хоч невисоку інтелігенцію, але щире зацікавлення тим новим, нечуваним досі явищем, яке відтепер мало зробити ся важним чинником у їх життю. Політичний рух, само думанне про ширші політичні справи, читанне політичних газет, а далі політична організація й боротьба, — все се були річі, досі чужі селянству, незрозумілі для нього; адже ж його давнійші опікуни малювали йому все те як річі далекі, недоступні для хлопського розуму, а нераз навіть попросту заборонені. А тепер перший раз інтелігенти брали ся говорити селянам про ту таємну політику. Що то буде? Як то воно піде? Чи, справді, уряд позволить на се? Не диво, що всі присутні, не виключаючи священників таї самого Євгена, з деякою трівогою ждали, як то воно піде.

Вдарило три чверти на одинадцятю. Що таке, що нема нікого від староства? Правда, на вулиці

проти заїзду появило ся аж шість жандармів. Вони парами почали проходжувати ся вулицею, наїживши свої карабіни багнетами. Ходили мовчки, протискаючи ся крізь купи селян. Деякі селяни, залякані самим їх видом, кланялись їм низько, але вони не відповідали на поклони. Тільки часом, стрінувши якого знайомого селянина, запитували його, куди йде, й почувши, що на віче, не говорили нічого більше і йшли далі. Проходячи поуз заїзд і видячи на вулиці якого інтелігента, вони відвертали ся так, мов і зовсім не хотіли бачити заїзду, мов зібрані в ньому й довкола нього сотки людей зовсім не існували для них.

Аж ось зробив ся шум і гомін між народом.

— Староста йде! Староста йде!

І, справді, перед заїздом показав ся пан староста в супроводі будівничого, ще кількох панів і бурмістра. Селяни мовчки поклонили ся йому і зробили йому дорогу, якою він, випростувавши мов свічка, пройшов аж до подіума. За ним слідом і иньчі пани. На подіумі стояв уже Євген у товаристві кількох священиків і обох референтів-селян. Пан староста дуже чемно привітав ся з Євгеном і, вийшовши на подіум, окинув оком величезну возівню, заповнену мужицькими головами.

— Ну, численні збори! Численні збори! — мовив, обертаючись до Євгена. — Справді, можна вам погратулювати, пане меценасе.

— Біда вовка з ліса гонить, пане старосто, а селян на віче, — з усміхом мовив Євген.

— Жаль тільки, що сьогодні даремний був їх труд, — з уданим співчуттем мовив староста.

— Як то даремний?

— Не з моєї вини, пане меценасе, їй-Богу, не з моєї вини! — сквапно додав староста.

— Але ж я не розумію, що стало ся.

— Ось прошу, пан міський будівничий, оглянувши комісіонально сей будинок, заявив під своєю урядовою присягою, що вважає його небезпечним для життя і здоровля так численних зборів. І для того — дуже мені прикро, пане меценасе — прошу вірити — тим прикрійше, що зібраннє, справді, дуже гарне...

— Значить, пан староста...?

— Повторяю: не — я. Справозданнє пана будівничого було для мене правдивою несподіванкою.

— Значить, наше нинішнє віче не відбудеть ся? — увесь поблідлий, запитав Євген.

— На жаль: ні! Прошу се зараз оголосити зібраним і запорядити, щоб безпроводочно опорожнили льокаль.

Ся розмова вела ся півголосом так, що тільки ті, що стояли в безпосередній близькості, могли чути її. Тимчасом у возівні стояв глухий гамір від соток зібраного народа. Деякі, що їм зачинало бути гаряче в кожухах серед стпску, почали домагати ся, щоб розпочинати віче. Та ось у перших рядах зібраних, тих, що були найближше коло подіума, почав уставати якийсь гамір, якийсь неспокій.

— Що там? Що там? — летіли швидкі, півголосні запитання з різних боків.

У відповідь на ті запитання перекидано якісь

уривані слова, рухи, скрики. Гамір ріс із кожною хвилиною.

— Прошу втишити ся! — крикнув Євген, виходячи наперед.

— Тихо! Тихо! Мовчіть там! Слушайте! — лунали голоси в різних кутах возівні. Треба було з пів міноти, поки все втишило ся.

— Браття-селяни! — мовив Євген. — Дякую вам сердечно, що, не зважаючи на непогоду й замети, ви прибули так численно на мій поклик. Тим ви дали доказ, що розумієте своє положення і щиро бажаєте подумати про його поправу. Ви доказали, що хочете самі працювати, самі бороти ся з лихом, яке допікає вам із різних боків. Ви показали, як безсоромно брешуть або навмисно дурять себе ті, котрі вважають вас якимись недорослими дітьми, якимось стадом баранів, що їх пастух мусить пасти і стригти...

— Пана меценаса, — перервав йому староста, — перепрошую. Таким тоном говорити я не дозволю. Прошу зараз...

— Що там! Що там! Воля слова! — гукнув із юрби один священик.

— Воля слова! Воля слова! — повторило кількадесят селян.

— Дорогі браття! — мовив Євген. — Та наша воля слова нині ще така буде, як теля на дуже коротенькому припоні. Власне пан староста завідомив мене, що наше винішне віче не може відбу ся.

— Га! Як се? Чому се? — заревла ціла юрба величезним окриком.

— Прошу успокоїти ся! — крикнув Євген, а по хвилі говорив далі: — Бачите, отся возівня — подивіть ся на неї. Як вам здасть ся? Правда, вона ще не дуже стара, і ми не такі Самсони, щоб могли розперти її плечима. А, тимчасом, тутешній пан будівничий — ось він, придивіть ся йому! — під присягою зізнав, що вона грозить заваленням, і він не ручить за наше безпеченство.

— Брехня! Безсоромка брехня! Сором будівничому! Фальшиво присяг! — посипались окрики.

— Дорогі браття! Прошу вас, покажіть ся вдячними сьому нашому опікунові, що так дбає за наше життя і здоров'є. А тепер — бачите, пан староста жадає, щоб ми розійшли ся.

— Не підемо! Не підемо! Будемо радити, аж отся халабуда розвалить ся! — ревли голоси з юрби.

— Іменем закона розв'язую збори! — закричав гострим голосом староста. — Прошу розійти ся, бо велю жандармами випорожнити льокаль! А хто буде кричати та противитись, того зараз велю арештувати!

Сі слова зробили своє. Глибока тишина залягла в возівні. Всі побачили, що не переливки.

— Дорогі браття! — мовив Євген. — Чуєте самі, як пан староста чемно просить. Було б негарно, як би ми не послухали його просьби. Відложимо своє віче на тиждень. Віднині за тиждень прошу вас зібрати ся знов.

— Славно! Славно! — залунало з соток уст.

Пригнобленне, викликане словами старости, щезло в одній хвилині.

Та ось наперед виступив пан бурмістр і, заки тхонебудь міг отямити ся з дива, випалив ось яку промову — що правда, по-польськи:

— Шановні збори! Маю честь завідомити вас, що й я на нині скликав збори з таким самим дневним порядком. Правда, я скликав Жидів, але проте хто з вас ласкавий, прошу на мої збори — на Вигоду за містом!

Євген аж мало не підскочив. Йому відразу стало ясно, що й до чого воно йде.

— Всі йдемо! Всі! — крикнув він, обертаючись до зібраних, і окрик »Всі! Всі!« залунав стоголосною луною. З тим окриком на устах купи селян почали висипати ся з Парнасового заїзду. Бурмістр попід руку з Євгеном, оба окружені врадуваними селянами, посунули передом. Староста, будівничий і ті панки, що прийшли з ними, стояли на подіумі мов змиті холодною водою і ждали, аж возівня випорожнить ся настілько, щоб могли вийти свобідно.

— Ну, пан бурмістр зробив мені збитка! — мовив староста до будівничого. — Але я надіюсь віддячити ся йому за се.

— І хто би був надїяв ся! — охав будівничий. — Такий порядний чоловік! Такий патріот!

— Е, Жид усе Жидом! — саркастично додав один панок, і всі вони, похнюплені, пішли до староства.

LX.

У своїй канцелярії староста застав маршалка Брикальського.

— Ну, що ж? Заборонено віче? — запитав сей зараз по першому привитанню.

— Заборонено, але тільки на половину.

— Як то на половину?

— Так, що забрало ся з одного місця, а має відбути ся у другім.

— Хиба ж се так може бути?

Староста пояснив маршалкові підступ, на який узяв його бурмістр.

— От диво! — аж скрикнув пан маршалок. — Я б по нім ніколи не надіяв ся.

— Хлопсько-жидівська конспірація, пане маршалку! — мовив на-пів жартливо староста.

— І пан староста не мають способу розбити сю конспірацію?

— Що ж я зроблю? На бурмістрові збори поїхав комісар. Ми думали, що се буде зібранне зі самих Жидів, і для того я не дав йому ніяких спеціальних інструкцій.

— Але ж через присутність хлопів характер зборів змінить ся. Причина до розв'язання!

— Ні, пане маршалку. Віче заповіджено як публичне. Значить, кождий має право прийти.

— Ну, то вже собі там пан Рафалович! Ах, ad voset!¹⁾ Чули пан староста, які гаялнтні авантури мав той пан Рафалович сеї ночі?

¹⁾ до речі

— Ні, не чув нічого.

— О, цікаві історії!

І пан маршалок розповів із власними прибільшеннями історію про нічний напад Стальського на Рафаловичеве помешкання, розуміть ся, ставлячи справу так, що уведення Рафаловичем жінки Стальського являло ся безсумнівним фактом.

— Бійте ся Бога! — скрикував раз-по-разу староста підчас сього оповідання. — Але відки ж пан маршалок знають се?

— Власне оповів мені один зі свідків сеї авантури. Зрештою, по місті скрізь говорять про неї голосно.

В тій хвилі ввійшов возний і подав старості якесь письмо. Сей перебіг його очима й аж підскочив з дива.

— Представте собі, пане маршалку: донесення від поліції! Стальського найшли нині рано вбитим у його помешканню. Його жінка щезла безслідно.

— От і бачите! Се він! Се його рука. Коли не сам, то хтось із його намови.

— Ах! Се показує нам справу в новому світлі! — мовив староста, тручи себе долонею по чолі, мов бажаючи видобути відтам те нове світло.

— Я радив би зараз на вічу, зпосеред хлопів арештувати сього панича. Се раз-на-завсіди заріже його в їх очах, зробить його неможливим, — мовив рішучо маршалок.

— Розуміть ся, розуміть ся! Тільки на власну руку я не можу сього зробити.

— Суд недалеко, — мовив маршалок.

Він чув себе в тій хвилі премудрим стратегом, що видає накази й інструкції, від яких залежить закінчення великої битви.

Не гаючись, вони побігли оба зі старостою й подались просто до президента суду.

А на Вигоді, тимчасом, розпочало ся віче в дуже піднесенім, навіть веселім настрою. Жидів зібрало ся дуже небагато; се знав бурмістр дуже добре наперед, що в торговий день кождому Жидові сто раз важнійше діло — торг, ніж якась там повітова організація. Тай ті Жиди, що зійшли ся з цікавості, уступили на бік і згубили ся в юрбі, коли величезний заїзд наповнили селяни, що густими лавами надтягли з міста під проводом бурмістра й Рафаловича. Комісар від староства ждав уже й широко витріщив очі, побачивши такий склад »жидівського« віча. Він пробував супротивляти ся, але бурмістр вияснив йому, що немає причини до протесту, що ані характер, ані порядок дневний віча через се не змінять ся. Комісар, не маючи на сей випадок ніякої виразної інструкції від старости й не хотячи задрати ся з бурмістром, заспокоїв ся й постановив ждати, що буде далі.

Перший промовив до зібраних бурмістр. Він перепросив »шановних« зібраних, що говорить польськи, сказав кілька слів про важність таких зібрань, похвалив селян, що явили ся так численно, — підпустив шпильку Жидам і інтелігенції, що хоча збори були оповіщені плякатами, їх явило ся тут так мало. »На наш сором, навіть референт, що мав говорити про першу точку у справі вибору нової кагальної старшини — Вагман — не явив ся.

(У салі сміх і брава.) І ддятого бесідник просить зібраних змінити денний порядок і покласти теперішню першу точку на друге місце, а взяти наперед другу: справи повіту.

Загальні оплески і брава покрили кінець бурмістрової промови. На внесок Євгена вибрано пана бурмістра одноголосно головою сього першого в сьому повіті народнього віча й висловлено йому подяку за несподівану гостинність. Потім забрав голос Євген як референт другої точки.

Гарячими, різькими словами змаджував він сумний стан людности в повіті, бідність, брак опіки, здирства, лихву, темноту. Потім, оповівши докладно історію так званої «хлопської каси», вияснив думку так званої реформи на основі нового проєкту. Він говорив виразно, що тут ходить про загарбання хлопського гроша для рятовання панських маєтків у часі, коли селянські хати й поля, за незаплату не раз кількох ринських, ідуть на ліцитацію. Промова від перших речень ударила всіх зібраних по серцях. Майже за кождим реченням льокаль лунав грімкими окриками признання. У зібраних горіли очі, тремтіли уста; деяким старшим виступали сльози на віях.

— Браття-селяни! — говорив Євген. — Покажім, що ми не діти, що не дамо водити себе за ніс. Не даймо загарбати собі своєї кервавиці. Піднесімо грімкий голос проти сього панського замаху на наше добро, такий грімкий, щоб і глухі почули нас. Станьмо як один муж проти нього. Сей новий проєкт не сміє бути ухвалений у Раді Повітовій. (Окрики: Не сміє! Не сміє!) З'обов'язім усіх чле-

нів Ради, вибраних зі сільської курії, щоб були противні тій реформі. Посилаймо з кожного села подання до Ради Повітової й до Виділу Красьвого проти неї. А коли б наші вельможні, але незможні опікуни не зважали на все се й таки перевели таку зміну, то ми маємо в руках іще один спосіб: кожда громада зажадає судовою дорогою звороту своїх грошей, узятих до повітової каси. І вона виграє той процес.

Ся промова відразу влила у збори бадьорий, живий настрій. Один за одним почали виступати на мовницю селяни. Люде, про яких, міркуючи з їх зверхнього вигляду, всякий сказав би, що ледви вміють дорахувати до пятох, нараз виявляли себе не-аби-якими бесідниками. Але ж бо тема — горе і злидні сільського життя, визиски лихварів, надужиття урядників та дрібних повітових пявок, — ся тема була аж надто відома всім, аж надто наляля ся кождому горлом і вухами. Одні говорили про своє бідунанне поважно, сумовито, з тим ляконізмом, що нераз дужше хапає за серце, ніж цвітисті промови. Інші — і таких було більше — малювали свою нужду жартівливо, досадними порівнаннями, прикладами та приповідками. »Ого, пішли наші парафіяни глаголати во притчах!« — мовив о. Зварич до Євгена, коли зібранне при таких промовах раз вибухало голосним, масовим реготом, то знов нагороджувало бесідника гучними оплесками та криками одобрення. Навіть бурмістр, що зразу досить скептично дивив ся на перших бесідників у кожухах і «пасовіх» чоботях, швидко змінив свій погляд, реготав ся до-розпуку на своєму прези-

діяльному кріслі, бив брава й, похилиючи ся до Євгена, з роз'ясненим лицем мовив:

— Ну, пане меценасе, ґратулювати вам таких бесідників. Вони могли б зробити ефект на кождім зібранню.

— Але ж бо їх учителька, галицька нужда, могла б зробити ефект у цілій Європі, як би була більш відома їй, — відповів Євген.

— Ну, сама нужда всього не зробить. Не кривдять свій народ. Треба подивляти вроджений талант тих людей, у яких нужда не приглушила, не заморочила його. І що-найцікавіше для мене — признаюсь вам, се їх гумор, що блискає, мов вогники з попелу.

Тема — нужда в повіті — була невичерпана. Селяни, розохотивши ся, були б говорили, Бог-зна, доки. Євген просив бесідників обмежити ся на тім, що було сказано, і предложив вічу резолюцію до ухвали. В тій резолюції протестовано проти наміреної реформи каси, взивано до агітовання по селах у тім дусі і до вношення писаних протестів до Ради Повітової й до Виділу Краєвого. Резолюцію з радісними окриками прийнято.

— Тепер переходимо до дальшої точки денного порядку, — мовив бурмістр, але в тій хвилі стало ся щось таке, що відразу змінило настрої віча. Бурмістрові слова були заглушені якимось гомоном ізнадвору. Від входових дверей заїзду чути було гукання: »На бік! На бік! Розступіть ся! Пан староста йде!« Євген схопив ся з місця, прочуваючи якусь нову пакість. Таксамо зірвав ся зі свого місця й пан комісар і почав пильно за-

глядати, що там таке дієть ся. Зібрані з трудом проступили ся, творячи серединою не дуже широку вулицю. Сею вулицею почав протискати ся до президентського стола пан староста в супроводі поліційного комісаря й одного звичайного поліційного капраля, при шаблі і в рогативці¹⁾ на голові. В локалю залягла мертва тиша. У всіх тьохнуло щось у грудях; всі розуміли, що ся поява не віщує добра.

— Хто тут президент? — запитав строго-урядовим тоном пан староста, вступивши на подіум і не дивлячи ся ні на кого.

— Я, пане старосто, — мовив бурмістр.

— Заявляю вам, що ми приходимо сюди іменем закона. Пане меценасє Рафалович, — додав він, обертаючись до Євгена. — Дуже мені прикро, що мушу перервати вам вашу приємну забаву, але...

— Іменем закона арештую пана! — мовив поліційний комісар, наближаючись і кладучи Євгенові руку на плече.

Євген стрепенув ся, мов від дотику гадюки.

— Можу запитати, за що арештуєте мене?

— Ось судовий наказ! — мовив комісар, подаючи йому піваркуш паперу.

Євген поблід. Літери скакали в нього перед очима. Серце било ся сильно, то знов хвилями немов зовсім завмирало у грудях. Тільки по страшених зусиллях він здужав прочитати в наказі фатальні слова: »наслідком сильного підозріння у сповненню злочину з § 136. зак. карного«.

— Що? — промовив він ледви чутно, задихав-

¹⁾ Рогативки або польські шапки з чотирма рогами, носила скрізь у Галичині міська (не — державна) поліція.

пись зі зворушення. — Злочину з § 136.? Себто, вбивства! Се що за невчасний жарт!

— Ні, пане, не жарт! — мовив староста. — Сеї ночі сповнено страшний злочин на особі Стальського. Не заперечите, що ви знали його. Не заперечите, що сеї ночі ви мали з ним недуже дружню стрічу. Не заперечите, що з його жінкою...

— Пане! — скрикнув Євген, і вся кров збігла ся до його серця, і його руки задрожали.

— Ну, та се не моє діло, — байдужно мовив староста. — В суді будете толкувати ся. Поліція, відвести його!

Всі зібрані стояли ні живі, ні мертві. Хоча дальші не чули й не розуміли нічого, що тут діялось, але всі чули, що творить ся щось погане. Євген, тимчасом, відискав свою притомність духа.

— Дорогі браття! — обернув ся він до селян. — Мене арештують. Не знаю, яким дивом я попав у підозрінне, що ніби-то я сеї ночі замордував¹⁾ чоловіка, з яким учора мав сварку. Кленусь Богом і сумлінням, що я невинний. Але коли суд велить увязнити мене, то я не можу спротивитись. Маю надію, що моя невинність швидко вияснить ся. Для того розстаю ся з вами зовсім спокійно. Не падайте духом! Робіть своє, щоб наші вороги не тішили ся з нашого занепаду. А тепер будьте здорові! Радьте спокійно далі. Я піду, куди мене тягнуть. Чисте сумління додасть мені сили знести й сю тяжку спробу. Прощавайте!

І, в супроводі поліціантів, він зійшов із по-

¹⁾ Забив (нім.)

діума й вийшов. На вулиці ждали санки, на які посаджено Євгена; поліціянти сіли по обох боках його; коні рушили, і швидко снігова курява закрила санки перед очима селян, що цілою купою виринули з заїзду, проводжаючи очима Євгена.

Настрій віча, по відході Євгена, був подібний до настрою в домі, з якого винесено мерця. Пан бурмістр сидів на президіяльному кріслі ні в сих, ні в тих, селян багато вийшло за Євгеном і не вернуло ся вже назад, а тих, що лишили ся, сверлував пан староста своїми пронизливими очима, немов запитував їх, що властиво тут роблять і на кого ждуть. Перший очуняв о. Зварич. Він попросив голосу і предложив селянам внесок: із огляду на несподівану сьогоднішню пригоду розійти ся й, не забуваючи того, що ухвалено нині, агітувати далі за вічем, яке буде скликане, як тільки обставини на се позволят. Він закінчив словами заохоти й надії, що пригода, жертвою якої зробив ся Євген, швидко мише й не принесе ніякої шкоди народній справі, ані народньому рухові в повіті. Ся промова підбадьорила зібраних. Зваричів внесок прийнято, і віче замкнено, тим більше, що Жиди, які буцім-то мали обговорювати ще вибори до кагалу, всі пішли до міста зараз по виведенню Євгена.

Так скінчило ся те перше повітове віче. Живно фякрі. Свіжий факт арештовання адвоката, тай то міста. Староста з бурмістром поїхали передом у фякрі. Свіжий факт арештовання адвоката, тай то ще підозреного за вбивство, усунув на бік усякі иньші теми розмови. Бурмістр розпитував про де-

тайлі, про обтяжливі моменти, які вказали кінцевим арештованнєм. Староста чув себе якимось недоволеним, мов потрохи винуватим, толкував, вяснював.

— Боюсь, що панове перехопились! — хитаючи головою, мовив бурмістр. — Се ж не дрібниця. Адвокат не втікав нікуди. Можна було подождати, вяснити справу лїпше. Адже се арештованнє наробить гомону в цілому краю. І — прошу вірити, не в самих тільки руських сферах повстане думка, що се тенденційне арештованнє.

— Тенденційне! — мов ужалений, скрикнув староста. — І з ваших уст чую се, пане бурмістре!

— Доказ, як швидко, сама собою, насуваєть ся така думка. Коли нема абсолютної певности, що Рафалович винен, — і я боюсь, що такої певности нема, — то се готово вийти на нову компромітацію наших властей.

Староста понурив голову й замовк.

Коли доїжджали до ринку, фякер спинив ся в вулиці проти Вагманового помешкання. Вулицю залягла густа купа народа, серед якої видно було високу постать Шнадельського, що, блідий, розхристаний, говорив щось живо й голосно.

— Що се таке? Що тут? — скрикнули рівночасно оба достойники, на різні боки зіскакуючи з фявра.

— Жид повісив ся, — відповіла якась перекупка.

— Що за Жид?

— Власник камениці.

— Вагман?

Бурмістр одним скоком був коло Шнадельського! Сей із якимось гарячковим запалом говорив — швидко, уриваними фразами, обертаючись на різні боки:

— Але ж нема пів години... Притисло мене, конче потрібно було грошей. Приходжу, сінешні двері отворені, а від покою замкнені... Жінка десь виїхала й досі не вернула. Служницї також нема... Крізь дірку від ключа бачу: стоїть насупроти під стїною. Кличу, стукаю — не рушаєть ся. Полїція мусїла посилати по слюсаря, бо двері замкнено з нутра, ще й ключ витягнуто. Розумієть ся, що сам!

Староста вже був у середині, де урядувала поліція, і по кількох мінутах, вислухавши реляції ревізора й не приписуючи справі ніякого більшого значіння, побіг до президента суду, щоб порозуміти ся у справі арештованого Рафаловича.

У президентовім передпокою він застав Шварца. Сей оповів йому, що прийшов сюди з паном маршалком, який власне є у президента, що пан президент післав власне за слідчим суддею, і що він, Шварц, може служити щодо сеї справи деякими поясненнями. Потім староста ввійшов до президентяльного бюро.

— А, ось і пан староста! — скрикнув весело пан маршалок. — Ну, що ж чувати?

— Якийсь фєральний¹⁾ день сьогодні, пане маршалку! — мовив староста. — Власне довідую ся, що наш любенький Вагман повісив ся.

— Що? Вагман?

¹⁾ Нещасливий

— Повісив ся?

— Так, повісив ся. У своїм покою. Коло своєї каси, яку лишив отвореною.

— Але, може, то знов яке вбивство? — запитав президент.

— Ледви. Анї слідів мордовання, анї слідів рабунку. Не знати. Зрештою, тіло взяли до обдукції, і поліція веде слідство на місці. Але повторю, вбивство дуже сумнівне. Двері покою замкнені були з середини, і ключ лежав насеред покою.

— Насеред покою? Чому не в дїрці? — завважив президент.

— А в касі, здаєть ся, не бракує нічого. Зрештою, побачимо, що скаже поліція. Та що там! Невелика птиця Вагман. Одною п'явкою менше в повіті.

— Ну, так. А все-таки — се самовбивство видаєть ся мені загадковим, — мовив президент. — Вагман не виглядав на чоловіка, що носить ся з самовбивчими думками.

— Навпаки, — закинув маршалок. — Від часу, як умер його син, ходив засумований. Кажуть, що журился дуже, плакав по ночах. Можливо, що се й доканало його.

— Можливо, — в задумі мовив староста.

— Ну, а що ж наш демагог? Дуже пручав ся перед арештованнем?

— Ні, — мовив, ще дужше задумуючись, староста. — Був над сподіванне¹⁾ спокійний.

— Перелякав ся? Тремтів?

¹⁾ незвичайно, ніхто б не сподівався (поль.)

— Виглядало так, немов вістка про вбивство Стальського була для нього несподіванкою. На відхіднім запевняв усіх зібраних про свою невинність.

— Ну, се, справді, був би досить незвичайний феномен, — мовив президент, — щоб убийник зараз на другий день аранжував публичні збори на перекір властям і промовляв аж до самої хвилі арештовання.

— Так зовсім неможливим се не було б, — мовив староста. — Всякі феномени бувають. Але, своєю дорогою, — я щільно обсервував його весь час і дійшов до такого погляду, що або сей панич незвичайно рафінований злочинець, або винен у вбивстві Стальського стільки ж, що ви або я.

У тій хвилі застукано до дверей, і ввійшов слідчий суддя, який устиг здебільшого переслухати Рафаловича, заки велів відпровадити його до арешту.

— Ну, що? — запитав його президент.

— Розумієть ся, перечить, — ляконічно мовив суддя.

— Всьому перечить?

— Ні. Навпаки. Оповів мені зовсім щиро всю історію своєї знайомости зі Стальським — і в паню Стальською.

— А, так і з нею він був знайомий?

— Так. Се, так сказати, його Jugendliebe¹⁾. Вчора вечером вона надумала покинути мужа, була в нього, давала йому свій саквояжик на агі-

¹⁾ кохання з молодечих літ

таційний фонд. Що було в саквояжку, він не знає. Тут надійшов Стальський зі свідками — вона усунулась до його спальні. Він викинув Стальського — все признав так, як говорили свідки. У спальні пані Стальської вже не застав і не бачив її більше.

— І се все?

— І се все.

— І ви вірите йому?

— Признаюсь панові президентові, я заявив йому виразно, що не вірю, не маю права вірити. Останні його твердження нічим не доказані. Де поділа ся Стальська? Куди діло ся те, що було в саквояжку? — ось питання, роз'яснення яких могло б вяснити справу вбивства. А на сі питання він не знаходить ніякої відповіді.

— Але ж свідки стверджують, що вона потім була дома, і що між нею і Стальським прийшло до сварки, — закинув президент.

— Се так, — мовив слідчий, — але се ще не доказ, що Рафалович потім не виходив із дому, і не зайшов до Стальських, і не вбив Стальського, і не поміг їй скрити ся десь кудись.

— А вважаєте виключеним припущення¹⁾, що вона сама вбила його?

— Виключеним, невиключеним, але мало правдоподібним. Удар був страшенно сильний, хоч завданий у сні. Сікач, не дуже то й гострий, увесь затонув у чашці.

— Значить, на вашу думку, тепер...?

¹⁾ Припуст, здогад

— На мою думку, треба вислідити, де поділа ся пані Стальська. Вона зможе найліпше пояснити нам останні фатальні хвилі.

— Ах, тут є Шварц, — скрикнув пан маршалок. — Він каже, що має деякі деталі до вияснення сеї справи.

Покликали Шварца.

— Я власне написав для пана Шварца візванне на завтра, — мовив слідчий. — Показуєть ся, що пан Шварц належав до товариства, що забавляло ся зі Стальським у реставрації у хвилі, коли сторож — ага, треба буде візвати ще того сторожа! — отже коли сторож доніс про сходини пані Стальської з Рафаловичем. Що пан Шварц має нам сказати?

Шварц оповів коротко про вторашні події. Коли Стальський зі свідками пішов до Рафаловича, він лишив ся в реставрації, не хотів мішати ся в сю неприємну історію. Потім здивав Шнадельського, що зі зворушення аж розхорував ся. Оба пішли додому. Але сьогодні рано, в девятій, він бачив паню Стальську на залізничому двірці. Поїхала, здаєть ся, в напрямі до Львова.

Се було дуже важне відкриттє.

— Зараз телеграфую на всі стації й до львівської поліції, — мовив слідчий. — Віднайденне сеї пані для слідства першорядна річ.

— Чи не міг би я прислужити ся чим? — закинув Шварц. — От, приміром, обїхати найблизші стації й розвідати усно, чи не висіла де там? А, в крайнім разі, доїхати аж до Львова?

Президент обернув ся до слідчого.

— Як пан радник думають?

— Що ж, се було б незле. Мати чоловіка, що особисто знає дотичну особу — все ліпше, ніж телеграфічно посилати рисопис, який і так не все осягне мету.

— Добре, — згодив ся й президент. — Розумієть ся, поїдете як приватний агент. Я дам вам свій білет.

— Коли панові президентові залежить на поспіху, то добре було б зробити се зараз. В першій відходить поїзд.

— Але де я вам візьму грошей на дорогу? Без ухвали радної палати не можу.

— На перший раз у мене є пару ринських, а там я зателеграфую, куди мені вислати.

— Коли так, то в ім'я Боже! — мовив президент і, написавши кілька слів на своїм білеті та вложивши його в коверту, вручив Шварцові. Сей поклонив ся всім панам і побіг із сього будинка, де під впливом виводів слідчого, які він підслухав під дверима, і під впливом його запитань йому почало було робити ся душно й нелюбо.

Вирвавши ся з суду, Шварц пустив ся бігти додому, де надіяв ся застати Шнадельського. Але на ринку йому надсунула назустріч купа народу, серед якої Шнадельський, розхристаний, увесь червоний від гарячки, що палила його, захриплий і ледво притомний, усе ще викрикував уриваними, беззв'язними реченнями своє оповідання про те, як то він відкрив неживого Вагмана. Шварц увесь похолов, зрозумівши ситуацію. Він знав, що Шнадельський хорий, що його палить гарячка. Він

ую ніч усе говорив про Ваґмана. Над ранком, коли Шварц обложив був його голову снігом, він трохи успокоївся й заснув. Шварц також не мав спокою. Його тягло до міста, на ті місця, де він господарював уночі. Він перейшов пару разів під Ваґманові вікна, але, бачучи все у спокою, лагодився йти до Стальського, коли його здивав на вулиці пан маршалок. Сьому він розповів про нічну пригоду між Стальським і Рафаловичем, не згадуючи, що бачив Стальського вбитим.

Коли маршалок із сею новиною побіг до старости, Шварц, гонений тривогою, побіг до свого помешкання, де жив також Шнадельський. Сей власне прокинувся і збирався вийти, хоча гарячка його поменшала мало. Шварц заспокоїв його, поклав знов до ліжка, обложив голову снігом і просив, щоб не йшов нікуди, поки він не вернеться. Шнадельський обіцяв, і Шварц пішов, щоб полювати на яку добру нагоду. Він ізнов здивав маршалка і з ним разом пішов до президента. А Шнадельський, тимчасом, зібрався й побіг до Ваґманового помешкання, де й, справді, наробив розруху, відкривши Ваґманового трупа.

Шварц зрозумів небезпеку положення. Хорий, напів непритомний чоловік, що ще весь стоїть під вражінням сповненого вчора злочину, а довкола юрба народа, а там слідчий суддя, що вже так близький до розмотання всіх тайн учорашньої ночі... поліційні пошукування в Ваґмановім помешканню... ще, чого доброго, покажуться граф Кшивотульський, і виявиться брак готівки в Ваґмановій касі — все те полум'ям ударило на нього. Він неза-

мітно підійшов до Шнадельського і, взявши його за руку, шепнув йому:

— Ходи додому!

— Га? — також шепотом запитав Шнадельський, і ввесь стрепенув ся від Шварцового дотику. — Се ти? А ти чого хочеш?

— Ходи додому! — знов із притиском шепнув Шварц і потягнув його з собою. Шнадельський ішов, усе щось балакаючи про Вагмана, про шнур, про ключ насеред п'якою і про касу, яка знаходиться ся в порядку, зовсім у порядку...

— Бій ся Бога, чоловіче, мовчи! — шепнув йому Шварц, вивівши його з юрби. — Що ти робиш? По що ти йшов із дому? Сам не тямиш, що з тобою!

Шнадельський витріщив на нього очі. Більш інстинктом, як розумом, він зміркував небезпеку й дав без опору вести себе. За пів години оба були зібрані. Фякер завіз їх на залізницю. Шварц узяв два білети до одної недалекої стації, де залізниця розділювала ся на двоє. Там замість до Львова, він узяв білети до Перемишля. У Перемишлі він узяв білети до Кракова, сим разом білети другої класи; давши гульдена кондукторові, одержав окреме купе, в якому замкнув ся з хорим Шнадельським. Із Кракова він узяв білети до Берліна. Коли доїхали до Берліна, Шнадельський лежав у купе зовсім непритомний, у страшенній гарячці, кричав, зривав ся і знов падав, стогнав, то знов балакав щось незрозуміле. Шварц рад-не-рад мусів лишити його. За порадою кондуктора він завіз його до якоїсь приватної лічниці, де в нього сконстатовано гостре

запаленне легких, занедбане в перших стадіях. Шварц записав його на фальшиве імя, заплатив за лічення на місяць наперед, подав свою — також фальшиву — адресу в Берліні і, не озпраючись довше, дмухнув до Бремергафен, а відси під фальшивою назвою за море.

Слідчий арешт Євгена протяг ся довше, ніж він надіяс ся зразу. Правда, слідчий суддя вже по кількох днях важких і старанних пошукувань дійшов до внеску, що Євгенові зізнання абсолютно правдиві, і що правдоподібність його вини, чи співвини в убивстві Стальського дуже мала. Та проте радна палата, під впливом старости і президента, не згоджувалась випустити його на вільну стопу; ті дигнітарі¹⁾ бояли ся закиду тенденційного арештовання, і слідчий суддя одержував усе нові поручення — доповнювати слідство. Обставини наче змовили ся проти Євгена. Два найважнійші свідки, що могли були пояснити справу, Регіна й Баран, пропали без сліду; а тут у додатку щезли, мов камінь у воду, ще два важні свідки — Шварц і Шнадельський. Правда, зразу здавало ся, що нічого важного вони не могли зізнати, але слідчому чим далі, тим більш загадковою видавала ся їх роля тої фатальної ночі.

Та ось у тиждень по арештованню Євгена приїхав до міста граф Кшिवотульський. Він лежав хорий і тільки недавно довідав ся про самовбивство Вагмана. Прибувши до міста, він пішов просто до президента суду й запитав його, чи в Вагмановій

¹⁾ Достойники (поль. dygnitarze)

касі знайдено 50.000 зр., які він день перед тим дав був йому за продані цінні папери. Президент витріщив очі. Се була абсолютна новина. Ніякої готівки в касі не знайдено. І хоча лікарська обдукція не знайшла слідів убивства, то тепер справа комплікувала ся¹⁾ правдоподібністю рабунку. Хитра втека Шварца, поводження Шнадельського при відкриттю Вагманового трупа, се були моменти, що видали підозрінне в їх бік. Слідчий зробив ревізію у Шварцовім помешканню і знайшов Вагманів квіт²⁾, виставлений Кшивотульському, і Вагманів лист. Се відразу кидало на справу погане світло — і за обома джентльменами розіслано гончі листи.

Тимчасом справа арештовання Євгена вдарила голосною луною в цілій красвій пресі й відгукнула ся також у Відні. Обвинуваченне його за такий страшний злочин зразу замикало уста його прихильникам, усувало набік підозрінне щодо політичного характеру сього процесу. Правда, факт, що арештованне було доконане на вічу і при участі старости, кидав відразу дивне світло на цілу подію. Та проте преса здержувала ся від коментаріїв. Натомісць кілька адвокатів-Русинів зголосило ся до суду, що хочуть узяти на себе оборону Євгена, а віденська газета, що друкувала Євгенові дописі, прислала свого кореспондента, щоб на місці розвідав ся про справу. Сей кореспондент пішов розвідувати у священників, міщан, урядників, мав довгу розмову з бурмістром, і його кореспонденція вдарила мов грім на штучну будову підозрінь і при-

¹⁾ замотувала ся

²⁾ квітанція, посвідка

пущень, якими в першій хвилі обмотано Євгена. Обіє того, кореспондент змалював досадно загальний настрої людности, її безпомічність супроти надужить, і на тім тлі показав Євгенову роботу як промінь світла в темному царстві. Пан староста лютив ся, пан президент шкробав ся по лисині, а пан маршалок — е, пан маршалок мав иньші клопоти, що не дозволяли йому надто живо займати ся Євгеновим процесом...

У повіті влекотіло. Селяни грозили вітам і членам Ради Повітової каліцтвом у разі їх згоди на реформу каси. Проєкт реформи, який пан маршалок бажав перевести в тихости, з нагоди справоздань із віча, дістав ся до газет і дочекав ся в руських і деяких польських газетах гострої критики та осуду. Пан маршалок мусів махнути на нього рукою, тим більше, що він тепер був йому непотрібний. Швидко по вічу зробив йому візиту граф Кшिवотульський і попросив на розмову в чотирі очі. Розмова тривала довгенько, а наслідком її було, що пан маршалок зрештігнував¹⁾ із усіх своїх дигнітарств у повіті, добровільно «продав» свої добра графові й забрав ся з рештою капіталу до Львова, де незабаром дістав якусь посаду при одній високій автономічній інституції.

Було середопістя, коли майже безпосередно один за одним наскочили факти, що вияснили Євгенову справу. Почало танути. Ворони й лиси на полі віднайшли замерзлого Барана, що досі лежав, присипаний снігом, а рибаки витягли з Клекоту трупа Регіни. Вкінці з Берліна привезено Шнадельського,

¹⁾ Зрік ся, одмовив ся

що, видужавши трохи в лічниці, сказав свою правдиву назву й тим зрадив себе супроти поліції. Він був безнадійно хорий: передавнене запаленне легких розвинуло в нього зароди туберкул. Приставлений до суду, він оповів докладно про вбивство Вагмана і про свою з Шварцом візиту в домі Стальського. Самовбивство Регіни давало всяку правдоподібність, що вона сама вбила свого мужа, а оповідання Шнадельського веліло догадуватись, що не хто, як Шварц забрав ті цінні річі, які були в Регініному саквояжку й які при свідках висипав із нього Стальський. Се змінило справу відразу. Євгена випущено з арешту, і слідства щодо вбивства Стальського занехано, натомість проти Шнадельського виточено процес за вбивство Вагмана. Та він, не дожидаючись навіть акту оскарження, повісив ся у своїй келії.

Вийшовши з тюрми, Євген зараз на другий день зголосив ся в бюрі пана старости.

— А, пан мецenas! Витаю! — з вимушеною чемністю витав його староста. — Запевняю вас, мені страшенно прикро було... ота фатальна помилка... Але признають пан мецenas, обставини склались були так... Ну, та я рад, дуже рад, що все вияснило ся, і що будемо знов мати приємність...

І він щиро потрясав Євгенову руку.

— Дуже вдачний панові старості за гуманні почуття, — спокійно мовив Євген. — Але в мене до пана старости одна просьба.

— О, прошу, прошу! Чим можу служити?

— Пан староста винні мені маленьку регабілітацію.

— Я? Панові?

— Так. Пан староста були так ласкаві асистиувати при моїм арештованню в часї віча. Думаю, що се не буде з мого боку нічим несправедливим, коли попрошу пана старосту — перед таким самим вічем, прилюдно вернути менї честь і заявити урядово...

— Але ж пане, се не моя річ! — скрикнув староста.

— Розумію. Се буде трошки некорект. Але власне лиш настілько, настілько некорект було поступуванне пана старости при моїм арештованню. Надіюсь, що гуманність пана старости виявить себе тут уповні. Инакше мусів би я вжити иньших правних способів. Ось тут маю честь вручити панові старості донесенне про віче, яке скликаю на слідуєчий торговий день до Вигоди. Надіюсь, що перешкод сим разом не буде ніяких.

Євген чемно вклонив ся й вийшов.

А пан староста довго потім ходив по своїй канцелярії, тер рукою чоло, фукав і плював, розкладав руками й воркотав щось сам до себе, вкінці, з резигнацією кинув ся на свій урядовий фотель і зітхнув важко:

— Чорт його візьми! Чи сяк зроблю, чи так, а ордер пропав напевно!

Кінець.

У „Бібліотеці українських і чужих романів“ появилися

досі сь яні твори:

I.	Анатоль Свидницький, Люборацькі.
II.	} Ольга Кобилянська, Царівна.
III.	
IV.	Г. Майрінк, Голем.
V.	} Антін Крушельницький, Рубають ліс.
VI.	
VII.	Іван Франко, Захар Беркут.
VIII.	} Толстой, Відродження, 2 томи.
IX.	
X.	О. Кобилянська, Земля.
XI.	} Б. Келерман, Тунель.
XII.	
XIII.	} Михайло Яцків, Танець тіней.
XIV.	
XV.	
XVI.	} І. Нечуй-Левицький, Причепи.
XVII.	
XVIII.	} К. Тетмаер, Янгол смерти.
XIX.	
X.	} Павль Келер, Зима.
XXI.	
XXII.	} Б. Лепкий, Мотря.
XXIII.	
XXIV.	} М. Горький, Мати.
XXV.	
XXVI.	} І. Нечуй-Левицький, Хмари.
XXVII.	
XXVIII.	} Ів. Франко, Перехресні стежки.
XXIX.	
XXX.	} Ів. Франко, Основи суспільности.
XXXI.	
XXXII.	І. Нечуй-Левицький, Кайдашева сім'я.

Українська Накладня

видає

ілюстровані твори українських класиків і сучасних письменників

у критичних виданнях, з літературно-історичними вводами, життєписами й поясненнями, на спільному папері, лексиконового формату, гарного викінчення.

Досі появилися або друкуються:

- I. Твори Тараса Шевченка,**
у трьох томах, видання Богдана Лепкого.
- II. Повне видання творів Тараса Шевченка,**
(українських і російських, перше найповніше видання Богдана Лепкого, 5 томів.
- III. Твори Івана Котляревського,**
видання Павла Зайцева, 1 том.
- IV. Твори Григорія Квітки - Основ'яненка,**
видання Сергія Бфремова, 2 томи.
- V. Твори Марка Вовча,**
видання Богдана Лепкого, 3 томи.
- VI. Іван Франко: „З вершин і низин“,**
третє видання Д-ра Василя Сімовича, 1 том.
- VII. Богдан Лепкий: „Писання“**
видання автора у 2 томах.

Музичне Видавництво „Україна“.

1. *Українські народні пісні*, зшиток перший, на один голос у супроводі фортеп'яну
2. *Українські народні пісні*, зшиток другий, на один голос у супроводі фортеп'яну.
3. *Українські мелодії й баллади*, на один голос у супроводі фортеп'яну.
4. *Українські гимни*, на один голос у супроводі фортеп'яну.
5. *Українські воєнні пісні*, хори з фортеп'яном.
6. Музика до слів *О. Олеся*, на один голос у супроводі фортеп'яну.
7. Музика до „*Кобзаря*“ *Т. Шевченка*, 32 композиції в супроводі фортеп'яну.
9. Музика до „*Кобзаря*“ *Т. Шевченка* на хор, зшиток перший (16 композицій).
10. Музика до „*Кобзаря*“ *Т. Шевченка* на хор, зшиток другий (10 композицій).
13. *Барвінський Василь*: Прелюдія, на фортеп'ян.
14. Музика до слів *Ю. Федьковича* (9 композицій).
15. Музика до слів *В. Пачовського* на хор.
16. Музика до слів *Б. Лепкого*.
17. Музика до слів *Ів. Франка*.
18. *Барвінський Василь*: Твори на фортеп'ян.
19. *Українські маршеві пісні* на хор.
20. *Українські маршеві пісні* на фортеп'ян.
21. *Українські танкові пісні* на один голос у супроводі фортеп'яну (25 пісень).
22. *Українські танкові пісні*, зшиток перший на фортеп'ян. (34 пісні).
23. *Українські танкові пісні*, зшиток другий.
- 30—32. *Портнов Лев* — Школа для скрипки, частина перша, три зшитки.
- 33—36. *Портнов Лев* — Школа для скрипки, частина друга, чотири зшитки.
- 37—39. *Портнов Лев* — Школа для скрипки, частина третя, — три зшитки.
- 40—44. *Портнов Лев* — Школа для фортеп'яну, 3 частини, перша й друга по 2 зшитки.
51. *Портнов Лев* — Етюди на скрипку з українських мелодій, частина перша.

Дальші томи підготовляються до друку.

